عظيم سانحو

ذوالفقار علي ڀٽو

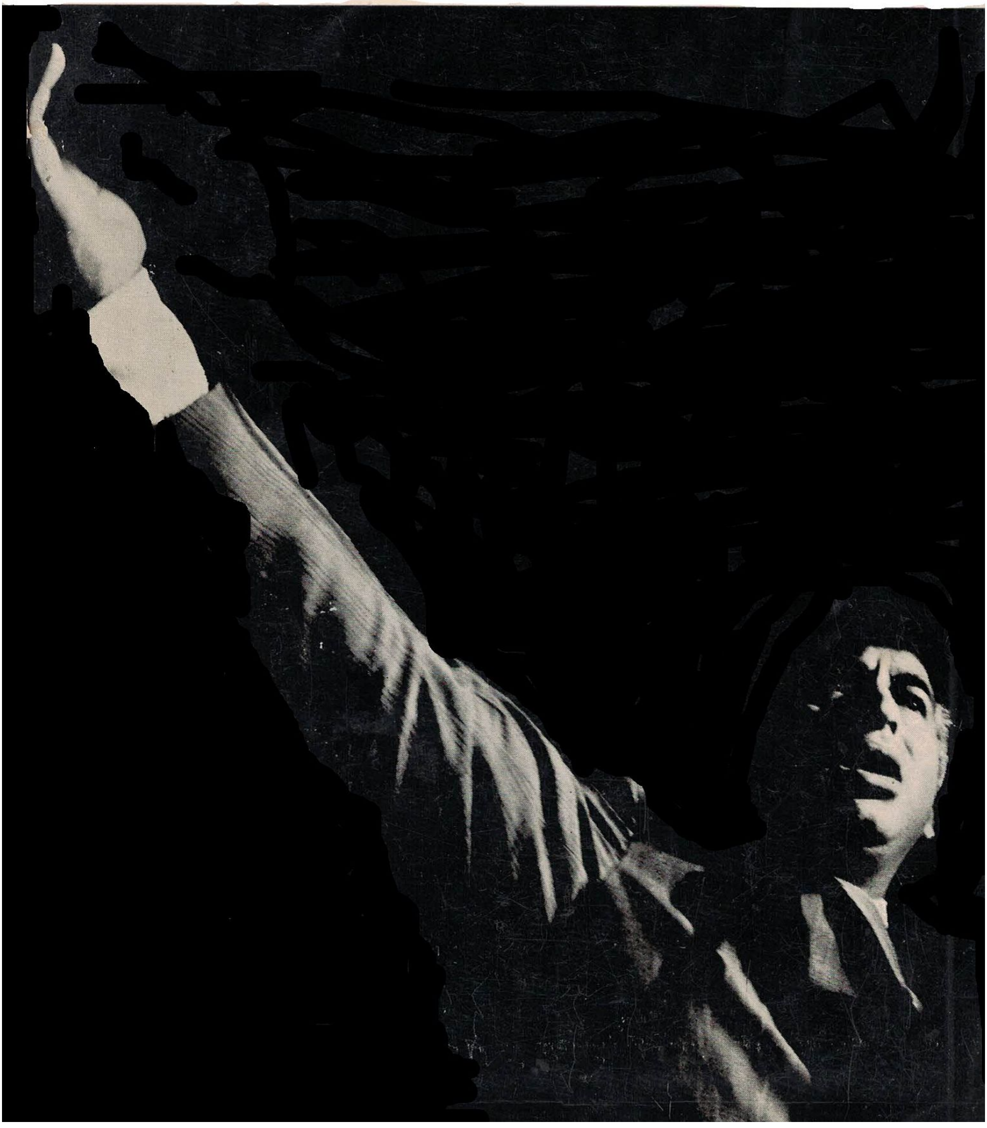

ڪور جو فوٽو :
چيئرمن ذوالفقار علي ڀٽو ،
١١ جنوري ، ١٩٧٠ع تي راولپنڊيءَ
جي هڪ جلسه عام کي خطاب
ڪري رهيو آهي -

قيمت پنج روپيه

عظيم سانحو

از

ذوالفقار علي ڀٽو

چيئرمن

پاڪستان پيپلز پارٽي

ٻهريون ايڊيشن — آڪٽوبر ١٩٧١ع

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

پاڪستان پيپلز پارٽي پبليڪيشن
ويژن پبليڪيشن لميٽيڊ، ڪراچي ۾ ڇپيو

مهاڳ

سال ۱۹۷۱ع پاڪستان اندر هڪ عظيم سانحو ڏٺو آهي. اهو بحران، جو اسانجي ملڪ کي گهيري رهيو آهي، اهين اچانڪ، ڪنهن چتاءُ ڏيڻ کانسواءِ نه آيو آهي. مون پنهنجي ڪتاب Myth of Independence (آزاديءَ جي ڏند ڪٿا) جي مهاڳ ۾، جو نومبر ۱۹۶۷ع ۾ لکيو ويو، چيو هو ته ”مان قبول ٿو ڪريان ته هي ڪتاب تڙ تڪڙ ۾ لکيو ويو آهي، اهڙين حالتن ۾ جن تي منهنجو ڪوبه هٿ وس ناهي ، جنهن ۾ وقت سان شرط پئي پڄائي پئي وڃي، جو وڏين وڏين بحرانن سان پاڪستان کي هڪ اهڙي چوواٽي ڏانهن گهلي رهيو آهي، جنهن جا سمورا رستا، سواءِ هڪ جي ، تباهي ڏانهن وڃن ٿا.“ ان بعد چئن سالن کان به اڳ اسان ان چوواٽي تي پهچي وياسين!

موجوده تذڪري ۾ ، مون ان بحران بابت پنهنجا ذاتي تاثرات رڪارڊ ڪرڻ ۽ ان سلسلي ۾ پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي ادا ڪيل رول بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ، جنهن بحران ۾ پاڪستان بريءَ ريت الجهي چڪو آهي. مون ان ۾ ماضي توڙي مستقبل جو فقط ايترو ذڪر ڪيو آهي جنهن مان اسان کي حال کي بهتر طور سمجهڻ ۾ مدد ملي .

مون پنهنجا اهي تاثرات سني جي شروع ۾ لکي رکي هئا ۽ ابتدائي طور اهي محض پنهنجي ذاتي نوٽن طور لکيا ويا هئا، پر پوءِ جيئن جيئن حالتون بگڙيون، مون اهو پنهنجو فرض سمجهيو ته پنهنجي عوام کي آگاهه ڪريان ته پاڪستان جي ميءَ خطرناڪ صورتحال ڪيئن پئي . بهرحال منهنجي هن تذڪري کان پوءِ پيا به ڪيترا اهم واقعا ٿي چڪا آهن . ڪيترا اهڙا واقعا جن پاڪستان کي متاثر ڪيو آهي ، انهن جو هتي ذڪر نه ڪيو ويو آهي ، پر انهن جا لوازمات ، هن بحران جي حل ڪرڻ سان واسطيدار ضرور آهن . بهر صورت ، هن حل جي تلاش جي حق ۾ ، ۽ موجوده صورتحال ۾ درپيش لازمي ڪوتاهين جي پيش نظر ، مون ڪجهه گريز به ڪيو آهي ۽ ڪن معاملن متعلق پنهنجو تبصرو محفوظ رکيو آهي . چا به هجي ، بهر حال اهي واقعا نوٽ ڪرڻ جي قابل آهن:
۲۸ جون تي صدر يحيٰ خان ، پنهنجي قانوني ڍانچي واري آرڊر کان هٽي ، جمهوريت جـي بحاليءَ لاءِ هڪ نئين رٿــا ۽ ٽائم ٽيبل جــو اعلان ڪيو

صدر نڪسن جي قومي سلامتيءَ جي معاملن جي اسسٽنٽ، مسٽر هينري ڪسنجر، جولاءِ ۾ پاڪستان ڪان پيڪنگ تائين مخفي نموني ۾ دورو ڪيو، جنهن هڪ نئين دنيوي تــوازن جــون راهــون کوليون. ۹ آگسٽ تــي روس ۽ انڊيا هڪ معاهدي تــي صحيحون ڪيون، جنهن ڪري برصغير ۾ نمايان تبديلي آئــي ۽ ان ذريعي روس جــي سيڪريٽري جنرل بريزنوف جي ايشين سيڪيورٽي پلڪٽ مطابق، چين کي اڪيلو ڪري ڇڏڻ لاءِ ايشيا ۾ پنهنجون شاخون ڦهلائڻ واسطي، پهريون قدم کنيو ويو. حڪومت پاڪستان آگسٽ ۾ اوير پاڪستان ۾ ٿيل تازن واقعن متعلق هڪ "وائيٽ پيپر" شايع ڪيو، ۽ حڪومت طرفان شيخ مجيب الرحمان تي "پاڪستان خلاف جنگ ڪرڻ" جي الزام هيٺ بند ڪمري ۾ ڪيس هلائڻ جو فيصلو ڪيو ويو، جو ۱۱- آگسٽ کان شروع ٿيو. هتي پاڪستان جي نازڪ اقتصادي صورتحال جو ذڪر ڪرڻ به ضروري آهي جا بين‌الاقوامي مالي سرشتي ۾ ڊالر جي تازي پيدا ٿيل بحران کان وڏيڪ متاثر ٿي آهي. انهن مان اڪثر واقعن جي تقاضا آهي ته انهن تي نئين سر بنيادي طور سوچي پنهنجي بيروني ۽ اندروني پاليسين جي سلسلي ۾ جرتمندانه قدم کنيا وڃن. اسان کي يقين آهي ته اسين ان چئلينج جو مقابلو ڪري سگهون ٿا، بشرطيڪ اسان کي ڪنهن وڏيڪ دير مدار ۽ ٽال مٽول کان سواءِ پنهنجي انتخابي منشور جي پوراييءَ جي جوابداري سونپي وڃي.

هن تذڪري مان معلوم ٿيندو ته جو پاڪستان پيپلز پارٽي ملڪ جي ٻنهي حصن جي وڏين پارٽين درميان "مفاهمت عظيم" چاهي ٿي ۽ ڪيئن پهرين مارچ کان اڳ عوامي ليگ جي مکيه گهرجن جي پوراييءَ لاءِ اسان هر ممڪن ڪوشش ڪئي ۽ ڪيئن ان تاريخ کانپوءِ اسان اهو موقف اختيار ڪيو ته تعطل جي حل لاءِ ڪابه تجويز آخري طور فيصلي لاءِ قومي اسيمبليءَ جي منتخب نمائندن اڏو پيش ڪئي وڃي.

پاڪستان جو عوام پاڻ اهو فيصلو ڪري سگهي ٿو ته هي عظيم سانحو ڪيئن واقع ٿيو. موجوده وقت ۾، بهرحال — سڀ کان زياده توجهه ان بحران جي حل ڪرڻ تي ڏيڻو آهي. اسان کي پنهنجون سموريون ڪوششون پاڪستان کي بچائڻ لاءِ وقف ڪري ڇڏڻيون آهن. اسان کي پڪ آهي ته جيڪڏهن اقتدار بنا دير جي اسان جي حوالي ڪري ڇڏيو ويو ته اسان عوام جي تائيد ۽ اعتماد سان ائين ڪري سگهنداسين — جيئن مون ۱۹٦۷ع ۾ چيو هو: "سمورا رستا، سواءِ هڪ جي، تباهي ڏانهن وڃي رهيا آهن."

۲۰- آگسٽ ڪراچي ۱۹۷۱ع — ذوالفقار علي ڀٽو

عظيم سانحو

پاڪستان هڪ مشڪل ترين آزمائش مان گذري رهيو آهي. هي ملڪ جو سوزن سان ڄاتو، هڪ شديد ترين بحران ۾ مبتلا آهي. پاڪستانين هٿان پاڪستانين جي قتل جو ڀيانڪ اوٿارو اڃان ختم نه آهي ٿيو. اڃا سوڙو رت وهي رهيو آهي. ڀارت جي اڳواڻيءَ واري مداخلت حالتن کي وڌيڪ الجهائي ڇڏيو آهي. جيڪڏهن اسان جوڪي هنگامہ‌خيزيءَ مان اُهڙي پار پياسين ته پوءِ پاڪستان، با مقصد حيثيت سان، هميشه لاءِ قائم رهندو. ٻيءَ صورت ۾ اهي افسوسناڪ جهٽڪا سندس مڪمل تباهيءَ جو باعث بڻبا. هيئر ڇا ٿو ڪيو وڃي، وڏو دار و مدار ان تي آهي.

اسان ۱۹۴۰ع کان شروع ٿيون ٿا، جڏهن ۲۳ مارچ تي هندستان جي مسلمانن، قائد اعظم جي اڳواڻيءَ ۾ پاڪستان جو مطالبو ڪيو. براعظم ۾ هڪ الڳ اسلامي مملڪت ــ اهو مطالبو رسمي طور ”قرارداد لاهور“ ۾ ڪيل هو، جيڪا فضل الحق طرفان پيش ڪئي ويئي، جنهن کي عام طور ”شير بنگال“ ڪري ڪوٺيو ويندو هو. گذشته چند سالن ۾ ”قرارداد لاهور“ تي نئين سر شروع ڪيل مباحثي جي تلخيءَ جي نتيجي طور ملڪ جي ٻنهي حصن ۾ هڪٻئي کان دوري وڌڻ شروع ٿي آهي. اول ۱۹۶۶ ۾، شيخ مجيب الرحمان ۽ پوءِ مولانا ڀاشاني ائين چوڻ شروع ڪيو ته ”قرارداد لاهور“ ذريعي ٻه الڳ مسلم مملڪتون قائم ڪرڻيون هيون ــ هڪ اڀرندي حصي ۾ ۽ ٻي الهندي حصي ۾. ان قرارداد جو اهو ايماندارنه تعبير ناهي. پاڪستان جي قيام کان وٺي ۱۹۶۶ تائين ته ان نهراءَ کي ڪڏهين به سنجيدگيءَ سان اها معنيٰ نه پهرائي وئي هئي. قرارداد لاهور مطابق سڄو پنجاب، سڄو بنگال ۽ آسام جو صوبو پاڪستان ۾ شامل ٿيڻو هو. جيئن ته بنگال ۽

پنجاب تقسيم ڪيا ويا ۽ آسام صوبو پاڪستان کي ڏيڻ کان انڪار ڪيو ويو، انهيءَ ڪري جڏهن تقسيم آخري طور عمل ۾ آئي، تڏهن ان نهراءَ کي فقط اصولي طور تي قبول ڪيو ويو. ان کان علاوه، خاص ڳالهه اها ته انگريز، جي براعظم ۾ اقتدار جي انتقال لاءِ جوابدار هئا، تن اها منتقلي ١٩٤٧ جي انڊين انڊيپينڊنس ايڪٽ هيٺ عمل ۾ آندي، جنهن ڪري ٻي نه ٻر فقط ٻه خودمختيار مملڪتون وجود ۾ آيون — انڊيا ۽ پاڪستان.

عام ماڻهو، جنهن جي پنهنجي مادر وطن سان محبت آميز وابستگي آهي ۽ جنهن کي هيڪل جي رياست بابت سمجهاڻي يا خودمختياري ۽ متعلق آئين جي نظريه سان ڪو واسطو ناهي، ڇاڻ ڳوري ٿوته آخر هي عظيم سانحو ڪيئن واقع ٿيو؟ ان جي هن تي ته ڪا به جوابداري عائد نٿي ٿئي. ٢٣ سالن تائين ته هن کي عام چونڊن ذريعي ووٽ ڏيڻ به نه ڏنو ويو. ٢٣ سالن کان پوءِ هو وڏي جوش خروش ۽ گهڻين اميدن ۽ آرزوئن سان پنهنجا نمائندا چونڊڻ لاءِ پولنگ تائين پهتو. هن انهيءَ توقع سان ووٽ ڏنو ته پاڪستان جي اقتصادي ترقي ۽ سياسي توازن جي نئين دور جو سج اڀرندو. موجوده بحران ان جي سمورين اميدن کي لوڏي ڇڏيو آهي. هن جي اقتصادي حالت بگڙي رهي آهي. عام ماڻهو کي، جو صبح کان شام تائين محنت ڪري ٿو، جنهن جي ٻارن جا ڪپڙا ليڙون ليڙ آهن، جي غير انساني حالتن ۾ رهي رهيا آهن، اهو سوال ڪرڻ جو هر ڪو حق آهي ته ڇو هن جو پاڪستان هن ريت تباهيءَ جي ڪناري تي پهچي چڪو آهي ۽ اهو پاڪستان جو هن جو پنهنجو آهي، جو هن پنهنجي رت سان قائم ڪيو، جنهن جي هن پنهنجي پگهر ۽ قربانيءَ سان تعمير ڪئي. هن سان ته وڏو دوکو ٿي ويو!

رهبرن عوام کي ناڪام ڪيو

هي بحران اسان تي اچانڪ نازل نه ٿيو. ان جو مواد ڪافي عرصي کان تيار ٿي رهيو هو. هي انهن غلطين جو نتيجو آهي جن جي تاريخ انگريز راڄ کان شروع ٿئي ٿي. ان کان پوءِ وارين حڪومتن مملڪت جو ڪاروبار اهڙي غلط طريقي سان هلايو جو ڪو به غير جانبدار سبصر انهيءَ نتيجي ڪڍڻ لاءِ مجبور ٿيندو ته پاڪستان جي قيادت غلطين ڪرڻ ۾ سيني کان گوءِ کڻي وئي آهي. هن قيادت ۾ فقط سياستدان ٿي نه آهن. ان ۾ سمورا سربرآورده ۽ سعززين ٻڻ شامل آهن.

۱۹۴۷ع ۾ پاڪستان هڪ وڏي خونريزيءَ بعد وجود ۾ آيو. تيهن ليڪن کان وڌيڪ ماڻهن کي پنهنجي جانين تان هٿ ڌوئڻو پيو، ۽ ان کان وڌيڪ بيگناهه ماڻهو پنهنجي گهر بار کان تڙجي ويا. بر صغير جي چيرڦاڙ هڪ عذاب کان گهٽ نه هئي ۽ سوڪلائي ويندڙ انگريز، هر مرحلي تي پاڪستان کي ڪمزور ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ پوءِ انتهائي بيدردي ۽ بيحسيءَ سان روانو ٿي ويو. مهاجرين، پنهنجي جسمن تي تقسيم جي زخمن، ۽ دلين ۾ صدين جي نفرت سميت، وڏا مفاصلا طئي ڪري پنهنجي نون گهرن ڏانهن روانا ٿيا، ان جي ڪري هندستان ۽ پاڪستان جا تعلقات وڌيڪ خراب ٿيا. حيدرآباد، جهوناگڙهه ۽ ڪشمير جا جهڳڙا به هڪئي وقت شروع ٿيا جن جي ڪري تعلقات ۾ وڌيڪ تلخي پيدا ٿي. ۱۹۴۸ع ۾ هندستان ۽ پاڪستان کي ڪشمير جي معاملي تي جنگ ڪرڻي پئي. ڪشمير جي مسئلي تي اقوام متحده تي اعتماد ڪري، جنوري ۱۹۴۹ع ۾ جنگبندي قبول ڪري، هڪ فاش غلطي ڪئي وئي. ان وقت کان وٺي ڪشمير جو جهڳڙو برصغير جي جسم ۾ هڪ ناسور جيان ڦهلبو پئي رهيو آهي. اڄ آزاديءَ کي ويهن سالن گذرڻ کان پوءِ به ٻئي ملڪ سورن ۾ سڙي رهيا آهن.

تقسيم کان يڪدم پوءِ زبان جو جهڳڙو شروع ٿيو، جنهن ملڪ جي ٻنهي حصن ۾ تلخي پيدا ڪئي. پاڪستان گهڻين زبانن وارو ملڪ آهي، جنهن ۾ ڪيترن قسمن جون شاهڪار ۽ قديم زبانون ۽ ثقافتون موجود آهن. انهن سان ڪابه ثقافت قومي شناخت تخليق ڪرڻ جي خلاف يا ان جي متضاد ناهي. گذشته حڪومتن کي مشترڪه قومي ثقافت جي ترويج لاءِ مقامي ثقافتن کي سختيءَ سان دٻائڻ ۽ ختم ڪرڻ بجاءِ انهن جي خوشگوار حوصله افزائي ڪرڻ گهربي هئي، ته جيئن مختلف ثقافتن جا نقش و نگار قومي ثقافت کي پرپور ۽ مايه دار بنائين. ڪيترين ٻين فيڊريشنن ۾ ڪاميابيءَ سان ائين ڪيو ويو آهي. زبان جي اختلاف باه جي ٻهرين چڻنگ دکائي ۽ ان کان پوءِ پيون ڪيتريون چڻگون دکنديون رهيون.

پاڪستان جي باني، قيام پاڪستان کان يڪدم پوءِ، پنهنجي پيغمبرانه بصيرت سان ڪيترن اهڙن مسئلن جي اڳواٽ نشاندهي ڪري ڇڏي هئي، جي بعد ۾ ملڪ جي مشرقي حصي ۾ پيدا ٿيڻا هئا ۽ ان صورتحال ۾ جيڪي خطرا لڪل هئا، تن کان پڻ هن قوم کي سختيءَ سان آگاهه ڪري ڇڏيو هو. ٿي جوون يونٽ ملڪ جي ايرندي ۽ الهندي وارن حصن کي هڪٻئي جي سامهون ٻن حريف ملڪن وانگر کڙو ڪري ڇڏيو. مختلف قسمن جي جوڙ توڙ

مارچ ١٩٤٨ع ۾ مشرقي پاڪستان ۾ نو ڏينهن رهڻ کان پوءِ، اتان موٽڻ واري شام جو، هن چيو هو ته:

”آءٌ هن صوبي جي ماڻهن کي هڪ نصيحت ڪرڻ چاهيان ٿو. هڪ خاص طبقي ۾ مون کي هڪ افسوسناڪ رجحان نظر اچي رهيو آهي. اهو طبقو نئين نئين ڪٺيل آزاديءَ کي اهڙي آزاديءَ نٿو سمجهي، جنهن ذريعي هڪ طرف عظيم موقعا پيدا ٿيا آهن ته ٻئي طرف وڏيون جوابداريون به عائد ٿيون آهن، بلڪ هو ان کي هڪ قسم جو لائسنس سمجهي ٿو...... هنن کي ان جي مڪمل آزاديءَ آهي ته هو جنهن به نموني جي حڪومت بنائڻ چاهين ٿا، اها قانوني طريقن سان قائم ڪن. پر انهيءَ جي معني اها هرگز نه آهي ته ڪو به گروهه هاڻي کان ئي اها ڪوشش ڪري ته هو پنهنجي مرضي ڪنهن به غير قانوني طريقي سان اسان تي مسلط ڪري. مون کي يقين آهي ته توهان کي ان جو بخوبي احساس آهي ته پاڪستان جهڙي هڪ نئين قائم ڪيل مملڪت، جا ٻن هڪٻئي کان ڏورانهن حصن ۾ ورهايل آهي — ان جي باشندن ۾، پوءِ چاهي اهي ڪٿان به آيل هجن — پنهنجي ترقيءَ لاءِ نه، بلڪ پنهنجي وجود برقرار رکڻ لاءِ اتحاد ۽ يڪانگت جي اشد ضرورت آهي ... آءٌ توهان کان صاف لفظن ۾ پڇڻ چاهيان ٿو ته جڏهن هندستان جا سياسي ادارا ۽ هندستاني پريس جا ڪل پرزا، جن پاڪستان کي وجود ۾ اچڻ کان روڪڻ لاءِ ننهن چوٽيءَ جو زور لڳايو، تن کي جيڪڏهن اوچتو انهن لاءِ، جن کي هو مشرقي پاڪستان جي مسلمانن جا ”جائز مطالبا“ ڪري ڪوٺين ٿا، اوچتو نرمدلي ۽ همدردي پيدا ٿي پئي، ته ڇا توهان ان کي انتهائي شيطاني صورتحال نه سمجهندا؟ ڇا، اها ڳالهه صاف ناهي ته مسلمانن کي پاڪستان حاصل ڪرڻ کان روڪڻ ۾ ناڪام ٿيڻ کان پوءِ هاڻي اهي ادارا پاڪستان کي اندران ئي اندران ڍاهڻ گهرن ٿا ته جيئن پنهنجي شرانگيز پروپئگنڊا ذريعي مسلمانن کي پنهنجي مسلمان ڀاءُ سان ويڙهائي ڇڏين، انهيءَ ڪري ئي مان چاهيان ٿو ته صوبائيت جي زهر کان خبردار رهو، جيڪو اسان جا دشمن اسان جي مملڪت ۾ ڦهلائڻ چاهين ٿا.(١)

پاڪستان جو باني سيپٽمبر ١٩٤٨ع ۾ راهه رباني وٺي ويو. ان جي انتقال کان پوءِ اقتدار جي ڦال لياقت علي خان جي ڀاڱي آئي، جنهن کي ٻن سالن

---

(١) مارچ ١٩٤٨ع تي ريڊيو پاڪستان تان قائد اعظم محمد علي جناح جي نشر ڪيل تقرير مان اقتباس.

کان پوءِ قتل ڪري ڇڏيو ويو. ان کان پوءِ جيڪي مسلم ليگي ليڊر عوام آڏو آيا، انهن ۾ پاڪستان کي هڪ ترقي پسند ۽ متحرڪ مملڪت بڻائڻ لاءِ نه ته همت هئي ۽ نه نظر جي وسعت. مايوسي ۽ بددليءَ جا ابتدائي آثار آزاديءَ کان پنج سال پوءِ ئي ظاهر ٿيڻ شروع ٿيا. ماڻهن پاڻ کي بنهه اڪيلو ۽ اڻين محسوس ڪرڻ شروع ڪيو، جن سان سچ پچ ڪو دوکو ڪيو ويو هجي. ٻئي طرف سياستدان پاڪستان کي پنهنجي ذاتي جاگير سمجهڻ لڳا ۽ آئين سازي ۽ انتخابات کي ملتوي ڪري اقتدار کي چهٽي پيا. پاڪستان کي انهيءَ ناڪاميءَ جي تمام وڏي قيمت ادا ڪرڻي پئي آهي.

۱۹۵۴ ۾ ملڪ جي مشرقي ۽ مغربي حصن ۾ ڪنهن مناسب آئين تي مفاهمت ٿي سگهي ها، مگر لالچ ۽ هڪٻئي تي بالادستيءَ جي جذبي انهيءَ ڪوشش کي ناڪام بڻائي ڇڏيو. آئين ساز اسيمبليءَ طرفان قائم ڪيل بنيادي اصولن جي ڪميٽي ۱۹۵۴ تائين هڪ آئيني مسودو تيار ڪري چڪي هئي. انهيءَ مسودي ۾ پاڪستان جي حقيقتن جو اظهار هڪ وفاقي ڍانچي ۾ تجويز ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي. پر اهو ڪنهن به صورت ۾ هڪ مثالي انتظام نه هو، بهرحال، اهو انتظام قابل قبول نه ٿي سگهيو. هڪ بيمار ۽ حريص گورنر جنرل اهو آئيني مسودو آخري طور منظور ٿيڻ کان اڳ ئي دستور ساز اسيمبليءَ کي غير قانوني طور ٽوڙي ڇڏي. ان کان اڳ، ماڳهين گورنر جنرل هڪ بنگالي وزيراعظم کي بــــ بــيقاعدگيءَ سان بــرطرف ڪري ڇڏيو هــو، جنهن کـــي دستور ساز اسيمبليءَ ۾ اڪثريت حـــاصل هئي. وقت گـــذرڻ سان گـــڏوگـــڏ ملڪ جي ٻنهي حصن ۾ شڪ شبها وڌندا ويا، ۽ اهڙيءَ طرح هڪ آئيني حل تلاش ڪرڻ جي ڪوشش جيئن پوءِ تيئن مشڪل ٿيندي وئي. ان کان پوءِ وري ۱۹۵۵ ۾ ڪن ذليل مقصدن جي حصول لاءِ اولهه پاڪستان جي عوام تي ون يونٽ (۱) مڙهي ڇڏيو ويو. ون يونٽ هڪ وڏي لعنت هئي. ون يونٽ کان اڳ ئي ملڪ جي الهندي ۽ اڀرندي وارن حصن ۾ ڇڪتاڻ موجود هئي، مگر ون يونٽ کان پوءِ خود اولهه پاڪستان جي عوام جي باهمي تعلقات ۾ به ڇڪتاڻ پيدا ٿي. سڀ کان خراب ڳالهه اها

(۱) ون يونٽ جو اصطلاح اولهه پاڪستان جي صوبي لاءِ استعمال ڪيو ويو، جو الهندي حصي جي چئن صوبن. بلوچستان، صوبه سرحد، پنجاب ۽ سنڌ کي ملائي بڻايو ويو هو. ويسٽ پاڪستان (ڊيزو ليوشن) آرڊر ۱۹۷۰ تحت اهي صوبا وري الڳ الڳ قائم ڪيا ويا.

کان پوءِ ہي دستور ساز اسيمبليءَ، جا ٻهرين دستورساز اسيمبلي جيان خود مختيار نہ هئي، ١٩٥٦ع وارو دستور بحال ڪري ڇڏيو. ان دستور بہ ٻن سالن اندر اچي ٺهڪو ڪيو. ان کان پوءِ ايوب خان جو دور شروع ٿيو، جنهن انڪل ٻارهن سالن تائين راڄ ڪيو ۽ ١٩٦٢ع ۾ ملڪ کي هڪ نيم وحداني طرز جو آئين ڏنو.

تاريخي، نسلي ۽ لساني سببن ڪري پاڪستان لاءِ وفاقي نظام ئي موزون ترين طرز حڪومت ٿي سگهي ٿو. رڳو جغرافيائي نقطہ نگاهہ کان بہ فقط وفاقي نظام ئي هن ملڪ لاءِ موزون ترين نظام ٿي سگهي ٿو. پاڪستان جو سانحو بہ انهيءَ حقيقت ۾ پنهان آهي تہ جيتوڻيڪ وفاقيت ئي پاڪستان جي حالتن مطابق موزون ترين نظام حڪومت آهي، مگر ڇا ڪجي جو گذريل ٢٣ سالن کان پاڪستان کي فقط نالي طور هڪ وفاقي ملڪ ڪوٺيو پيو وڃي. عملي طور اهو هڪ نيم وحداني مملڪت جي حيثيت سان ئي هلايو پيو وڃي. ان انتظام جا نتيجا نهايت تباهہ ڪن نڪتا آهن.

پاڪستان ۾ وفاقيت جي جذبي ۽ گڏجي گذارڻ وارن قانونن کي خود غرضيءَ جي قربانگاهہ تي قربان ڪري ڇڏيو ويو. مضبوط مرڪز جي نالي تي صوبن جا اختيارات ايتريءَ حد تائين گهٽايا ويا جو اهي آخر بلڪل ختم ٿي ويا. اسان جي عظيم مذهب اسلام جي نالي تي عام ماڻهوءَ جو انتهائي بيرحميءَ ۽ غير انساني طريقي سان استحصال ڪيو ويو. دنيا جي ڪنهن بہ مسلمان ملڪ ۽ ڪنهن جي بہ مسلمان عوام، اسلام کي ايڏو وڏو نقصان نہ پهچايو آهي، جيترو هتي جي چند عوام جي ڏڪاريل سياستدانن، اسلام جهڙي عظيم الشان مذهب جو نالو غلط نموني ۾ استعمال ڪري، پاڪستان ۾ غيرمنصفانہ اقتصادي نظام قائم رکڻ سان پهچايو آهي.

اسين اڄ جن مصيبتن ۾ مبتلا آهيون، انهن جو سڀ کان وڏو سبب اهو آهي جو عوام جو نهايت بيرحميءَ سان استحصال ڪيو ويو آهي. انهيءَ قسم جي ڦرلٽ مان هوندي تہ سڄي ملڪ کي نقصان پهتو، پر اوڀر پاڪستان کي ان جي سڀ کان وڏيڪ سٽ سهڻي پئي. پاڪستان دنيا جي غريب ترين ملڪن مان هڪ شمار ڪيو وڃي ٿو، مگر ان جي باوجود هن ملڪ جا ڪي سرمائيدار دنيا جي دولتمند ترين ماڻهن ۾ شامل آهن. پاڪستان جي غريب عوام جو استحصال، ڦرلٽ ۽ تباهڪاريءَ جو هڪ وڏو داستان آهي. ترقي پذير "نئين دنيا" کي ڦرلٽ جي نہ، پر ترقيءَ جي ضرورت آهي. اسانجي حالتن ۾ اهو ممڪن ئي نہ آهي تہ اسان سرمائيدارانہ نظام ذريعي ترقي ڪري سگهون. "نئين دنيا" جي

تعمير فقط سوشلزم ذريعي ئي ٿي سگهي ٿي. ليڪن سوشلزم مفادپرستن لاءِ ته هڪ ڀاڙاتو آهي، جن مان گهڻا ته ائين چاهيندا ته پاڪستان ختم ٿئي ته ڀلي ٿئي، سرمائيدارانه نظام ختم نه ٿئي.

اسان جو ملڪ، وڏن واپارين جي بي انتها اشتها ۽ اڌ پڙهيل سياستدانن جي ريچڪن جو شڪار بڻي رهيو آهي. پاڪستان جي پهرين ڏهن سالن ۾ سياستدانن ۽ نوڪرشاهي گڏجي عوام جي مفادن کي چڱيءَ طرح سان پامال ڪيو. ۱۹۵۸ع ۾ مسلح فوجن کلم کلا مداخلت ڪئي ۽ ماضيءَ جي شڪايتن کي نيم دلانه قدمن جي سلسلي سان ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ايوب خان طرفان حڪومت جون واڳون وٺڻ مهل گهڻو جوش خروش هو، ڇاڪاڻ ته ان وقت مسلح فوجن کي عوام جو اعتماد حاصل هو. هن جو ملڪ جي ٻنهي حصن ۾ خيرمقدم ڪيو ويو. ماڻهن هن کي قبول ڪيو ۽ اطمينان جو ساهه کنيو. ڪنهن کي به اهڙو بهتر موقعو حاصل نه ٿيو جهڙو ۱۹۵۸ع ۾ صدر ايوب خان کي مليو هو، جنهن ذريعي ماضيءَ جون غلطيون درست ڪري، ملڪ کي ترقيءَ جي راهه تي لڳائي ٿي سگهيو ويو. ليڪن ايوب خان اهو وجهه وڃائي ڇڏيو. ماڻهن هن ڏانهن ڏسڻ شروع ڪيو، پر هو عوامي ماڻهو نه هو. هو محنتي ته برابر هو پر ساڳئي وقت "ڪانو" به هو، ۽ هن جي خاندان جي فردن راتو رات شاهوڪار بڻجڻ جي ڊوڙ شروع ڪري ڏني. خود ايوب خان جي شخصيت ۾ ڪيترا الجهاءَ هئا ۽ هو مسئلن کي طاقت ذريعي حل ڪرڻ چاهيندو هو. سڀ ڪان وڌيڪ، ته هن کي مشرقي پاڪستان خلاف زبردست تعصب هو. هن جي دور ۾ مشرقي ۽ مغربي پاڪستان جو ڳانڍاپو تمام ڪمزور ٿي ويو. ظاهري طور هن جي حڪومت مستحڪم نظر ايندي هئي، پر ان جا بنياد اندران ئي اندر کوکلا ٿيندا ٿي ويا. هن جي دور ۾ ئي وڏن سرمائيدارن جي دولت پنهنجي انتها کي پهچي وئي. ايوب خان پنهنجي اقتدار جو ڍانچو وڏن سرمائيدارن، نوڪرشاهي ۽ بنيادي جمهوريت جي ٿنڀن تي تعمير ڪيو، جي سڀ عوام دشمن طاقتون هيون. هن جي ئي اقتدار جي آخري دور ۾ مشرقي پاڪستان جي جنگ پسند بنگالي قوميت اڀرڻ شروع ٿي.

۱۹۶۵ع واري پاڪ - ڀارت جنگ، عوام کي وري متحد ۽ مستعد ڪري ڇڏيو. پر اهو جوش خروش جلد ئي ٿڌو ٿي ويو. اها قوم جا سيپٽمبر ۱۹۶۵ع ۾ فرد واحد جيان اٿي کڙي ٿي هئي، جنوري ۱۹۶۶ع ۾ ان پاڻ کي ٽڪرن ٽڪرن ۾ ورهايل ڏٺو. پاڪستان جي فتح، پاڪستان جي شڪست ۾ بدلجي وئي.

جنوري ١٩٦٦ع ۾ ايوب خان تاشقند ۾ وڏين طاقتن جي ڪٺپتلي بنجي، انهن جي حڪمن تي عمل ڪري، هن ملڪ سان غداري ڪئي. اعلان تاشقند ڪري مغربي پاڪستان ۾ مايوسيءَ جي لهر ڊوڙي وئي ۽ مشرقي پاڪستان پاڻ کي غير محفوظ سمجهڻ لڳو. جيڪڏهن ايوب خان ٻاهرئين دٻاءَ کان جهڪي وڃڻ بجاءِ عوام کي اعتماد ۾ وٺي ها، ته هو مغربي پاڪستان ۾ ذلت ۽ افسردگيءَ کي، ۽ مشرقي پاڪستان ۾ تنهائي ۽ عدم تحفظ جي احساس کي ختم ڪري يا ڪم از ڪم گهٽائي ضرور سگهي ها. پر ايوب خان، هڪ ڊڪٽيٽر جيان، جيئن هو هو، ماڻهن کي نظرانداز ڪرڻ ۽ ڪين اونده ۾ رکڻ مناسب سمجهيو.

مشرقي پاڪستان جي انتهاپسند ليڊرن چين طرفان ڏنل چتاءَ کي جاڻي واڻي غلط معنيٰ پهرائي ته جيئن پنهنجي ماڻهن کي ٻڌائي سگهن ته مشرقي پاڪستان کي پاڪستان جي مسلح فوجن نه، پر چين جي چتاءَ بچايو آهي. چين جي چتاءَ ڀارت کي مشرقي پاڪستان تي حملي کان ته برابر باز رکيو، پر ان جو اهو مقصد هرگز نه هو ته پاڪستان جون مسلح فوجون ڀارتي اڳرائيءَ کي شڪست ڏيڻ جون اهل نه هيون. اسان جي ڪامياب حڪمت عملي خود اسان لاءِ نقصانڪار ثابت ٿي، ڇاڪاڻ ته ايوب خان انهيءَ نازڪ موقعي تي مشرقي پاڪستان وجي ملڪ جي ڪثير آباديءَ کي اصل پوزيشن کان آگاهه ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. انهيءَ موقعي جو فائدو وٺي، ايوب خان جا مخالف فيبروري ١٩٦٦ع ۾ لاهور ۾ جمع ٿيا، جنهن کي آل پاڪستان نيشنل ڪانفرنس ڪري ڪوٺيو ويو. هيءَ اها ڪانفرنس هئي جنهن ۾ شيخ مجيب الرحمان ايوب خان جي حڪومت جو مقابلو ڪرڻ لاءِ پنهنجو ڇهه نڪاتي فارمولا (١) پيش ڪيو.

ڇهه نڪاتي فارمولا تيار ڪندڙن جي باري ۾ ڪيترين ئي قياس آرايون ڪيون پئي ويون آهن. ڪن ماڻهن کي يقين آهي ته نوڪر شاهيءَ جي هڪ فرد — جنهن کي ايوب خان جو قرب حاصل هو — هي فارمولا تيار ڪيو هو ته جيئن ماڻهن جو ڌيان تاشقند واري ڪهاڻي تان هٽائي سگهجي ۽ ايوب خان کي بچائڻ لاءِ مشرقي ۽ مغربي پاڪستان جي ماڻهن ۾ ڦوٽ وجهي سگهجي. اهو به افواهه آهي ته ڇهه نڪاتي پروگرام تيار ڪرڻ ۾ هڪ غير ملڪي طاقت جو هٿ هو.

(١) ڇهه نڪاتي فارمولا جو متن جيئن پهرين شايع ٿيو ۽ پوءِ ان ۾ تبديليون ڪري جيئن عوامي ليگ جي انتخابي منشور طور ظاهر ڪيو ويو، ضميمي نمبر ١ طور هن ڪتاب ۾ ڏنو ويو آهي.

انهيءَ پروگرام جو اصل مصنف ڪير به هجي، ان جي پراسراري جي باوجود پاڪستان تي اهو فارمولا جيئن اثرانداز ٿيو، ان ۾ ڪو به شڪ ناهي. صدر ايوب خان جي حڪومت شروعات ۾ ڇهه نڪاتي پروگرام جي باري ۾ شيخ مجيب الرحمان جي بيانن ڪي خوب پبلسٽي ڏني. ۽ اپريل ١٩٦٦ع ۾ جڏهن مٿس اهو خوف طاري ٿيو ته هي هڪ اهڙي خطرناڪ ديو جي صورت اختيار ڪري چڪو آهي، جو سندس پيدا ڪندڙ کي کائي ويندو آهي، ۽ اهو خيال ڪري ته هاڻي تاشقند وارو بحران به ختم ٿي چڪو آهي، صدر ايوب عوامي ليگ تي دٻاءُ وجهي، شيخ مجيب الرحمان کي جيل اماڻي ڇڏيو. ان کان پوءِ عوامي ليگ جي سربراهه خلاف اگرتلا سازش ڪيس قائم ڪيو ويو.

صدر ايوب خان اعلان تاشقند کان پوءِ پيدا ٿيل بحران کان ته بچي ويو ۽ بنيادي طور حالتون بگڙنديون رهيون ۽ عوام جيئن پوءِ تيئن بدظن ٿيندا ويا. آخرڪار سندن صبر جو پيالو لبريز ٿي ويو. تاشقند کان ڏيڍ سال پوءِ، سيپٽمبر ١٩٦٨ع ۾ پاڪستان پيپلز پارٽي (١) ايوب خان جي حڪومت خلاف زبردست بغاوت جي قيادت ڪئي. ان ملڪ جي مغربي حصي ۾ هڪ ڪنڊ کان ٻيءَ ڪنڊ تائين زبردست اجتماعات شروع ڪيا. نومبر جي آخر ڌاري مشرقي پاڪستان جا عوام به ان بغاوت ۾ شريڪ ٿي ويا. فيبروري ١٩٦٩ع ۾ ايوب خان، شيخ مجيب الرحمان کي جيل مان آزاد ڪيو ته جيئن هو ليڊرن جي ان گولميز ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪري سگهي، جا ايوب خان پنهنجي اقتدار جي ڊهندڙ ڀانچي کي سهارو ڏيڻ لاءِ ڪوٺائي هئي. پاڪستان پيپلز پارٽي گولميز ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. ان جي بجاءِ، ان عوام جي طاقت ذريعي ان عظيم آمر کي شڪست ڏيڻ لاءِ پنهنجي جدوجهد وڌيڪ تيز ڪري ڇڏي.

صدر يحيٰ خان

مارچ ١٩٦٩ع ۾ صدر ايوب خان منظر تان هٽي ويو ۽ اقتدار فوج جي ڪمانڊر انچيف جنرل يحيٰ خان جي حوالي ڪري ڇڏيو. ٢٨- مارچ تي جنرل

---

(١) پاڪستان پيپلز پارٽي، جنهن کي هن تذڪري ۾ "پيپلز پارٽي" ڪري ڪوٺيو ويو آهي، ڊسمبر ١٩٦٧ع تي لاهور ۾ قائم ٿي. ان جا مٿا هنا ته:
اسلام اسان جو دين آهي، جمهوريت اسان جي سياست آهي،
سوشلزم اسان جي معيشت آهي، ۽ اقتدار جو سرچشمو عوام آهي.

يحيٰ خان قوم کي ٻڌايو ته حالتن ۾ ٺاپر اچڻ شرط هو جمهوريت بحال ڪندو. اهڙيءَ طرح پاڪستان جي زندگيءَ جي ويهن سالن ۾ هتي جي عوام ٻيو دفعو ، مارشل لا جي نفاذ ۽ آئين جي تنسيخ جو مشاهدو ڪيو. ان سان گڏوگڏ ، اقتصادي حالتون ويون وڏيڪ بگڙنديون. هڪ عام انحطاط واضح طور ڏسڻ ۾ اچڻ لڳو. جنهن وقت صدر يحيٰ خان اقتدار سنڀاليو ، پاڪستان سلهه جي هڪ اهڙي مريض جيان ڏسڻ ۾ اچي رهيو هو ، جو مرض جي آخري ڏاڪي تي پهچي چڪو هجي. اڄ کان صديون اڳ ، ميڪاوليءَ چيو هو ته ”غلط سياسي فيصلا سلهه جي مرض جيان ٿيندا آهن ، جنهن جي شروع ۾ تشخيص ڏکي پر علاج آسان هوندو آهي ۽ جيئن ٿي وقت گذرندو ويندو آهي ، ان جي تشخيص آسان ۽ علاج ڏکيو ٿيندو ويندو آهي.“

اهو ته فقط مستقبل ئي ٻڌائي سگهندو ته صدر يحيٰ خان جي حڪومت ۾ هڪ هوشيار ڊاڪٽر جي صلاحيت ڪيتريقدر موجود آهي ، جنهن ذريعي اها پاڪستان جي سلهه جو علاج ڪري سگهي ٿي. بهرحال ، اها هڪ تلخ حقيقت آهي ته هڪ فوجي حڪومت ، جا سياسي بنياد کان محروم آهي ، پاڻ کي هڪ عجيب مونجهاري ۾ مبتلا ڏسي رهي آهي. پنهنجو سڄو دارو مدار نوڪر شاهي تي رکڻ ڪري ، موجوده حڪومت ملڪ جي سنگين سماجي ۽ اقتصادي بحران سان نبرڻ لاءِ ڪنهن قومي رخ مقرر ڪرڻ جي صلاحيت کان به محروم آهي. عوام ۾ پاڙن هئڻ کان سواءِ ۽ عوام کي حڪومت ۾ حصيدار بنائي ، ۽ انهن جي حمايت حاصل ڪرڻ کان سواءِ ، ڪا به حڪومت ۽ خاص ڪري هڪ فوجي حڪومت ، اهڙي سنگين بحران کي هرگز حل نٿي ڪري سگهي ، جهڙو اڄ پاڪستان کي درپيش آهي.

۲۸-آڪٽوبر تي صدر يحيٰ خان قوم آڏو هڪ اسڪيم رکي جنهن ۾ اقتدار فوج کان منتقل ڪري عوام جي منتخب نمائندن جي حوالي ڪرڻ جو ٽائيم ٽيبل پيش ڪيو ويو. انهيءَ اسڪيم جو اعلان ڪندي هن ٻه ٻيا اهم فيصلا پڻ ڪيا: ون يونٽ ٽوڙي تاريخي صوبا قائم ڪرڻ ۽ مشرقي ۽ مغربي پاڪستان ۾ مساوي نمائندگي (پيرٽي) ختم ڪرڻ. (۱) پيرٽي بدران ”هڪ ماڻهو ، هڪ ووٽ“ جي جمهوري اصول مطابق مشرقي پاڪستان کي دستورساز اسيمبليءَ ۾ آباديءَ جي بنيادن تي اڪثريت جو حق ڏنو ويو. ساڳي وقت صدر يحيٰ خان اهو به اعلان ڪيو ته جنوري ۱۹۷۰ع کان

---

(۱) پيرٽي جو مطلب هو ته وفاقي دستور ساز ۾ پاڪستان جي ٻنهي حصن ۾ آباديءَ جي لحاظ کان سواءِ هڪجهڙي نمائندگي. اها ۱۹۵٦ع وارن ٻنهي آئينن ۾ شامل ڪئي وئي هئي.

سياسي سرگرميون بحال ڪيون وينديون، ته جيئن سياسي جماعتون ان سال جي آخر ۾ ٿيندڙ عام انتخابن لاءِ مهم هلائي سگهن. ان کان پوءِ ٣- مارچ ١٩٧٠ع تي صدر يحيٰ خان آئيني ڍانچي (٢) جو حڪم نافذ ڪيو، جنهن ۾ چيو ويو هو ته آئين پنجن اصولن تي تيار ڪيو ويندو. هتي اهو ٻڌائڻ به ضروري آهي ته مرڪز جي اختيارات متعلق اصول ۽ صوبائي خود مختاريءَ جون حدون عوامي ليگ جي ڇهن نڪتن سان متصادم هيون. ان کان سواءِ آئين جي تياريءَ لاءِ هڪ سؤ ويهه ڏينهن جي حد پڻ مقرر ڪري ڇڏي وئي هئي. ان آرڊر مطابق صدر کي اهو به اختيار ڏنو ويو هو ته هو آئين کي منظور يا رد ڪري سگهي ٿو.

٧- ڊسمبر ١٩٧٠ع تي قومي اسيمبليءَ لاءِ ۽ ١٧- ڊسمبر ١٩٧٠ع تي صوبائي اسيمبليءَ لاءِ عام چونڊون ٿيون. پاڪستان جي پوري تاريخ ۾ پهريون ڀيرو ٿيل عام چونڊن جا نتيجا سڄي دنيا کي معلوم ٿي چڪا آهن. مشرقي پاڪستان ۾ شيخ مجيب الرحمان جي اڳواڻيءَ ۾ عوامي ليگ کي وڏي اڪثريت سان ڪاميابي نصيب ٿي ۽ مغربي پاڪستان ۾ پاڪستان پيپلز پارٽي موثر ۽ نمايان ڪاميابي حاصل ڪئي. قومي اسيمبليءَ ۾ مجموعي طور ٣١٣ جايون هيون، جن مان مشرقي پاڪستان جي هڪ سؤ اوڻهتر جاين مان هڪ سؤ سٺ جايون عوامي ليگ حاصل ڪيون، اهڙيءَ طرح مغربي پاڪستان لاءِ قومي اسيمبليءَ جي ١٤٤ جاين مان، جن مان ڪي قبائلي علائقن لاءِ مخصوص ڪيل هيون، پاڪستان پيپلزپارٽي ٨٨ جايون حاصل ڪيون. تاهم ٻنهي پارٽين مان ڪابه پارٽي ملڪ جي ٻئي حصي مان ڪا به جاءِ حاصل ڪري نه سگهي. اهڙيءَ طرح عام چونڊن جي نتيجي طــور به وڏيون سياسي پارٽيون ابري آيون: مشرقي پاڪستان ۾ عوامي ليگ ۽ مغربي حصي ۾ پاڪستان پيپلز پارٽي. ٻين سمورين جماعتن کي زبردست شڪست نصيب ٿي.

ٻارهن مهينن جي طويل انتخابي مهم ۾ پاڪستان پيپلز پارٽيءَ پنهنجو پورو زور ملڪ جي اقتصادي مسئلن ۽ آزاد خارجه پاليسي تي ڏنو. ان جو حملو خاص طور ملڪ جي موجوده اقتصادي حالتن تي هو. هن پارٽي اهــو موقف اختيار ڪيو ته پاڪستان جو آئين صحيح معنيٰ ۾ وفاقي نموني جو هئڻ گهرجي

(٢) ١٩٧٠ع جي قانوني ڍانچي واري آرڊر (ليگل فريم ورڪ آرڊر) جا مکيه اقتباسات ضميمي نمبر ٢ طور ڏنا ويا آهن.

۽ پارٽي جي سيڪريٽري جنرل مسٽر جي - اي - رحيم ان مقصد لاءِ آئيني اصولن جي باري ۾ هڪ مونوگراف لکيو. پاڪستان پيپلز پارٽي ڇهن نڪتن کي انتخابي مهم ۾ گهٽ وڌ چوڻ بجاءِ انهن کي رد ڪري ڇڏيو هو. پارٽي ان ڳالهه تي پڻ زور ڏنو ته عوامي ليگ جي ڇهه نڪاتي فارمولا سان مشرقي پاڪستان جي استحصال جو خاتمو آئي نٿو سگهجي. ان مسئلي جو حل اهو آهي ته سڄي پاڪستان ۾ سوشلسٽ طريقو رائج ڪيو وڃي. پيپلز پارٽي پنهنجي وجود ۾ اچڻ واري ڏينهن کان وٺي مسلسل انهيءَ موقف تي قائم آهي.

ڇهه نڪتا

جيتوڻيڪ عوامي ليگ جي ڇهن نڪتن مان پهريون نڪتو پاڪستان کي ”صحيح معنيٰ ۾“ هڪ وفاق بنائڻ متعلق آهي، تاهم ان جو ڇهه نڪاتي فارمولا مخفي طور هڪ ڪنفيڊريشن جو منشور هو، جنهن ۾ آئيني طور ايرنڊڙ علحدگي پسندي لڪل هئي. ڇهن نڪتن ۾ امور خارجه ۽ دفاع کانسواءِ سمورا شعبا مرڪزي حڪومت کان کسيل هيا، جڏهن ته امور خارجه جي باري ۾ بيروني تجارت ۽ غير ملڪي امداد جا مطالبا ڪري، مرڪز جا اختيارات وڌيڪ محدود ڪيا ويا هئا. پيا شعبا جن ۾ ڪرنسي ۽ ٽيڪس به شامل آهن، صوبن جي اختيار ۾ ڏنا ويا هئا. درحقيقت اها هڪ عجيب وغريب آئيني تجويز هئي. هن فارمولا جي بنياد تي قائم ڪيل مرڪزي حڪومت هر قسم جي سچن پچن اختيارن کان وانجهيل ۽ بي يارو مددگار رهجي وڃي ها، جنهن جا پنج ئي صوبا مرڪز تي اثر انداز هجن ها ۽ هر ڪو صوبو پنهنجي نيڊڙي قوميت وليو وينو هجي ها ۽ انهن کي ٻاهريون طاقتون پنهنجي پنهنجي سنهن نچائينديون رهن ها.

خارجه پاليسي، خاص طور ”ٽيءَ دنيا“ ۾، اقتصادي ترقي، بين الاقوامي واپار ۽ امداد تي دارو مدار رکي ٿي. اهڙي طرح سان ڇهه نڪاتي فارمولا مطابق خارجه معاملات جو وڏو حصو به مرڪزي حڪومت جي اختيارات مان نڪري وڃي ها ۽ فقط جنگ ۽ ٺڪراءُ مرڪزي حڪومت جي اختيار ۾ وڃي رهن ها، حالانڪ وڏيون طاقتون به ائين نٿيون سمجهن ته جنگ ۽ ٺڪراءُ خارجه پاليسي جا مستقل عناصر آهن. اهڙي طرح سان مرڪزي حڪومت کي بڙيءَ جي حد تائين گهٽائڻ سان پاڪستان جي بين الاقوامي معاملن کي، خاص ڪري ڀارت سان سندس اختلافي تنازعن کي، موتمار ڌڪ لڳي ها.

دفاعي معاملن جو خارجہ پاليسي سان تمام گھرو تعلق ٿيندو آھي . خارجہ معاملن تي مڪمل ڪنٽرول ھئڻ کانسواءِ ڪابہ مرڪزي حڪومت ڪابہ موثر دفاعي پاليسي نہ تيار ڪري ۽ نہ ئي ان تي عمل ڪري سگھي ٿي . تنھن کان سواءِ ڪو بہ ملڪ مشترڪہ مفاد پيش نظر رکڻ کانسواءِ ڪا بہ دفاعي پاليسي تيار ڪري نٿو سگھي - ملڪ جي ٻنھي حصن درميان سھڻن رستن جي عملي طور ڪٽجي وڃڻ کانپوءِ ٻئي حصا مختلف طرفن ڏانھن ڏسڻ شروع ڪن ھا ۽ ملڪ لاءِ ھڪ مشترڪہ دفاعي پاليسي مقرر ڪرڻ نا ممڪن ٿي پئي ھا .

ڇھہ نڪاتي پروگرام مطابق مرڪزي حڪومت کي سڄيءَ طرح ٽئڪس وصول ڪرڻ جي اختيارات کان محروم ڪري، ان کي صوبن جي رحم و ڪرم تي ڇڏيو ويو ھو- ڪنھن بہ وقت ڪو بہ ھڪ يا ھڪ کان وڌيڪ صوبا ، ڪو بہ مجبوريءَ وارو دليل پيش ڪري، وفاقي ٽئڪس ادا ڪرڻ کان گريز ڪري سگھن ھا - ان فارمولا مطابق غير ملڪي تجارت ، امداد ۽ ٽئڪس وصول ڪرڻ جا اختيارات صوبن جي حوالي ڪري ڇڏڻ ڪري، پاڪستان ۾ ٻہ يا ٻن کان وڌيڪ معيشتون قائم ڪرڻ تجويز ڪيو ويو ھو ، جنھن ڪري ملڪ کي زر مبادلہ جون ٻہ يا وڌيڪ شرحون مقرر ڪرڻيون پون ھا .

اھڙيءَ طرح پاڪستاني روپيو ، جيئن اڄڪلھہ صورتحال آھي ، ڪم ٿي وڃي ھا . ان بعد وڌيڪ ائين ٿئي ھا تہ بين الصوبائي تجارت محدود ٿي وڃڻ کان پوءِ مال جي ڏي وٺ، جنس بجاءِ جنس جي بنيادن تي ٿئي ھا، يا وري ان جي ادائگي زر مبادلہ ۾ ڪرڻي پوي ھا . انھيءَ صورتحال جو لازمي نتيجو مڪمل انتشار جي شڪل ۾ ظاهر ٿئي ھا. اھڙين حالتن ۾ اھا پيش گوئي ڪرڻ مشڪل نہ ھئي تہ ان ملڪ جو مستقبل ڇا ٿئي ھا، جنھن جي ڪرنسي علائقائي شرح مبادلہ ۾ تقسيم ٿيل ھجي ھا ، صوبن جي درميان مال جي چرپر تي بندش ھجي ھا ۽ ٻہ يا وڌيڪ تجارتي ۽ غير ملڪي امداد جا مشن ، تمالي ماتر مرڪزي حڪومت جي ٻيڪ ھيٺ جاري ھجن ھا ، جنھن کي ٽئڪس وصول ڪرڻ جو بہ اختيار نہ ھجي ھا ۽ ان کي ھڪ اھڙي ملڪ تي نالي ماتر اقتدار حاصل ھجي ھا جو جغرافيائي طور ڪيترين قومن ۽ حصن ۾ ورھايل آھي

ڇھہ نڪاتي فارمولا مطابق ٣١٣ ميمبرن واري قومي اسيمبليءَ کي بہ عملي طور بي اثر بنائي ڇڏيو ويو ھو ، جنھن وٽ فقط دفاع ۽ خارجہ معاملات جا بہ محڪما ھجن ھا ، جن سان بہ بيروني تجارت ۽ امداد تي انجو اختيار نہ ھجي ھا . اھو

بہ خيال رهي تہ امور خارجہ ۽ دفاع جا معاملات ايتري قدر تہ حساس ۽ ڪنهن حد تائين خفيہ هوندا آهن، جن ڪي ڪيترين قومي اسيمبلين ۾ کلئي بحث جو موضوع نہ بنايو ويندو آهي. اهڙن حالتن هيٺ قومي اسيمبلي هڪ نقلي اسيمبلي ٿي رهجي وڃي ها -

المختصر تہ ڇهہ نڪاتي فارمولا جو مقصد اهو هو تہ پاڪستاني قوميت جي بنيادن تي چوٽ ڪئي وڃي. انجي نتيجي طور ابتدائي طور ۾ پاڪستان ۾ اڳتي هلي پنج آزاد رياستون وجود ۾ اچي وڃن ها - صوبن کي نيم خود مختياري حڪومت جا اختيارات حاصل ٿي وڃڻ کانپوءِ ڪمزور مرڪزي حڪومت کي ايتري حد تائين محدود ڪري ڇڏيو وڃي ها، جو اها صوبن درميان رابطو قائم رکڻ واري اختيار کان بہ يڪسر محروم ٿي وڃي ها - عوامي ليگ جي ليڊرن ائين بہ چيو هو تہ هو آئين ۾ هڪ اهڙو بہ فقرو رکندا جنهن ذريعي هر صوبي کي پاڪستان جي وفاقي حڪومت کان الڳ ٿي وڃڻ جو بہ حق ملي وڃي - آئين ۾ اهڙي گنجائش سوويت يونين جي آئين جو مثال وٺي ، ان سان مطابقت رکڻ جي بهاني پيدا ڪئي وئي ٿي - انهيءَ قسم جي اسڪيم جا نتيجا چند مهنن اندر ظاهر ٿي ، مزيد خرابين جو باعث بنجن ها -

شيخ مجيب الرحمان چالاڪيءَ کان ڪم ورتي، حڪومت کي اها ڳالهہ مڃڻ تي آماده ڪيو هو تہ چونڊن کانپوءِ سندس رويہ ۾ وڏيڪ لچڪ پيدا ٿيندي ۽ هو پنهنجي انتخابي ڪاميابيءَ بعد ڇهہ نڪاتي پروگرام ۾ ترميم ڪرڻ تي رضامند ٿي ويندو- حالتون جيئن جو تيئن برقرار رکڻ جي حمايتين، مجيب الرحمان جي ڳالهہ تي انهيءَ ڪري اعتبار ڪيو جو هو مشرقي پاڪستان جي ترقي پسند طاقتن جي رهنمائن جي مقابلي ۾ کيس اعتدال پسند مغرب نواز جي حيثيت سان ترجيح ڏئي رهيا هئا- تحريڪ پاڪستان جي هڪ طالب علم رهنما هئڻ ڪري عوامي ليگ جي سربراهہ جي انتها پسندانہ بنگالي قوم پرستيءَ کي نظر انداز ڪري ڇڏيو ويو ۽ جيئن تہ هن جو مسٽر سهرورديءَ سان قريبي تعلق هو ۽ مسٽر سهروردي جو نڪتہ نگاهہ غير علاقائي هو ، انهيءَ ڪري مغربي پاڪستان خلاف سندس کلي کلائي نفرت کي بہ نظر انداز ڪري ڇڏيو ويو. حڪومت مجيب الرحمان ۽ سندس پارٽيءَ کي هر قسم جي سهوليت ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي - آئين جي تياريءَ کانپوءِ صوبائي اسيمبلين جي چونڊ ڪرڻ وارو فيصلو بہ حڪومت بدلائي ڇڏيو ۽ انجي بجاءِ صوبائي اسيمبلين جون چونڊون ، قومي اسيمبليءَ جي چونڊن سان گڏ ئي گڏ ڪرايون ويون. انجو سبب ، حڪومت جو اهو يقين هو تہ

جيڪڏهين قومي ۽ صوبائي اسيمبلين جون چونڊون هڪ ئي وقت مڪمل ٿي وڃن ته حڪومت قائم ڪرڻ جي روشن امڪان پيدا ٿي وڃڻ ڪانپوءِ، شيخ مجيب الرحمان سان خود مختياريءَ جي سوال تي ڳالهه ٻولهه ممڪن ٿي پوندو. صوبائي انتظاميه عوامي ليگ جي مڪمل حمايت ڪئي ۽ چونڊن دوران، عوامي ليگ جي ڪارڪنن کي ڏکيو رستو ڏئي ڇڏيو ويو هو ۽ هنن ان مان پورو پورو فائدو حاصل ڪيو.

مغربي پاڪستان جي ڪن سياستدانن به شروع کان شيخ مجيب الرحمان جي پرجوش حمايت شروع ڪري ڏني هئي، ڇاڪاڻ ته هو به پنهنجا صوبا مغربي حصي کان الڳ ڪرڻ جا خواهان هئا. هي اهڙئي ماڻهو هئا جن قيام پاڪستان جي سخت مخالفت ڪئي هئي. ڇهه نڪاتي پروگرام ۾ هنن کي پاڪستان کي تباهه ڪرڻ جو وجهه ڏسڻ ۾ آيو. وڏن سرمايه دارن به عوامي ليگ جي ليڊرن جي پٺ ڀرائي ڪئي جو سندن خيال موجب هو سوشلزم جي باري ۾ فقط زباني جمع خرچ ڪري رهيو هو. پاڪستان جي قومي پريس جيئن ته انهن وڏن سرمايه دارن جي هٿ هيٺ هئي، انهيءَ ڪري ان به مجيب الرحمان جي ڀرپور حمايت ڪئي.

ان قسم جي طاقتور حمايت ۽ مشرقي پاڪستان جي جائز شڪايتن جي بنيادن تي شيخ مجيب الرحمان مغربي پاڪستان خلاف پنهنجي نفرت جي مهم تمام تيز ڪري ڇڏي. هن هر ڳالهه لاءِ مغربي پاڪستان تي الزام ڏنيو. هن پاڻ کي سوشلسٽ ته سڏايو ٿي، پر سرمايه دارانه نظام تي حملي ڪرڻ بجاءِ هن مغربي پاڪستان جي عوام کي جوابدار ٺهرايو. هن مشرقي پاڪستان جي عوام جي جذبات ڀڙڪائڻ لاءِ هر حربو استعمال ڪيو. بنگالي قوم پرستيءَ جي شهزور گهوڙي تي سوار، شيخ مجيب الرحمان ڪيترا دفعا جيل وڃڻ جو ڪريڊٽ حاصل ڪري چڪو هو. هن پنهنجي صوبي جي عوام جي جذبات کي آخري منزل تي پهچائي ڇڏيو. هو ڇهه نڪاتي پروگرام جي مطالبي کي انتهائي خطرناڪ بلنديءَ تي کڻي ويو. هڪ مسيحا جي حيثيت ۾ هن مشرقي پاڪستان جي غربت‌زده عوام کي ٻڌايو ته هنن جي نجات جو راز "ڇهن نڪتن" ۾ هو ۽ ڇهه نڪتا معنيٰ مغربي پاڪستان طرفان ٿيندڙ استحصال جو خاتمو. هن تمام هوشياريءَ سان نفرت جي ان ماحول ۾ پنهنجا اصل ارادا پوشيده رکيا. هن جي زبان ۽ طريقا سمورا فسطائي هئا. ڇهه نڪاتي پروگرام هڪ نفرت جو گيت بڻجي چڪو هو ۽ عوامي ليگ جو سربراهه ان کي مقناطيسي نموني ۾

آلاپي رهيو هو. شيخ مجيب الرحمان هڪ جادو بيان مقرر هو. هن پنهنجي سياسي صلاحيت اهڙي ڪاريگريءَ سان استعمال ڪئي، جنهن سان ڪو به بنگالي ليڊر اڄ ڏينهن تائين مقابلو ته ڇا، همسري به نه ڪري سگهيو آهي.

نومبر ١٩٧٠ع ۾ طوفان ۽ سامونڊي اٿل مشرقي پاڪستان ۾ جهڙي تباهي مچائي، انجو مثال سو سالن ۾ نه ملي سگهندو. ڪيترين سياسي جماعتن مشرقي پاڪستان جي مصيبت زدن سان همدرديءَ طور عام انتخابات ملتوي ڪرڻ جي تجويز پيش ڪئي. شيخ مجيب الرحمان ڌمڪي ڏني ته مشرقي پاڪستاني التوا جي ڪنهن به تجويز جي پير پڌي مخالفت ڪندا. چاهي ان لاءِ کين وڌيڪ ڏهه لک حياتين جي قرباني ڏيڻي پوي. چونڊون ٧ ڊسمبر تي رٿيل پروگرام مطابق ڪرايون ويون. شيخ مجيب الرحمان طوفان جي تباهه ڪاريءَ مان به فائدو ورتو ۽ صوبي جي عوام جا جذبات پنهنجي حق ۾ هموار ڪيا. هن ان تباهه ڪاريءَ لاءِ به تمام پري اسلام آباد ۾ ويٺل مرڪزي حڪومت جي سستي ۽ بي پرواهيءَ کي جوابدار ٺهرايو ۽ متاثرن امدادي ڪمن ۾ انتهائي نااهلي ۽ غفلت ڪرڻ جا الزام ڏريا. بد قسمتيءَ سان حڪومت جي پروپيگنڊه جي مشنري انهن الزامن جي صفائي پيش ڪرڻ ۾ ڪامياب نه ٿي. اهڙيءَ طرح ان انتهائي نازڪ وقت ۾ ٻنهي حصن درميان نفسياتي دوري ايتري تدر ته وڌي وئي، جو انجي ختم ٿيڻ جي ڪابه صورت نه رهي. هن ڪانپوءِ مجيب الرحمان جي هلايل نفرت واري مهم کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪو به بند نه ٻڌو ويو. طوفان اچڻ کان ڪجهه عرصي بعد عوامي ليگ جي سربراه ڍاڪا ۾ هڪ پريس ڪانفرنس ڪوٺائي، جنهن ۾ هن مغربي پاڪستان ۽ مرڪزي حڪومت تي سخت حملا ڪيا. ڪانئس جڏهين هڪ غير ملڪي اخبارنويس پڇيو ته "ڇا توهان الڳ ٿيڻ گهرو ٿا؟" هن جواب ڏنو ته "اڃان نه." ان کانپوءِ شيخ مجيب الرحمان ۽ سندس پارٽيءَ لاءِ ميدان صاف هو.

چونڊن ۾ ڪاميابيءَ سان اپرڻ کانپوءِ شيخ مجيب الرحمان اهو موقف اختيار ڪيو ته ڇهه نڪاتي فارمولا "بنگله ديش جي عوام جي ملڪيت" آهي، ۽ ان تي ڪنهن سمجهوتي ڪرڻ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. هاڻي عوامي ليگ جو رويو ناقابل برداشت حد تائين سخت ٿي چڪو هو. هن جماعت جي رهنمائن ظاهر ڪري ڇڏيو ته ملڪ جو واحد مستقبل ڇا ٿيڻو آهي. هنن جي مطالبن ۾ شدت وڌندي وئي ۽ هاڻي هو کليو کلايو "بنگله ديش" جي آزاديءَ جون ڳالهيون ڪرڻ لڳا. ٣ جنوري ١٩٧١ع تي شيخ مجيب الرحمان ڍاڪا ۾ هڪ وڏي جلسه عام کي خطاب ڪيو جنهن ۾ هن عوامي ليگ جي سمورن قومي اسيمبلي ۽

صوبائي اسيمبليءَ جي ميمبرن کان قسم کڻايو ته هو صوبائي خود مختياري متعلق پارٽيءَ جي پروگرام سان وفادار رهندا ـ اهي شخص، جي ان کان اڳ سمجهندا هئا ته هو شيخ مجيب الرحمان کي ڪنهن ناهه لاءِ آماده ڪري سگهندا، ان حلف برداريءَ کانپوءِ به پاڻ کي ڏڏ ڏيندا رهيا ته ان حلف ۾ ڪوٽ ۾ گهٽ ڇهن نڪتن جو ڪو به ذڪر نه ڪيو ويو هو.

عوامي ليگ جي هاءِ ڪمان ڇهه نڪاتي پروگرام جي بنياد تي هڪ آئيني بل تيار ڪيو ـ مجيب الرحمان فوري طور قومي اسيمبليءَ جو اجلاس ڪوٺائڻ جو مطالبو ڪيو ته جيئن هو پنهنجو ڇهه نڪاتي آئين پيش ڪري سگهي. هن حڪومت کان اهو به مڃائي ورتو ته قومي اسيمبليءَ جو افتتاحي اجلاس ڍاڪا ۾ منعقد ٿيندو ـ هن کي خبر هئي ته ان کانپوءِ اسيمبليءَ جا آئينده اجلاس ۽ انهن جي هنڌ مقرر ڪرڻ جو فيصلو سندس پسند مطابق ۽ سندس هٿ وس هوندو، ڇاڪاڻ ته اسپيڪر هڪ عوامي ليگي هوندو. هن کي اها به پڪ هئي ته هو پنهنجي واضح اڪثريت جي طاقت سان اسيمبليءَ اندر پنهنجو آئيني بل منظور ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندو ۽ جيڪڏهن ضرورت پئي ته ڪينٽيءَ گليءَ ۾ دهشت گردي ڦهلائي، پنهنجو مقصد حاصل ڪري سگهندو. عوامي ليگ جي صدر مغربي پاڪستان جو دورو ڪرڻ کان به انڪار ڪري ڇڏيو. هن ڍاڪا کي پنهنجي سرگرمين جو مرڪز مقرر ڪيو ۽ حڪومت ۽ مغربي پاڪستان جي ٻين ليڊرن کي مجبور ڪيو ته هو ڍاڪا اچي ساڻس مذاڪرات ڪن ته جيئن هو مٿن دٻاءُ وجهي سگهي ـ

مشرقي پاڪستان جي عوام بيشڪ عوامي ليگ کي چونڊن ۾ واضح اڪثريت سان ڪامياب ڪيو هو ـ پر دراصل سوال اهو آهي ته: ڇا عوام عوامي ليگ کي انهيءَ لاءِ ووٽ ڏنو هو ته هوءَ مشرقي پاڪستان کي هڪ الڳ رياست بنائي يا عوام عوامي ليگ کي انهيءَ ڪري ووٽ ڏنو ته هڪ پاڪستان اندر رهندي، هوءَ استحصال ۽ سندن مصيبتن جو خاتمو آڻي؟ اهي ٻئي صورتون بلڪل صاف ۽ هڪ ٻئي کان الڳ آهن. مشرقي پاڪستان جي عام ماڻهوءَ جي خواهش هئي ته انهيءَ بي رحمانه استحصال جو خاتمو آندو وڃي، جنهن جو هو ١٩٤٧ع کان اڳ هندن طرفان ۽ ان کانپوءِ باقي بچيل هندن ۽ اولهه پاڪستان جي سرمايه دارن طرفان شڪار ٿيندو پئي رهيو هو ـ عام ماڻهو، جنهن پاڪستان لاءِ جرات مندانه جنگ لڙي ۽ ان لاءِ سڀ ڪجهه سٺو، ان پاڪستان سان ڪڏهن به بي وفائي نه ڪئي هئي. عوام پاڪستان سان بيزار نه ٿيا هئا ـ هو پنهنجي اقتصادي

حالات کان بيزار هئا - مشرقي پاڪستان جا عوام علحدگي نه، پر پنهنجي اقتصادي مسئلن جو حل چاهين ٿا - انهيءَ ڪري ئي عوامي ليگ جي قيادت ، چونڊن کان اڳ توڙي چونڊن دوران ڇهن نڪتن جو پــروگرام استحصال جي خاتمي جي پروگرام جي صورت ۾ پيش ڪيو ۽ ڪڏهين به ائين ظاهر ڪرڻ نه ڏنو ته در اصل اهو علحدگي جو پروگرام آهي. در حقيقت ڪيترن قومي ۽ صوبائي اسيمبليءَ تي چونڊيل عوامي ليگ جي ميمبرن کان جڏهين پڇيو ويو ته هو ڇهن نڪتن جي وضاحت ڪن، تڏهين هو ڪوبه جواب نه ڏئي سگهيا . اهڙي صورت ۾ مشرقي پاڪستان جي غريب محنت ڪش عوام لاءِ اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو ته انهن کي ڇهن نڪتن جي اهميت ۽ اصليت جي ڪا خبر نه رهي - هنن لاءِ اهي فقط هڪ علامت ۽ هڪ هنڌ جمع ٿيڻ جو نقطو هئا -

انهيءَ ۾ ڪو شڪ ئي نٿو سگهي ته عوام جي وڏي اڪثريت عوامي ليگ کي انهيءَ يقين سان ووٽ ڏنو ته ڇهه نڪتا انهن جي استحصال جو خاتمو آڻيندا ۽ انهن ذريعي ملڪ کي تباه نه ڪيو ويندو. بهر حال سيني هندن ۽ شهري مرڪزن جي نوجوان نسل جا ووٽ انهيءَ توقع سان عوامي ليگ کي مليا ته ڇهن نڪتن ذريعي بنگال جي هڪ الڳ رياست قائم ڪئي ويندي - عوامي ليگ جي طاقت جا ٻه مختلف جذباتي سر چشما هئا: جن سان هڪ ان بهادر بنگالي قيادت کي اڳتي ڪرڻ ٿي گهريو، جــا پاڪستان اندر رهي عوام کي مصيبتن کان ڇوٽڪ رو ڏياري ۽ ٻئي اهڙي بنگالي قوميت قائم ڪرڻ ٿي گهري، جا پاڪستان کان ڪٽي الڳ ڪري ڇڏجي . ٻيون گروهه جيتوڻيڪ اقليت ۾ هو ته به آخر ۾ اهو ئي فيصلہ ڪن طاقت ثابت ٿيو-

چونڊن کانپوءِ عوامي ليگ هڪ ٻيو ضمني دليل پيش ڪيو، جنهن تي پڻ غور ڪرڻ ضروري آهي - عوامي ليگ اهو موقف اختيار ڪيو ته ڇهن نڪتن تي " ريفرينڊم " (عــام راءِ) ٿي چڪو آهــي ، تنهنڪري جيڪڏهين انهن کي رد ڪيو ويو يا ان باري ۾ ڪا به مفاهمت ٿي، ته اهو قدم جمهوريت جي نفي ڪرڻ برابر ٿيندو ، پوءِ چاهي ڇهن نڪتن جو ڪهڙو به اثر ٿئي ۽ ان جا ڪهڙا به نتيجا نڪرن . ڇهه نڪتا ، بهر حال هڪ آئيني تجويز هئا ، جن جو اثر فقط مشرقي پاڪستان تي نه ، پر سڄي پاڪستان جي عوام تي پوڻو هو- ملڪ جي ٻنهي حصن کي هڪ اهڙو آئيني ڍانچو طئہ ڪرڻو هو، جنهن هيٺ پوري پاڪستان جي سيني ماڻهن کي گڏجي رهڻو هو- انهيءَ ڪري ائين هرگز نٿي ٿي سگهيو ته ملڪ جو ڪو به هڪ حصو يڪ طرفہ طور پنهنجي مرضي ٿپي

تي مڙهي يا ڪو به آئيني انتظام پسند ڪري ٻئي حصي کي نقصان رسائي - اهڙن طريقن سان مشرقي پاڪستان جي علحدگي جو مقصد حاصل ٿي نٿي سگهيو - اها ڳالهه سموري قانوني ، بين الاقوامي ۽ آئيني انتظامن مطابق برحق هئي - ان کان علاوه، ڪنهن به ملڪ جي عوام کي جمهوريت، ڪنهن طرز حڪومت مطابق، پنهن جي ملڪ جي دائره اختيار ۾ رهي حاصل ٿي سگهي ٿي ۽ ڪنهن کي اهو حق نٿي ڏئي ته هو ملڪ کان الڳ ٿي وڃي. جمهوريت پنهنجو پاڻ کي تباهه ڪرڻ جو ذريعو نٿي بڻائي سگهجي ۽ دنيا جي ڪنهن به حصي ۾ اها ائين استعمال نه ٿي آهي . اهو به ياد رکڻ گهرجي ته بنگالي مسلمانن تقسيم وقت ، پاڪستان جي قيام لاءِ وڏي اڪثريت سان مثبت ووٽ ڏنو هو ، انجي برعڪس ڇهه نڪاتي پروگرام جي حق ۾ ڏنل ووٽ کي وڌيرو ڌڪ منفي ووٽ سان تعبير ڪري سگهجي ٿو. سچ پچ ته ان کان انڪار ڪري نٿو سگهجي ته بنگالي مسلمانن جي قربانين کانسواءِ، جن ڪلڪتي، نوا کلي ۽ ٻين هنڌن تي پنهنجو رت هاريو، پاڪستان وجود ۾ نه اچي سگهي ها - اهــا ڳالهه بنهه صاف هئي ۽ ائين چوڻ بلڪل غلط هو ته ڇهن نڪتن تي ڪا به ڳالهه ٻولهه نٿي ٿي سگهي ، چاهي انجا ڪهڙا به نتيجا نڪرن. جيڪڏهين ڇهن نڪتن تي ڳــالهه ٻولهه نٿي ٿي سگهي، ته پوءِ پاڪستان تي به ڪا ڳالهه ٻولهه نه ٿي سگهندي .

مشرقي ۽ مغربي پاڪستان جي ٻن اڪثريتي جماعتن جي حيثيت سان ، عوامي ليگ ۽ پيپلز پــارٽــي تــي اهـــا خصوصي ذمــه داري عائد ٿي ٿي تــه اهي هڪ قابل عمل آئين ۽ سياسي حل تلاش ڪن - اهڙيءَ طرح سان مسلح فوجون ، جن وٽ حڪومت جون واڳون آهن ۽ جن تي اقتدار جي منتقليءَ جي جوابداري آهي ، پڻ هڪ واسطيدار ڌر هيون - موجوده صورت حال جي حقائق جي پڻ اها تقاضا هئي ته ٽئي طاقتون پاڻ ۾ ويهي ڪنهن نااهه تي پهچن - عوامي ليگ ان تلخ حقيقت کي فوري طور تسليم ڪرڻ بجاءِ ، مغربي پاڪستان جي شڪست کاڌل جماعتن جــي شهه تــي پيپلز پــارٽــيءَ کي بنهه نظر انــداز ڪري ڇڏڻ جي ڪوشش ڪئي - عوامي ليگ اهو به اعلان ڪيو ته ملڪ جي اڪثريتي پارٽيءَ جي حيثيت سان ، فقط ان کي آئين مرتب ڪرڻ ۽ ملڪ تي حڪومت هلائڻ جو حق حاصل هو - پيپلز پارٽي ملڪ جي مخصوص تاريخي ۽ جنرافيائي خصوصيات، ۽ عوام جي اقتصادي ضروريات کي ذهن ۾ رکندي، اهو موقف اختيار ڪيو ته ملڪ جي ٻنهي اڪثريتي پارٽين کي پاڻ ۾ ويهي ، هڪ " عظيم ناهه " ڪرڻ گهرجي، ۽ پاڪستان ۾ هڪ نئون نظام رائج ڪرڻ گهرجي - جيئن ته ٻنهي اڪثريتي پارٽين مان ڪنهن به هڪ پارٽيءَ کي قومي اسيمبليءَ

۾ ملڪ جي ٻنهي حصن مان ڪابہ نمائندگي ناهي، انهيءَ ڪري مٿين قسم جي ذريعي ٻنهي حصن درميان وڌيڪ دوريءَ جو امڪان ختم ڪري سگهجي ٿو. پاڪستان جي موجوده حالتن جي تقاضا بہ اها ئي هئي ۽ اهڙو ٺاهہ، جيڪي عين جمهوري اصولن مطابق ٿئي ها، اتي قومي حڪومت ۾ ملڪ جي ٻنهي حصن جي اڪثريتي پارٽين کي مناسب نمائندگي پڻ ملي سگهي ها ۽ انهن جا خيالات پڻ هڪ ٻئي سان لهه وچڙ ۾ اچي سگهن ها.

پيپلز پارٽي شروع کان ئي اولهہ پاڪستان جي هٿان اوڀر پاڪستان جي استحصال ۽ مشرقي حصي تي مغربي حصي جي بالا دستي جي مخالفت ڪندي آهي ۽ اها ان ۾ بہ يقين رکي ٿي تہ جيڪڏهن ٻنهي صوبن جي موجوده ڪردار کي الٽ ڪيو وڃي، تہ ان سان ملڪي مسئلا حل ٿي سگهن ٿا. پيپلز پارٽي صحيح معنيٰ ۾ وفاق جي حامي آهي ۽ شيخ مجيب الرحمان ٻي ايوان جي قيام جي نظريہ کي ٿي رد ڪري ڇڏيو هو ۽ ائين ڪندي، هن هي بہ نہ ڏٺو تہ دنيا ۾ اهڙي ڪابہ وفاقي مملڪت موجود نہ آهي جنهن ۾ ٻہ ايواني پارليامينٽ قائم نہ هجي. پيپلز پارٽي هي دليل بہ پيش ڪيو هو تہ شيخ مجيب جو ڇهہ نڪاتي پروگرام، جنهن جو بنياد عملي طور ٻنهي صوبن جي آزادي تي آهي، دليلن جي ڪسوٽي تي پورو نٿو لهي ۽ ان جو سبب اهو آهي تہ عوامي ليگ ڇهن نڪتن سان گڏ مرڪزي حڪومت تي بہ پنهنجو مڪمل ضابطو قائم ڪرڻ گهريو ٿي ۽ اهڙي طرح اولهہ پاڪستان جي تقدير جي مالڪ بہ پاڻ بڻجڻ گهريو ٿي. عوامي ليگ پنهنجي اڪثريت صرف انهي صورت ۾ مڃائي سگهي ٿي تہ اها هڪ پاڪستان جي تصور کي قبول ڪري، ڪنهن ڪنفيڊريشن يا ڇهہ نڪاتي پروگرام مطابق ڪنفيڊريشن جي ڪنهن قريب تر نظام جي صورت ۾ اها اولهہ پاڪستان جي اڪثريتي جماعت کي نظرانداز ڪري نٿي سگهي، جنهن ۾ لازمي طور ٻنهي حصن کي هڪ جهڙو ڪري ليکڻو هو. عوامي ليگ جي ڇهہ نڪاتي پروگرام جو تضاد لڪائي سگهڻ جهڙو نہ هو. اڪثريتي جماعت جي حڪومت جو اطلاق صرف هڪ وفاقي نظام تي ڪري سگهجي ٿو. ڪنفيڊريشن تي مبني ڍانچي تي ان اصول کي لاڳو نٿو ڪري سگهجي. هڪ وفاقي انتظام تحت اڪثريتي ۽ اقليتي جماعتن جي ڪردار کي تبديل ڪرڻ ناممڪن آهي. خود ڇهہ نڪاتي پروگرام تحت ٿيندڙ انتظام ۾ بہ اهو ضروري آهي تہ مرڪزي حڪومت ۾ ملڪ جي ٻنهي حصن جي اڪثريتي جماعتن کي حصيدار بڻايو وڃي. متبادل صورت ۾ شيخ مجيب الرحمان لاءِ لازمي هو تہ هو پنهنجي ڇهہ نڪاتي فارمولا ۾ ترميم ۽

تنسيخ ڪري ۽ حڪومت ۾ اولهہ پاڪستان جي اڪثريتي جماعت کي حصو ڏيڻ کان انڪار ڪرڻ کان اڳ پاڪستان لاءِ هڪ صحيح وفاقي حڪومت جو اصول تسليم ڪري.

اسان جي مخالفن اها دعويٰ ڪري، تہ اسان عوامي ليگ کي اڪثريتي جماعت جي حيثيت سان ملڪ تي حڪومت ڪرڻ جو حق ڏيڻ کان انڪار ڪري رهيا آهيون، ان مسلمر حقيقت کي مسخ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. مخالفن جي اها دعويٰ درست نہ هئي. اڪثريتي پارٽي جيڪڏهن اهو قبول ڪري تہ پوري ملڪ لاءِ هڪ ئي معيار تي عمل ڪرڻ ضروري آهي تہ پوءِ ان کي ملڪ تي حڪومت جو حق حاصل ٿي وڃي ٿو، پر صورت ۾ جڏهن هوءِ انهيءَ تي زور ڀري تہ اولهہ پاڪستان جي اڪثريت جي خواهش کي لڪرائي هوءَ مرڪزي حڪومت تي پنهنجو مڪمل ضابطو قائم رکي ۽ اوڀر پاڪستان کي قريب قريب آزادي حاصل ٿي وڃي تہ پوءِ اها پنهنجي ان حق کي استعمال نٿي ڪري سگهي. پيپلز پارٽي بہ ان ڳالهہ تي زور ڏنو هو تہ وفاقي طرز جو آئين تيار ڪندي آئيني انتظامن جي باري ۾ ملڪ جي سمورن صوبن جي راءِ حاصل ڪرڻ ضروري ٿيندي. ان کان علاوه جيئن تہ پيپلز پارٽي پنجاب ۽ سنڌ جهڙن ٻن اهم صوبن جي نمائنده آهي، ان لاءِ ضروري هو تہ اها انهي مسئلي تي عوامي ليگ سان مفاهمت پيدا ڪري، ٻي طرف هڪ ٻيو سبب بہ هو جنهن جي وضاحت هڪ اهڙي مرحلي تي ڪرڻ ناممڪن هئي جڏهن تہ سياسي نوعيت جي ڳالهہ ٻولهہ اڃان جاري هئي. اسان جي عوامي ليگ سان مرڪزي حڪومت ۾ شرڪت انهيءَ لاءِ ضروري هئي جو جيڪڏهن اسان ائين نہ ڪريون ها ۽ مرڪزي انتظاميہ کي صرف عوامي ليگ جي رحم وڪرم تي ڇڏيون ها، جڏهن تہ اوڀر پاڪستان ۾ بہ ان کي مڪمل اختيار حاصل هجي ها، تہ پوءِ دنيا جي ڪابہ طاقت شيخ مجيب کي اوڀر پاڪستان جي علحدگيواري آخري قدم کڻڻ کان روڪي نہ سگهي ها. اولهہ پاڪستان جي شڪست کاڌل جماعتن مان هڪ جماعت بہ انهيءَ جي اهل نہ هئي جو اها هي قومي فرض انجام ڏئي ها. ان کان علاوه، اهي ئي جماعتون تہ هيون جيڪي عوامي ليگ جي طرفان ڏنل عهدن جي لالچ ۾ اڳي اڳهہ ئي عوامي ليگ آڏو هٿيار ڦٽا ڪري چڪيون هيون.

آئين متعلق ڳالهيون

شيخ مجيب الرحمان ٣ جنوري ١٩٧٠ع تي پنهنجي مشهور تقرير ڪئي ۽ انجي فورن بعد صدر يحيٰيخان ۽ سندس صلاحڪار شيخ مجيب الرحمان ۽ ٻين عوامي

ليڳي اڳواڻن سان صلاح مشورن جي مقصد سان ڍاڪا روانه ٿيا - صدر يحيٰ خان سان انهن ملاقاتن جي خاتمي تي شيخ مجيب الرحمان اخبارن کي ٻڌايو ته هن صدر يحيٰ خان کي پنهنجي جماعت جي موقف کان آگاه ڪري ڇڏيو آهي- هو صدر سان ٿيل ڳالهين کان مطمئن آهي - صدر يحيٰ خان به شيخ مجيب الرحمان سان پنهنجين ڳالهين کي اطمينان بخش قرار ڏنو ۽ اعلان ڪيو ته " شيخ مجيب الرحمان پاڪستان جو آئينده جو وزير اعظم هوندو."

ڍاڪا مان واپسي بعد صدر يحيٰ خان بعض مشيرن سان ١٧ جنوري ١٩٧١ع تي پنهنجي آبائي شهر لاڙڪاڻي پهتو، ۽ اسان کي ڍاڪا ۾ ٿيل ڳالهين کان واقف ڪندي چيو ته هن شيخ مجيب آڏو ٻي متبادل تجويزون پيش ڪيون هيون: يعني عوامي ليگ ڪنهن جي شرڪت کانسواءِ پنهنجي سر ڪوشش ڪري، پاڪستان پيپلز پارٽي سان تعاون ڪري، يا اولهه پاڪستان جي ننڍين ۽ شڪست کاڌل جماعتن سان تعاون ڪري -

صدر يحيٰ خان اسان کي وڌيڪ ٻڌايو ته خود سندس راءِ ۾ بهترين رستو اهو ٿيندو ته ٻئي اڪثريتي جماعتون پاڻ ۾ ڪا مفاهمت پيدا ڪن - اسان صدر سان ڳالهيون ڪندي عوامي ليگ جي ڇهن نڪتن جي نقصان تي بحث ڪيو ۽ انهيءَ پروگرام جي باري ۾ پنهنجا شڪ شبها ظاهر ڪيا - تاهم صدر يحيٰ خان کي يقين ڏياريو ويو ته اسان هڪ قابل عمل ٺاهه تائين پهچڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪنداسين، مستقبل قريب ۾ ڍاڪا وينداسين ۽ عوامي ليڳي اڳواڻن سان ڳالهيون ڪنداسين - ان کان اڳ سون پنجاب پيپلز پارٽي جي جنرل سيڪريٽري مسٽر غلام مصطفيٰ کر کي شيخ مجيب الرحمان سان رابطو قائم رکڻ ۽ اسان جي دوري جا ابتدائي انتظام ڪرڻ جي مقصد سان ڍاڪا موڪليو هو- صدر يحيٰ خان اسان کي انهيءَ کان به مطلع ڪيو ته عوامي ليگ جو سربراهه قومي اسيمبلي جو اجلاس جلد از جلد طلب ڪرڻ لاءِ تمام بيچيني سان منتظر آهي ۽ هن صدر کان مطالبو ڪيو آهي ته قومي اسيمبلي جو اجلاس ١٥ فيبروري تي منعقد ڪيو وڃي -

پيپلز پارٽي جا اڳواڻ ٢٧ جنوري ١٩٧١ع تي ڍاڪا روانا ٿيا - شيخ مجيب الرحمان سان ڳالهيون ڪندي اسان محسوس ڪيو ته ڇهه نڪاتي پروگرام جي باري ۾ هن جو موقف تمام سخت آهي - شيخ مجيب الرحمان بنا ڪنهن لڪ لڪاءَ جي اسان کي ٻڌايو ته ڇهه نڪاتي پروگرام جي باري ۾ عوام کيس مختيار

بنائي ڇڏيو آهي ۽ هائي هو ته ڇهن نڪتن کان هڪ انچ به پوئتي نه هٽي سگهندو. اسان عوامي ليگ جي صدر کي سمجهايو ته پيپلز پارٽي، عوامي ليگ جي ڇهه نڪاتي پروگرام جي باري ۾ عوام کان ڪوبه اختيار نه ورتو آهي - اسان کين هي به ياد ڏياريو ته پوري اولهه پاڪستان ۾ چونڊ ۾ بيٺل عوامي ليگي اميدوارن کي شڪست ماڻي ڇڪي آهي ۽ سندن ضمانتون به ضبط ٿي چڪيون آهن - اسان پنهن جي موقف کي ورجائيندي چيو ته اسان استحصال کي مستقل طور ختم ڪرڻ چاهيون ٿا ۽ ان سلسلي ۾ اسان هي تجويز به پيش ڪئي ته ملڪ جي معيشت کي سوشلسٽ بنياد تي هلائڻ جي سلسلي ۾ آئين ۾ هڪ خاص فقرو رکيو ويندو ته جيئن سوشلسٽ بنياد تي معيشت کي لازمي قرار ڏنو وڃي - اسان بعض بيون آئيني تجويزون به انهن آڏو رکڻ جي ڪوشش ڪئي پر عوامي ليگي رهنمائن ڇهن نڪتن کي ”جيئن جو تيئن“ قبولڻ بغير وڌيڪ ڳالهين ڪرڻ کان صاف انڪار ڪري ڇڏيو - اسان شيخ مجيب الرحمان کي ان حقيقت کان به آگاه ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته اولهه پاڪستان جي راءِ عامه عوامي ليگ جي ڇهن نڪتن جي خلاف آهي - اسان کيس چيو ته اولهه پاڪستان جي عوام جو اهو عام طور تاثر آهي ته ڇهه نڪاتي پروگرام پاڪستان کي ختم ڪرڻ جو پيش خيمو آهي ۽ اسان جي راءِ ۾ عوام جو اندازو ايترو غلط نه ٿو ٿئي - اسان شيخ مجيب الرحمان کي وڌيڪ چيو ته شڪست کاڌل جماعتون ته پنهنجو نقطه نظر راتوارات تبديل ڪري سگهن ٿيون پر اولهه پاڪستان جي اڪثريتي جماعت ڇهن نڪتن کي جيئن جو تيئن قبول ڪري اولهه پاڪستان جي عوام جي مفادن جو سودو هرگز نٿي ڪري سگهي - تاهم ڇهن نڪتن جي ضرورت جي حد تائين، اسان ان شرط تي عوامي ليگ سان وڌ ۾ وڌ تعاون ڪرڻ لاءِ تيار آهيون ته هن ملڪ جي اتحاد ۽ يڪجهتي کي ڪنهن تسم جو نقصان نه پهچندو ۽ ان سلسلي ۾ اسان لاءِ ضروري آهي ته اسان اولهه پاڪستان جي عوام جي احساس جو اندازو لڳايون ۽ راءِ عامه هموار ڪريون. انهيءَ پس منظر ۾ اسان درخواست ڪئي ته قومي اسيمبلي جو اجلاس جلد طلب ڪرڻ کان اڳ اسان کي مناسب مهلت ڏني وڃي - شيخ مجيب کي انهيءَ جو يقين ڏياريو ويو ته ان درخواست جو مطلب اهو هرگز نه آهي ته اسان قومي اسيمبلي جو اجلاس طلب ڪرڻ ۾ غير ضروري دير ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهيون -

نيم وحداني سرشتي کي هڪ لچڪ واري وفاق جي صورت ۾ تبديل ڪرڻ جي حق ۾ اولهه پاڪستان جي عام راءِ کي هموار ڪرڻ ڪو آسان ڪم نه هو. از انسواء عوامي ليگ جي طرفان ڪجهه وڌيڪ مطالبن پيش ڪرڻ سبب هي

ڪم وڏيڪ پيچيده ٿي ويو هو، جن مطابق عوامي ليگ اولهه پاڪستان جي عوام تي ٥٠ ارب روپين جي غير ملڪي قرض مان ٩٠٢ ارب روپيه ۽ ٣١ ارب روپين جي ماليت جي اندروني قرضن جو بار به اولهه پاڪستان جي عوام تي وجهڻ جي گهر ڪئي هئي - عوامي ليگ جي اندازي مطابق وفاقي حڪومت جي ضرورتن کي پورو ڪرڻ جي لاءِ ٤٧ سيڪڙو رقم مهيا ڪرڻ اولهه پاڪستان جي صوبن جي ذمه داري هئي، جڏهن ته اوڀر پاڪستان جي ٥٦ سيڪڙو آبادي جو لحاظ ڪرڻ کانسواءِ وفاقي ضرورتن لاءِ سندس حصو ٣٢ سيڪڙو رکيو ويو هو - ان کان سواءِ عوامي ليگ اها به دعويٰ ڪئي ته اوڀر پاڪستان جي طرف کان ملندڙ رقم به اولهه پاڪستان ڏنڊ جي صورت ۾ ادا ڪري، جنهن جو مطلب هي هو ته وفاقي ضرورتن جو پورو خرچ صرف اولهه پاڪستان انهيءَ وقت تائين برداشت ڪندو رهي جيسين عوامي ليگ جي طرف کان اولهه پاڪستان تي وڌل ڏنڊ "بي باق" نه ٿو ٿئي - عوامي ليگ جي انهن مطالبن کي اولهه پاڪستان جي صوبن جي آئيني ذمه داري قرار ڏيڻ جا منصوبا به لهي رهيا هئا، جيڪو اولهه پاڪستان جي لاءِ هڪ ناقابل برداشت بار ٿئي ها ۽ ايندڙ ڪيترن ئي سالن تائين اولهه پاڪستان جي صوبن کي ترقي ڏيڻ ناممڪن ٿي پوي ها -

ان قسم جي ناقابل برداشت ۽ متنازعه ذمه دارين کي هن ريت آساني سان قبول نٿو ڪري سگهجي. عوامي ليگ اوڀر پاڪستان جي شاگردن جا يارهن نڪتا پڻ مڃي ورتا هئا جن ۾ اولهه پاڪستان ۾ ڍيلي وفاق قائم ڪرڻ جي هڪ اهڙي تجويز به شامل هئي جيڪا ڪنهن به حالت ۾ ننڍن صوبن لاءِ قابل قبول نه هئي - پيپلز پارٽي اولهه پاڪستان ۾ ڍيلي وفاق جي قيام ۽ عوامي ليگ جي ڇهه نڪتن کي ڇڏي اوڀر پاڪستان جي شاگردن جا مطالبا مڃڻ لاءِ به تيار هئي -

اهي ئي سبب هئا جو ڍاڪا کان موٽندي اسان شيخ مجيب الرحمان تي زور ڏنو ته هو قومي اسيمبلي جو اجلاس مناسب تاخير بعد گهرائڻ لاءِ آماده ٿي وڃي مگر هن جواب ڏنو ته اولهه پاڪستان جا مسئلا هن جي لاءِ درد سر نه آهن - هو هن ڳالهه تي ضد پڪڙي ويهي رهيو ته قومي اسيمبلي جو اجلاس هر حالت ۾ ١٥ فيبروري تي ٿيڻ کپي - عوامي ليگ جو اڳواڻ اسان جي مشڪلاتن کي سمجهڻ جي باوجود انهن کي حل ڪرڻ لاءِ تيار نه هو- هو پنهنجو طريقڪار مقرر ڪري چڪو هو ۽ اسانجي درخواست سندس رٿا مطابق نه هئي. هن جي مرتب ڪيل حڪمت عملي جي مراد اها هئي ته وڌيڪ وقت وڃائڻ کانسواءِ قومي اسيمبلي جو اجلاس

طلب ڪيو ويجي جيئن هن ڪي پنهنجي ڇهه نڪاتي پروگرام ڪي قانوني حيثيت ڏيڻ جو موقعو ملي وڃي ۽ ان ريت هن چاهيو ٿي ته اولهه پاڪستان جي عوام تي ان آئين جي اثرات مرتب ٿيڻ کان اڳ ئي عوامي ليگ جي ڇهن نڪتن جي بنياد تي ٺاهيل آئين مٿن مسلط ڪري ڇڏيو وڃي - عوام ڪي ان جو موقعو ئي نه ملي جو ان جي مرتب ۽ منظور ڪيل آئين جا عيب ثواب ڏسي سگهن. هن جي ڪوشش هئي ته عوام سندس اطاعت قبول ڪري وٺي - مجيب الرحمان چاتو ٿي ته اگر سندس اٿاريل تحريڪ جو جوش و خروش ٿڌو ٿي ويو ته ان جا نتيجا سندس حق ۾ خوفناڪ نڪرندا -

شيخ مجيب هي ۽ تجويز به پنهنجي اڳيان رکي هئي ته قومي اسيمبلي جو اجلاس ان جي اثر واري علائقي ۾ منعقد ٿئي جيئن هو قومي اسيمبلي کي خود مختيار ادارو قرار ڏئي آئيني ڍانچي جي حڪم کي بي اثر ڪري ڇڏي - ان ريت هن جي لاءِ اها راهه هموار ٿي وڃي ها ته هو قومي اسيمبلي جي اسپيڪر جي سربراهي ۾، پنهنجي اڪثريت سان ٿوري مدت اندر، غالباً ٢٣ مارچ کان به اڳ، ڇهه نڪاتي آئين ملڪ تي مسلط ڪري ڇڏي - ڇهن نڪتن کي آئيني تحفظ ڏيڻ کانپوءِ خود شيخ مجيب الرحمان پاڪستان جو قانوني وزير اعظم بنجي وڃي ها ۽ هٿيار بند فوجن ۽ انتظاميه تي ڪنٽرول ڪرڻ ۽ اولهه پاڪستان کي پنهنجي تابع بنائڻ بعد سندس اڳيون قدم اهڙو ٿي هجي ها جهڙو ڏينهن کان پوءِ رات جو اچڻ لازمي ٿيندو آهي-

اسان انهن سڀني خطرن کان باخبر هئاسون، ان هوندي به احتياط سان اڳتي وڌڻ تمام ضروري هو- جڏهن اسان ڍاڪا مان موٽياسين تڏهن اسانجو ذهن هاڪو نه هو مگر اسان آس نه لاٿي هئي - واپس پهچڻ بعد اسان پنهنجن چونڊيل نمائندن سان ڪيترين ئي ملاقاتون ڪيون - ٢ فبروري تي لاهور ۾ وچ ۽ اتر پنجاب جي پيپلز پارٽي جي رهنمائن سان ملاقاتون ٿيون ۽ ملڪ جي سياسي صورت حال تي تفصيلي گفتگو ڪئي وئي - سنڌ ۾ پيپلز پارٽي جي رهنمائن سان ملاقاتيون ٿيون ۽ ملڪ جي سياسي صورتحال تي تفصيلي گفتگو ڪئي ويئي. سنڌ ۾ پيپلز پارٽي جي اڳواڻن جو اجلاس ٤ فبروري تي ڪراچي ۾ منعقد ٿيو ۽ وچير عيد جون موڪلون آيون، جنهن بعد ١٠ فبروري تي ملتان ۾ هڪ اجلاس منعقد ڪيو ويو جنهن ۾ ملتان ۽ بهاولپور ڊويزن جي پيپلز پارٽي جا اڳواڻ شريڪ ٿيا - ان سان گڏ وگڏ اسان اولهه پاڪستان جي ڪجهه ٻين جماعتن جي اڳواڻن سان پڻ ملاقاتون جاري رکيون -

اسان صدر يحيٰ خان سان بـ ملاقاتن جو سلسلو جاري رکيو ۽ کيس انهيءَ ڳالهه کان آگاهه ڪيو ته اسانجي جماعت جا رهنما ڪنهن ترميم ۽ تبديلي کانسواءِ ڇهن نڪتن کي ميڄڻ لاءِ آماده نه آهن. اسان صدر مملڪت کي اهو به چيو ته اگر حالتون معمول جي مطابق هجن ها ته اسان ان لاءِ تيار هواسون ته تمام متنازعه مسئلا قومي اسيمبلي جي اندر ئي طئي ڪيا وڃن، مگر جيئن ته عوامي ليگ پنهنجو آئين اڳواٽ ئي تيار ڪري چڪي هئي ۽ شيخ مجيب الرحمان چاهيو ٿي ته قومي اسيمبلي صرف ان تي مهر لڳائي، اهڙي حالت ۾ اسانجي نزديڪ عوامي ليگ سان ڪنهن ڪليل مصالحت کانسواءِ قومي اسيمبلي جي اجلاس ۾ شريڪ ٿيڻ بي مقصد هو ۽ قومي اسيمبلي جي رسمي اجلاس منعقد ٿيڻ کان اڳ عوامي ليگ جي اسان سان مفاهمت ضروري هئي.

١١ فيبروري تي راولپنڊي ۾ صدر يحيٰ خان سان ملاقات جي موقعي تي مون صدر مملڪت کي چيو ته مفاهمت واسطي عام راهه هموار ڪرڻ لاءِ اولهه پاڪستان ۾ اسان جي ڳالهه ٻولهه مڪمل ٿي وڃڻ ۽ ان سلسلي ۾ الهندي حصي جي ٽن چئن وڏن شهرن ۾ عام جلسن جي انعقاد کان پوءِ هو تمام جلد قومي اسيمبلي جو اجلاس طلب ڪري. صدر مملڪت کي اهو به ٻڌايو ويو ته انهن لازمي شرطن کي پورو ڪرڻ کان پوءِ شيخ مجيب الرحمان سان آخري ناهه جي لاءِ وڌيڪ ڪوشش ڪنداسون ۽ ان کانپوءِ صدر مملڪت جي مقرر ڪيل تاريخ تي قومي اسيمبلي جي اجلاس ۾ شرڪت ڪنداسون. انهن ابتدائي شرطن کي پوري ڪرڻ کانسواءِ اسان عوام جي طرفان عايد ڪيل جمهوري فرض ادا ڪرڻ کان قاصر رهون ها ۽ جي صدر پاڻ ائين محسوس ڪري ٿو ته هو پين پاسن کان مختلف نوعيت جي ۽ پاڻ ۾ ٽڪرجندڙ مطالبن ۾ ڦاٿل آهي ته اهڙي صورت ۾ هو مناسب مهلت ڏئي ٻنهي ڌرين کي پنهنجي پنهنجي فرائض ادا ڪرڻ تي آماده ڪري سگهي ٿو. اهڙي ريت هو عوامي ليگ جي اڳواڻ کي مطمئن ڪرڻ جي لاءِ ان جي طرفان قومي اسيمبلي جي اجلاس سڏائڻ واري مقرره تاريخ کان انڪل ڇهه هفتا پوءِ اسيمبلي جي اجلاس طلب ڪرڻ جي پڪي تاريخ جو اعلان ڪري سگهي ٿو. اسان ته ائين ٿي سمجهيو ته وچ واري رستي ڪڍڻ سان اسان کي پنهنجي لاءِ گهربل مهلت ملي ويندي ۽ ان سان گڏ شيخ مجيب الرحمان جو اهو خدشو به دور ٿي ويندو ته قومي اسيمبلي جي اجلاس طلب ڪرڻ ۾ غير معينه تاخير ڪنهن سازش جو نتيجو آهي.

ڍاڪا رواني ٿيڻ کان اڳ مون هڪ پريس ڪانفرنس ۾ چيو هو ته ڇهن نڪتن مان ٻه نڪتا جنجو تعلق صحيح معنيٰ ۾ وفاقي ۽ علاقائي مليشيا سان آهي،

پيپلز پارٽي جي لاءِ قابل قبول آهن. دراصل اهي ٻئي نڪتا خود اسانجي پروگرام ۾ شامل هئا. جڏهن ته مرڪزي شعبن سان متعلق ٽئي نڪتي جو تعلق اصل ۾ باقي ٻچيل ٽن نڪتن سان آهي. ڍاڪا مان واپسي بعد عام راءِ جي اندازي لڳائڻ بعد اها توقع پيدا ٿي چڪي هئي ته محصولن ۽ ڪرنسي جي متعلق تجويزن جي باري ۾ محض تحفظ جو يقين ڏيارڻ سان شيخ مجيب الرحمان سان مفاهمت پيدا ڪرڻ اسانجي لاءِ آسان ٿيندو. چنانچه انهيءَ توقع جي آڌار تي صدر مملڪت کي مطلع ڪيو ويو ته چند هفتن جي ڪوشش بعد اسان ان قابل ٿي چڪا آهيون جو قومي سالميت کي نقصان پهچائڻ کانسواءِ اسان ڇهن نڪتن جي تقاضائن کي پورو ڪري سگهون. ان هوندي به ٻاهرين واپار ۽ امداد سان لاڳاپو رکندڙ اهم نڪتن جي تقاضائن کي پورو ڪرڻ جي لاءِ اهو ضروري آهي ته اسان کي وڌيڪ وقت ڏنو وڃي. هيءَ مهلت ان لاءِ ضروري هئي تہ محصول ۽ ڪرنسي جي باري ۾ اسان ناهه ڪرڻ جي خيال کان اهڙي ڪا قابل عمل راهه ڪڍي وٺون، جنهن سان پاڪستان به برقرار رهي ۽ شيخ مجيب الرحمان به پنهنجي جان ڇڏائي سگهي. اسان کي يقين هو ته دستوري قانون ۽ ماڊرن انتظاميه ذريعي اسان ڪنهن اهڙي ناهه تي پهچي سگهيا سين ٿي، جنهن ۾ ٻنهي نقطه نگاهن جي تسڪين ٿي سگهي يعني، قومي اتحاد وارو مقصد بہ حاصل ٿئي ۽ عوامي ليگ جا مکيه مطالبا به پورا ٿين.

ڇهن نڪتن مان ٽي، بهر حال مشڪل هئا ۽ انهن تي تفصيلي بحث ۽ ڊگهين ڳالهين جي ضرورت هئي. ٽڪسن ۽ ڪرنسي جي باري ۾ ڪنهن اهڙي معقول فارمولا جي ضرورت هئي جنهن مطابق هڪ پاڪستان واري نظريه اندر رهي، عوامي ليگ جي مطالبن کي مطمئن ڪري سگهجي. سڀ کان زياده مشڪل مطالبي جو تعلق غير ملڪي تجارت ۽ غير ملڪي امداد سان هو. پاڪستان جي پنهنجي مخصوص حالتن ۽ مسئلن جي موجودگيءَ ۾، جيڪڏهين غير ملڪي تجارت ۽ غير ملڪي امداد صوبن جي اختيار ۾ هجن ته اهو ڪيئن متحد رهي سگهي ٿو؟ — ۽ اهو به اهڙي حالت ۾ جڏهين ڇهن نڪتن ۾ پيا به ڪيترا اهڙا جز پوشيده هئا، جن جو ڪلي طور مطلب علحدگي هو. اسان کي اها اجائي اميد هئي ته شيخ مجيب الرحمان لاءِ ڪنهن اهڙي مفاهمت تي پهچڻ ممڪن هوندو، جو ٻنهي حصن لاءِ قابل قبول هجي. اسانجي آخري ايماندارانه ڪوشش کانپوءِ ئي اهو معلوم ٿي سگهيو ٿي ته اسان ڪامياب ٿيندا سين يا ناڪام. اسان صدر يحيٰ خان کي ورڻ به انهن بي شمار خطرن کان آگاهه ڪري ڇڏيو جيڪي وسيع مفاهمت لاءِ ڪنهن آخري ڪوشش ۽ ڪنهن

بنيادي لاھ لاءِ عام راءِ تيار ڪرڻ ڪانسواءِ اسيمبليءَ ۾ وڃڻ وقت درپيش اچي سگهيا ٿي.

راولپنڊي روانه ٿيڻ وقت اسانجو تاثر اهو هو ته صدر کي اسان جي مشڪلات جو بخوبي احساس آهي ۽ هو فيبروريءَ جي آخر کان اڳ قومي اسيمبليءَ لاءِ ڪنهن به تاريخ جو اعلان ڪندو. بهرحال، صدر ڪابه قطعي ڳالهه نه ڪئي. جنهن وقت اسين پشاور ۾ پنهنجي پارٽيءَ جي ليڊرن سان صلاح مشورا ڪري ۽ ٻين ليڊرن سان ملي رهيا هئاسين، ١٣ فيبروري تي اعلان ڪيو ويو ته صدر ٣ مارچ تي ڍاڪا ۾ قومي اسيمبليءَ جو اجلاس سڏايو آهي. انهي اعلان تي اسان کي سخت تعجب ٿيو. اسانجي پيڙي سير تي تي وٺي: اسان اڃان پنهنجا صلاح مشورا ئي مڪمل نه ڪيا هئا ۽ نه ئي اسان دور رس رعايتن جي بنيادن تي لهندڙ آئين لاءِ مغربي حصي جي عوام کان منظوري حاصل ڪئي هئي، انهيءَ ڪري اسان ٣ مارچ تي ٿيندڙ قومي اسيمبليءَ جي اجلاس ۾ شرڪت پنهنجي لاءِ نا ممڪن سمجهي. اسان يڪدم صدر جي پرنسپل اسٽاف آفيسر سان ٽيليفون تي رابطو قائم ڪيو ۽ کيس آگاهه ڪيو ته انهن سببن ڪري، جي فقط به ڏينهن اڳ اسان صدر کي ٻڌائي چڪا هئاسين، اسان ٣ - مارچ واري قومي اسيمبلي جي اجلاس ۾ شريڪ ٿي نه سگهندا سين.

پيپلز پارٽيءَ لاءِ مشڪل دوراهو

پيپلز پارٽيءَ لاءِ فيصلي جي راهه محدود هئي. مغربي حصي جون گڏيل پارٽيون پنهنجي شڪست جو بدلو وٺڻ لاءِ پيپلز پارٽيءَ تي ڏند ڪرٽي رهيون هيون. مجيب الرحمان پنهنجي موقف تي اڙيو بيٺو هو ۽ حڪومت جو مقصد ناقابل فهم هو. اهڙي منجهيل ماحول ۾ مغربي پاڪستان جي اڪثريتي پارٽيءَ لاءِ فقط اهو رستو کليل هو، ته يا ته اها چئي ڇڏي ته اسان جو ڇهن نڪتن سان ڪوبه واسطو ناهي — يا ڪو اهڙو سياسي سمجهوتو ڪري، جنهن مطابق ڪي مناسب انتظامي ۽ آئيني تحفظات حاصل ڪري، عوامي ليگ کي به راضي رکي ۽ پاڪستان جو اتحاد به قائم رهي. مغربي پاڪستان ۾ ڇهن نڪتن خلاف مهم جو نتيجو به غير مفيد ئي رهي ها، ڇاڪاڻ ته ڇهن نڪتن جي گهر، مشرقي پاڪستان جي اڪثريتي پارٽيءَ جي گهر هئي. پيپلز پارٽيءَ جي اها ڪوشش هرگز ڪامياب نه ٿئي ها ته مشرقي پاڪستان جي عوام جا خيالات راتو رات بدلائي ڇڏي. پيپلز پارٽي وٽ عوامي ليگ خلاف استعمال ڪرڻ لاءِ

فقط هڪ طريقو هو ته اها ڇهن نڪتن جي بنياد تي آئين تيار ڪرڻ لاءِ تعاون کان انڪار ڪري ، ان سان ڪو مساوي نباهه ڪري . اهو به ڪو موثر طريقو ته نه هو ، ڇاڪاڻ ته عوامي ليگ اڪثريت ۾ هئي ۽ اها اسيمبلي کان پنهنجو آئين بحال ڪرائي وٺي ها . اها حقيقت آهي ته مغربي حصي جي اڪثريتي پارٽيءَ جي بحاليءَ کانسواءِ پاس ڪيل آئين، گهڻو وقت جالي ته نه سگهي ها پر هڪ دفعو وجود ۾ اچي وڃڻ کان پوءِ ، اهو پلي ڪيترو به وقت هلي، پر ملڪ لاءِ نهايت تباهه ڪن ثابت ٿئي ها .

جيڪڏهين اسان عوامي ليگ جي ڪنهن به مطالبي سڀڻ کان صاف انڪار ڪريون ها ، ته پيپلز پارٽيءَ تي اهو الزام ڏريو وڃي ها ته اها جمهوريت جي بحاليءَ ۾ رڪاوٽون وجهي رهي آهي ، جا ٻنهي حصن جي عوام جي گڏيل طلب هئي . هڪ جمهوري پارٽي هئڻ جي حيثيت سان ، جنهن کي تازو عوام جي عظيم الشان تائيد حاصل ٿي چڪي هئي، پيپلز پارٽي ڪنهن به صورت ۾ انهيءَ مطالبي جي مخالفت نٿي ڪري سگهي . تنهن کانسواءِ، پيپلز پارٽي کي اقتدار جي انتقال ۾ پنهنجو جو ڪم پڻ هو . هڪ اهڙي پارٽي ، جنهن کي گهٽ ۾ گهٽ پن مکيه صوبن ، پنجاب ۽ سنڌ ۾ حڪومتون ناهڻون هيون ، نٿي چاهيو ته سندس محنت سان حاصل ڪيل ڪاميابي، اڻين ضايع ٿي وڃي. انهيءَ جي باوجود ، شهري اختياري جي بحاليءَ لاءِ ۽ مارشل لا جي خاتمي لاءِ — جنهن ۾ عوامي ليگ جو به حصو هجي ها — وري به پيپلز پارٽي کي ئي جمهوريت جي بحاليءَ ۾ رڪاوٽ لاءِ مورد الزام ٺهرايو وڃي ها ، جيڪڏهين اها عوامي ليگ سان ڳالهيون ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏي ها . جيڪڏهين پيپلز پارٽي عوامي ليگ جي مطالبن خلاف عدم تعاون واري تحريڪ شروع ڪري ها ته به جمهوريت جي بحاليءَ جي امڪان جي خاتمي کان علاوه ، ٿي سگهيو ٿي، ته ملڪ سڌو سنئون ٻن حصن ۾ ورهائجي وڃي ها .

انهن حالتن ۾ پيپلز پارٽي انهيءَ ششوپنج ۾ گرفتار هئي: يا ته هوءَ شيخ مجيب الرحمان جي ڇهه نڪتن جي اڳيان هٿيار ڦٽا ڪري، جنهنجو مطلب هو ته چند مهنن اندر اندر مشرقي پاڪستان آئيني طور علحده ٿي وڃي ها، يا ڪيس عوامي ليگ جي مطالبن جي مزاحمت ڪرڻي پئي ها، جنهن سان جمهوريت جي واپسي ۽ سول حڪومت جي قيام جو مقصد خطري ۾ پئجي وڃي ها . ان سان گڏ و گڏ اهو امڪان به موجود هو ته ملڪ جا ٻيا حصا تشدد سان جدا جدا رستن تي گامزن ٿي وڃن ها. ان لاءِ انتهائي ضروري هو ته ڇهه نڪتن تي سياسي نباهه ڪرڻ

جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي وڃي ته جيئن جمهوريت بحال ڪرائي سگهجي ۽ پاڪستان کي به ٽڪرا ٽڪرا ٿيڻ کان بچايو وڃي .

ڇهه نڪاتي فارمولا علحدگي جو هڪ خفيه فارمولا هو ، جنهن ۾ هڪ جي بجاءِ ٻن مرحلن تي وار لڳائڻ شامل هو . اسان چاهيو ٿي ته عوامي ليگ سان ڪنهن نه ڪنهن ٺاهه تي پهچي، ڇهن نڪتن جي ٻئي وار کي روڪي سگهون ۽ اهو تاثر پيدا ڪريون ته شيخ مجيب الرحمان جي مطالبن سان معنوي طور متفق ٿيڻ بغير سندس مطالبا پورا تي وڃن ٿا . هي مقصد اهڙي موثر آئيني ۽ انتظامي تحفظ ذريعي حاصل ڪري سگهيو ٿي ويو ، جنهن ذريعي عوامي ليگ پنهنجي علحدگي جي منصوبي تي عمل نه ڪري سگهي . اهڙي طرح اسان گهريو ٿي ته ڇهن نڪتن جي نقصان ده ۽ تباه ڪن نتيجن کي قابو ۾ رکون . اسان جي نزديڪ اهو ته ممڪن هو ته مناسب آئيني ۽ انتظامي تحفظ جي ضمانت تي ٽئڪس ۽ ڪرنسي متعلق نڪتي لاءِ گنجائش پيدا ڪريون ، پر غير ملڪي واپار ۽ امداد متعلق نڪتي تي گنجائش پيدا ڪرڻ مشڪل هئي . عوامي ليگ جي هٺڌرمي ان سلسلي ۾ آڏو آئي . مالي ذميدارين جي سوال تي اسان جي راءِ هيءَ هئي ته هن مسئلي کي هڪ غير جانبدارانه ڪميشن جي ذريعي حل ڪري سگهجي ٿو . مذڪوره مضبوط دليلن جي روشني ۾ عوامي ليگ جي اڳواڻن سان تفصيلي ڳالهه ٻولهه ڪرڻ جي باري ۾ اسان جي پيش ڪيل ڪيس پنهنجو ثبوت پاڻ فراهم ڪيو ٿي ۽ اسان اها توقع رکڻ ۾ حق بجانب هئاسين ته قومي اسيمبلي اجلاس منعقد ٿيڻ کان اڳ ، اسان کي ڳالهين ذريعي مسئلي جو حل تلاش ڪرڻ جو موقعو ڏنو وڃي .

١٥ فيبروري ١٩٧١ع تي مون پشاور ۾ هڪ پريس ڪانفرنس سڏائي، جنهن ۾ ملڪ کي درپيش بحران جو خلاصو پيش ڪيو ۽ چيو ته "اسان ان وقت تائين قومي اسيمبلي جي اجلاس ۾ شرڪت نه ڪندا سين، جيستائين اسان کي اها خاطري نٿي ڏياري وڃي ته اسان جو نقطه نظر به ٻڌو ويندو ۽ جيڪڏهن اهو نقطه نظر مناسب سمجهيو ويو ، ته عوامي ليگ ان کي قبول ڪندي ." مون اها ڳالهه ڄاڻي واڻي مبهم رکي ته عوامي ليگ کان گهربل يقين دهاني جي نوعيت ڪهڙي هئڻ گهرجي. ان جو مقصد اهو هو ته شيخ مجيب الرحمان پاڻ کي بي نقاب ڪرڻ بغير ، اسان جي مطالبي جو جواب ڏيئي سگهي. مون اهو به ظاهر نه ڪيو هو ته اها يقين دهاني خود شيخ مجيب الرحمان ذاتي طور ڪرائي يا ان باري ۾ ڪوڪليل لموني اعلان ڪري. ڪراچي ۽ پشاور جي اخبار نويسن مون کان پڇيو هو

ته "پيپلز پارٽي اسيمبلي جو بائڪاٽ ڪندي ڇا؟" تڏهين مون انجو جواب واضح طور انڪار ۾ ڏنو هو. ان بعد اسان عوام سان رابطو قائم ڪيو ۽ صورتحال ۾ لڪل مشڪلاتن جي وضاحت ڪئي.

٢١ ۽ ٢٢ فيبروري تي اسان ڪراچي ۾ پيپلز پارٽي جي رهنمائن جو ٻه روزه ڪنوينشن گهرايو، جنهن جي خاتمي تي سڀني رهنمائن حلف کنيو ته هو جماعت جي فيصلن جا پابند رهندا. ان بعد ٢٨ فيبروري تي لاهور ۾ هڪ تمام وڏي عام جلسي ۾ مون عوام کي اعتماد ۾ ورتو ۽ پنهنجي اختيار ڪيل موقف جي وضاحت ڪئي. مون عوام کي ٻڌايو ته اسان چاهيون ٿا ته ان کان اڳ، جو قومي اسيمبلي ڪا ڪارروائي ڪري، اسان ان ڳالهه جي هڪ دفعو وڌيڪ ڪوشش ڪندا سين ته جيئن عوامي ليگ سان هڪ قابل عمل ٺاهه ٿي وڃي. مون چيو ته جيڪڏهن اسان کي مذڪور ڳالهين جي يقين دهاني ڪرائي ويئي ته اسان قومي اسيمبلي جي اجلاس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ تيار آهيون. ٻي صورت ۾ جيڪڏهن اها يقين دهاني نه ڪرائي ويئي ۽ قومي اسيمبلي جو اجلاس ملتوي نه ڪيو ويو ته پوءِ ١٢٠ ڏينهن جي عرصي اندر آئين جي تياري متعلق لڳايل پابندي ختم ڪئي وڃي ته جيئن آئين جهڙي نازڪ مسئلي تي فيصلو ڪندي، وقت اسان کان تڙي نڪري نه وڃي. ملڪ جي پهرئين آئين جي تياري ۾ پهرين دستور ساز اسيمبلي ست سال صرف ڪيا هئا. جڏهن ته ٻي آئين ساز اسيمبلي ١٩٥٦ع جو آئين ٻن سالن ۾ ٺاهيو هو. اڄ جا مسئلا اڳي کان ڪئين دفعا وڌيڪ پيچيده ۽ متنازعه بڻجي چڪا آهن. انهن حالتن ۾ انتهائي ضروري آهي ته ١٢٠ ڏينهن جي ميعاد اندر، اسيمبلي ۾ قابل قبول حل تلاش ڪرڻ جي مقصد لاءِ قومي اسيمبلي جو اجلاس ملتوي ڪيو وڃي يا ١٢٠ ڏينهن جي پابندي ختم ڪئي وڃي. آئين تيار نه ٿي سگهيو ته شيخ مجيب الرحمان وقت هٿن مان نڪرڻ جو بهانو بنائي، عجلت ۾ اسيمبلي کان آئين جي توثيق ڪرائي وٺي ها. هي پهريون موقعو نه هو جو مون آئين جي تياري لاءِ ١٢٠ ڏينهن جي مقرر ميعاد کي چئلينج ڪيو هو. انتخابي مهم دوران متعدد تقريرن ۾ آئون اعلان ڪري چڪو هوس ته اهو عرصو تمام گهٽ آهي. بدين ضلع حيدرآباد ۾ هڪ عام جلسي کي خطاب ڪندي، مون حڪومت کان پڇيو هو ته جڏهن ته حڪومت خود قانوني ڍانچي جي حڪم جي تياري ۾ چار مهنا لڳايا آهن ته پوءِ آخر حڪومت اها توقع ڇو ٿي رکي ته قومي اسيمبلي آئين جهڙي اهم دستاويز کي صرف ١٢٠ ڏينهن جي عرصي ۾ تيار ڪري سگهندي؟ مون عوام کي ٻڌايو هو ته جيڪڏهن اسان جي پيش ڪيل ڪابه تجويز منظور نه ڪئي ويئي ته اسان ٣ مارچ تي قومي اسيمبلي جي اجلاس ۾ هرگز شريڪ نه ٿينداسين.

اسان پنهنجي معقوليت ۽ مفاهمت جي جذبي جي اظهار ڪرڻ لاءِ ڪابه ڪسر باقي نــه ڇڏي . عوام جو رد عمل به انتهائي همت افزا هو ۽ ظاهر هو ته هو مڪمل طور اسانجي موقف جي حمايت ڪري رهيا هئا . شيخ مجيب الرحمان اڳين چوڻ سان منهنجي تقرير تي پنهنجو رد عمل ظاهر ڪيو ، ته هو هر ڪنهن جي ڳالهه ٻڌڻ لاءِ ته تيار آهي، پر ڇهن نڪتن متعلق ڪابه مفاهمت ڪرڻ لاءِ تيار ناهي ، جو اهي ”عوام جي ساک پت“ هئا . يعني ڪجهه به نه ، ۽ ان مان ڪنهن به يقين دهاني جو جواز نٿي پيدا ٿيو .

مغربي حصي ۾ پيپلز پارٽيءَ جي موقف متعلق مثبت عوامي ردعمل معلوم ڪرڻ بعد ، صدر پهرين مارچ تي قومي اسيمبليءَ جي اجلاس ملتوي ڪرڻ جو اعلان ڪيو، ته جيئن ليڊر ڪنهن ٺاهه تي لهي سگهن. شيخ مجيب الرحمان اهو خطرو محسوس ڪري ، ته مبادا هائي آئيني طريقي سان علحدگي حاصل نــه ڪري سگهبي ، صدر جي اعلان تي تشدد آميز رد عمل ظاهر ڪيو .

عوامي ليگ جو ڏوراهون مارڳ

مجيب الرحمان ۲ مارچ تي پهرين ڍاڪا ۽ پوءِ پوري مشرقي پاڪستان ۾ عام هڙتال ڪرڻ جو حڪم جاري ڪيو . هن جي اهڙي اعلان تي مشرقي پاڪستان جو عوام رستن تي نڪري آيو ۽ انتظاميه مفلوج ٿــي وئي . هن جي غنڊن غير بنگالي آباديءَ جو قتل عام ڪيو . عوامي ليگي ليڊر بنگله ديش جي نالي ۾ احڪامات جاري ڪرڻ شروع ڪيا . سرڪاري ملازمن کي حڪم ڪيو ويو ته هو مرڪزي حڪومت سان ڪوبه تعاون نه ڪن . بئنڪن کي هدايت ڪئي وئي ته هو فقط عوامي ليگ جي حڪمن مطابق ڏي وٺ ڪن . پوليس لاءِ به عوامي ليگ احڪامات جاري ڪيا . هاءِ ڪورٽ جي ججن کي چيو ويو ته هو پنهنجي گهرن اندر رهن . شيخ مجيب الــرحمان هڪ نئونآزاد ملڪ جي ڊڪٽيٽر وارو رويو اختيار ڪيو .

فوج پهرئين ڏينهن تي ڪجهه نيم دلانه قدم کنيا، پر ٻئي ڏينهن مشرقي ڪمان جــي جنرل انچارج جي حڪمن تي اها پوئتي هٽي وئي ۽ ان ڪانپوءِ شروع ٿيل گڙ ٻڙ تي ڪنٽرول ڪرڻ لاءِ ان وري ڪابه موثر مداخلت نه ڪئي . مشرقي پاڪستان جي گورنر کي، جو هميشه کان عوامي ليگ جي هٿن ۾ کيڏي رهيو هو ، بدلي ڪري ، جنرل ٽڪا خان کي انجي جاءِ تي مقرر ڪيو ويو . عوامي ليگ جي هدايت تي ، مشرقي پاڪستان جي هاءِ ڪورٽ جي چيف جسٽس ، نئين

گورنر کي سندس عهدي جو قسم کڻائڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. فوج جي منظر تان هٽي وڃڻ کانپوءِ، عوامي ليگ جي ورڪرن ۽ غنڊن عوام ۾ دهشت گردي ڦهلائڻ شروع ڪري ڏني. ڪيترن غير بنگالين کي بي دردي سان قتل ڪيو ويو. مجرمن کي زبردستي جيلن مان آزاد ڪرايو ويو. ڪارخانا بند ۽ مواصلات جا ذريعا معطل ٿي ويا. دڪان ڦريا ويا ۽ گهرن کي باهيون لڳايون ويون. سمورا عام انتظام درهم برهم ٿي ويا. اقتصاديات کي به پڙي ڏني ڇڏي وئي. ماڻهن کي چيو ويو ته مرڪزي سرڪار کي ڪوبه ٽيڪس نه ڏنو وڃي. عوامي ليگ بنگله ديش جي نالي ٽيڪس جمع ڪرڻ شروع ڪيو. مهاجر، جيڪي ١٩٤٧ع ۾ هندستان کان لڏي آيا هئا، ١٩٧١ع ۾ هڪ دفعو ورري ان سرزمين تان پاڙان پٽجي ويا، جنهن سان سندن اميدون وابسته هيون. انهن جي جڻن مغربي حصي ڏانهن پهچڻ لاءِ بندرگاهن، هوائي اڏن ۽ ريلوي اسٽيشنن تي جمع ٿيڻ شروع ڪيو. چند ڏينهن جي عرصي اندر، دهشت گردي ۽ پروپيگنڊا جي گڏيل اثر ۽ صوبائي حڪومت جي عدم توجهي ڪري، شيخ مجيب الرحمان در حقيقت بنگله ديش جو حاڪم بنجي ويو. سول نافرماني جي نالي ۾ عوامي ليگ دهشت انگيزي جو دور شروع ڪري، مشرقي پاڪستان ۾ پنهنجي متوازي حڪومت قائم ڪري ڇڏي.

هن قسم جي حالتن جو بهرحال خاتمو آڻڻو هو. مارشل لا حڪومت کي تيزيءَ سان ڪو اهڙو قدم کڻڻو هو، جنهن سان خطرناڪ حد تائين بگڙندڙ حالتن تي ڪنٽرول ڪري، اها پنهنجي اٿارٽي قائم ڪري سگهي. انهيءَ مقصد سان، صدر ٣ مارچ تي ملڪي رهنمائن کي دعوت ڏني ته هو ١٠ مارچ تي ڍاڪا ۾ گڏ ٿي، سياسي صورت حال تي سوچ ويچار ڪن ۽ قومي اسيمبليءَ جي اجلاس لاءِ ڪا تاريخ مقرر ڪن. صورت حال جي نزاڪت جي پيش نظر مون به اها دعوت قبول ڪئي. مغربي حصي جي ٻين سياسي پارٽين جي ليڊرن به شريڪ ٿيڻ قبوليو. پر مجيب الرحمان حقارت آميز لهجي ۾ ان کي رد ڪري ڇڏيو ۽ انهي ڪري اها ڪانفرنس نه ٿي سگهي. انجي بجاءِ عوامي ليگي ليڊر، مشرقي پاڪستان تي وڌيڪ ڪنٽرول قائم ڪرڻ لاءِ پنهنجون ڪوششون جاري رکيون. حالتون جيئن پوءِ تئين هٿن مان نڪرنديون ٿي ويون. مرڪزي حڪومت جو حڪم هلڻ ٿي بند ٿي ويو.

٤ مارچ تي مونکي صدر يحيٰ خان طرفان راولپنڊي اچڻ جو سڏ ٿيو. اسان ٥ تاريخ صدر سان گفتگو ڪئي ۽ کيس يقين ڏياريو ته انهي شديد بحران

ڪي حل ڪرڻ لاءِ اسان اهو سمجهه ڪرڻ لاءِ تيار آهيون، جو اسان جي هٿ وس هوندو . صدر اسان کي ٻڌايو ته جيئن ته هنجي قانوني ڍانچي واري آرڊر ۾ انهن خطرن جي خاتمي لاءِ، جن جي عمل ۾ اچڻ جو اسان کي خدشو هو ، ڪافي تحفظات موجود هئا، انهيءَ ڪري اسان کي ان متعلق مزيد يقين ڏهاني تي گهڻو زور نه ڏيڻ گهرجي، جنهن جو ١٥ فيبرري تي مطالبو ڪيو ويو هو . اسان کيس ٻڌايو ته اسانجي خيال موجب جنهن وقت قومي اسيمبلي جو اجلاس سڏايو ويو ، اسپيڪر جو چونڊ ٿي چڪي ، اسيمبلي هڪ خود مختيار اداري ۾ تبديل ٿي ويندي ۽ پوءِ قانوني ڍانچو بي اثر ٿي رهجي ويندو . انهيءَ ۾ ڪوشڪ ناهي ته پاڪستان پيپلز پارٽي پنهنجي انتخابي مهم دوران ، قانوني ڍانچي کي عوام جي خود مختياري تي فوقيت ڏيڻ جي مخالفت ڪئي هئي، پر ان وقت اسيمبليءَ جي خود مختياري جو مسئلو هڪ ڳالهه هئي، ۽ ان کي علحدگي لاءِ هڪ ذريعو بنائڻ قطعي مختلف ڳالهه هئي . ان سان بين الاقوامي پوزيشن به الجهي ويندي ، جنهن سان تسليمي جو مسئلو به وابسته هو . اسان صدر جو ڌيان ان ڳالهه ڏانهن ڇڪايو ته جنهن وقت هڪ دفعو آئيني بل بحال ٿي ويو ، تنهن وقت صدر لاءِ پنهنجي آئيني ڍانچي تي عمل ڪندي، انجي بحاليءَ کان انڪار ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پوندو. اسان کيس ٻڌايو ته اسانجي خيال موجب، قانوني ڍانچي وارو آرڊر بي جان ڪاغذ بڻجي چڪو آهي ، پر موجوده نازڪ بحران جي پيش نظر اسان سندس يقين‌ڏهاني کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار آهيون ، بشرطيڪ هو توهر آڏو پنهنجي اها ڳالهه وري دهرائي .

٦ مارچ تي صدر يحيٰ قوم کي خطاب ڪندي اعلان ڪيو ته قومي اسيمبليءَ جو اجلاس ٢٥ مارچ تي منعقد ٿيندو . هن چيو ته مسلح فوجن جي ڪمانڊر انچيف جي حيثيت سان هو پاڪستان جي سلامتي قائم رکڻ جو پڪو ارادو رکي ٿو ۽ جن کي به ڪنهن اهڙي آئين جو خدشو آهي، جو پاڪستان جي سلامتيءَ لاءِ خطرو ٿي سگهي ٿو، تن لاءِ قانوني ڍانچي ۾ ڪافي يقين‌ڏهاني موجود آهي.

٧ مارچ تي مجيب الرحمان ڍاڪا ۾ هڪ جلسه عام کي خطاب ڪيو . ان جلسي ۾ هن مسلح فوجن جي ڪردار تي تمام ڪڙي نڪته چيني ڪئي ۽ پنهنجي انهيءَ عهد کي دهرايو ته هو پنهنجي جدوجهد تيسين تائين جاري رکندو، جيسين هن جا ماڻهو ” هڪ آزادي قوم جا آزاد شهري “ نه بنيا آهن . هن بهر حال يڪ طرفه آزاديءَ جو اعلان نه ڪيو . ٩ مارچ جي رات جو صدر يحيٰ خان شيخ مجيب الرحمان ڏانهن هڪ پيغام موڪليو ته جيئن ته هو مستقبل

قريب ۾ عوامي ليگ سان وري ڳالهيون هلائڻ لاءِ تيار آهي ، انهيءَ ڪري هو ڪن به انتهائي قدمن کڻڻ کان باز رهي . شايد اهو پيغام ئي هو جنهن ڪيس يڪ طرفه آزاديءَ جي اعلان ڪرڻ کان باز رکيو. بهر حال، شيخ مجيب الرحمان پنهنجي تقرير ۾ چار نوان مطالبا پيش ڪيا . هن فوري طور مارشل لا هٽائڻ ۽ اقتدار عوام جي نمائندن کي منتقل ڪرڻ جو مطالبو ڪيو . هن وڌيڪ اهو به مطالبو ڪيو ته مشرقي پاڪستان ۾ فوج جي ڪيل گوليبازيءَ جي باري ۾ تحقيقات ڪئي وڃي ۽ فوجن کي بئرڪن ۾ واپس موڪليو وڃي . هن چيو ته هو ٢٥ مارچ تي سڏايل قومي اسيمبليءَ جي اجلاس ۾ شرڪت ڪرڻ تي فقط تڏهين 'غور ڪندو'، جڏهين سندس اهي چار مطالبا قبول ڪيا ويندا .

هڪ سنگين قسم جو تعطل پيدا ٿي چڪو هو، جنهن کي ٽوڙڻ لاءِ ٩ مارچ تي مون شيخ مجيب الرحمان کي هيٺين تار موڪلي:

"پنهنجي ملڪ اندر تازو جيڪي واقعا ٿيا آهن، تن مونکي گهرو صدمو رسايو آهي ۽ آئون انتهائي متفڪر آهيان . موجوده بحران اندر جن ماڻهن پنهنجيون جانيون وڃايون آهن، انهن جو پڻ مونکي دلي رنج پهتو آهي، ڏکويل خاندانن سان منهنجي دلي همدردي آهي . اسان پاڪستان لاءِ هڪ نئون نظام چاهيون ٿا ــ هڪ اهڙو نظام جنهن ۾ هڪ انسان هٿان ٻئي انسان ۽ هڪ علائقي هٿان ٻئي علائقي جي استحصال جو خاتمو ٿي وڃي . اچو ته ڪوشش ڪريون ته جيئن ان قسم جو نئون نظام نه فقط آئين اندر ، پر پاڪستان جي دلين ۾ پڻ پيدا ٿئي پاڻ انتهائي سنگين بحران ۾ مبتلا آهيون . ملڪ جو مستقبل خطري ۾ آهي . پاڻ ٻنهي تي تمام وڏي جوابداري عائد ٿئي ٿي . جنهن تباهي جو پاڻ کي خطرو درپيش آهي ، ان کي ٽارڻ لاءِ اهو سڀڪجهه ڪرڻ گهرجي، جو انساني طور ممڪن ٿي سگهي ٿو. اهو پنهنجو گڏيل مقصد هئڻ گهرجي ته جيئن پاڪستان بچي سگهي ۽ صلح ۽ ترقيءَ جو هڪ اهڙو رستو تيار ٿئي، جنهن تي هلي، ملڪ جا ٻئي حصا پنهنجو ڀرپور ڪردار ادا ڪري سگهن .

"موجوده منحوس بحران ، مون ۾ اهو يقين پيدا ڪيو آهي ته اسين هڪ اهڙي ڏاڪي تي پهچي چڪا آهيون ، جتي پاڪستان جي ٻنهي حصن کي ڪنهن مشترڪه مفاهمت تي پهچڻ گهرجي ته جيئن ملڪ

مڪمل طور قبول ڪرڻ جي مترادف هو. مغربي پاڪستان جا ڪيترا سياستدان ظاهر ظهور ڇهه ئي نڪتا، جيئن جو تيئن قبول ڪري چڪا هئا. مجيب الرحمان کي همٿائڻ وارا اهي سمورا سياستدان به ايتروئي جوابدار آهن، جيترو هُن انهن جي همت افزائي تي عمل ڪيو. انجي نتيجي طور پيدا ٿيل خونريزي لاءِ پڻ هو ايترائي جوابدار آهن. اهي سا ڳيا سياستدان، هاڻي ٿورو ئي اڳ، پنهنجي ڪيل ڪارگذارين کان نه رڳو انڪاري ٿي چڪا آهن، پر ڪين اها به همت ٿي آهي جو هنن پاڪستان پيپلز پارٽي خلاف، ڪن جي ڳالهين ذريعي، اها مهم شروع ڪئي آهي ته هوءَ هڪ پاڪستان جو مفاد قربان ڪري، عوامي ليگ سان سياسي ناهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي.

١٢ مارچ تي صدر يحيٰ خان ڍاڪا ڏانهن ويندي ڪراچي پهتو ۽ مون ١٤ تاريخ سائس ملاقات ڪئي. مون پنهنجو موقف وري دهرايو ۽ تازه ترين واقعات متعلق کيس پنهنجي خيالات کان آگاهه ڪيو. سون کيس ٻڌايو تہ مجيب الرحمان طرفان ٧ مارچ تي پيش ڪيل چار مطالبا اسان کي اصولي طور قبول آهن، پر جيڪوبه عارضي يا مستقل ناهه ٿيندو، سو اسان جي اجازت سان ٿيندو. مغربي حصي ۾ ان بعد سڄي ملڪ جي مفاد جي حفاظت جي جوابداري اسان تي آهي. صدر کي ٻڌايو ويو تہ جيتري قدر گوليباري بابت تحقيقات ۽ فوجن جي بئرڪن ۾ واپسي وارن مطالبن جو تعلق آهي، اهي يڪدم قبول ڪري سگهجن ٿا. باقي مارشل لا هٽائڻ ۽ چونڊيل نمائندن کي انتقال منتقل ڪري ڏيڻ وارا ٻہ مطالبا بہ اسان کي قبول هئا، پر اقتدار جي انتقال ۽ مارشل لا هٽائڻ جي نوعيت متعلق، مشترڪہ مفاهمت جي بنيادن تي ايمان ڪي تفصيل طئہ ڪرڻا هئا. انهي سبب ڪري اسان جي شرڪت کانسواءِ ڪي بہ ڳالهيون ڪامياب ٿي نہ سگهنديون. کيس آگاهه ڪيو ويو تہ جيڪڏهين مجيب الرحمان اسان سان نتيجہ خيز گفتگو ڪرڻ تہ آماده ٿئي، تہ پوءِ اسان ڍاڪا وڃڻ لاءِ تيار آهيون.

انهي ڏينهن منجهند جو مون ڪراچيءَ ۾ هڪ جلسہ عام کي خطاب ڪندي پنهنجو موقف دهرايو. مون چيو تہ اقتدار ٻنهي اڪثريتي پارٽين کي منتقل ٿيڻ گهرجي ۽ اسان ڪنهن بہ ناهہ لاءِ تہ تيار آهيون پر اهو پاڪستان کي قربان ڪري نہ ڪيو ويندو. عوام طرفان ان تقرير جو خير مقدم ڪيو ويو پر دشمن پريس ۾ اسانجي مخالفن هاسيڪاري ان کي بگاڙي، ائين ظاهر ڪيو تہ آئون پسہ پاڪستان گهري رهيو هوس. نہ رڳو پريس، پر سهورن

چيئرمن ذوالفقار علي ڀٽو
٢٨ فيبروريءَ، ١٩٧١ع تي لاهور ۾
پنجن لکن کان وڌيڪ جمع ٿيل
عوام جي عظيم الشان ۽ بي مثال جلسه عام
کي خطاب ڪري رهيو آهي.
پٺين صفحي تي ١٤ مارچ ١٩٧١ع
تي ڪراچيءَ جي هڪ جلسه عام
جو منظر.

مفادپرستن گڏجي عوام ۾ انهيءَ قسم جو مونجهارو پيدا ڪرڻ چاهيو. ان لاءِ هر قسم جي ڪوشش ڪئي وئي ته جيئن پيپلز پارٽيءَ کي اڪيلو ڪري ڇڏيو وڃي، ان کي نظر انداز ڪجي ۽ بحران لاءِ کيس جوابدار ٺهرائجي. بدنام سياستدان ۽ شڪست خورده پارٽيون انهن سان گڏجي ڪورس ۾ پيپلز پارٽي خلاف راڳ ڳائڻ لڳيون. ٻئي ڏينهن منجهند جو مون هڪ پريس ڪانفرنس ۾ جاري واٽي منهنجي تقرير کي ٽوڙي مروڙي پيش ڪرڻ جي سخت مذمت ڪئي ۽ پنهنجو اهو موقف واري دهرايو ته مرڪز ۾ اقتدار ٻنهي حصن جي اڪثريتي پارٽين کي ۽ صوبن ۾ هر صوبي جي اڪثريتي پارٽي کي منتقل ٿيڻ گهرجي.

قومي اسيمبلي جو اجلاس ملتوي ڪرڻ تي پهرين مارچ جي اعلان کانپوءِ جيڪو ڊماڪي خيز رد عمل ظاهر ڪيو ويو، ان کي ڪنهن به مقصدي نڪته نگاهه کان مناسب قرار ڏئي نه ٿو سگهجي. مجيب الرحمان پاران ان حد تائين انتها پسندانه ردعمل جي اظهار جو سبب ڪو پيو هو. مجيب الرحمان اهو ڏسندي ته آئيني طور تي علحدگي اختيار ڪرڻ جي واٽ مسدود ٿي وئي آهي، هن پنهنجا حربا تبديل ڪري ڇڏيا ۽ تشدد جي پاليسي جو سهارو وٺڻ جو فيصلو ڪيو. ٻئي طرف اولهه پاڪستان جي ڪيترين ئي شڪست خورده جماعتن سندس حوصلهافزائي ڪئي ۽ جيئن ته مسلح افواج به موثر طور تي مداخلت نه ڪئي هئي، ان ڪري شيخ مجيب الرحمان سمجهيو ته انهن کي سندن مطالبا قبول آهن. حالتون ايتري قدر ته خراب ٿي چڪيون هيون جو صدر يحيٰ خان جي اوڀر پاڪستان واري دوري جي اعلان تي شيخ مجيب الرحمان ٺٺولي واري انداز ۾ چيو ته ”صدر مملڪت جي آجيان ’بنگله ديش‘ جي مهمان جي حيثيت ۾ ڪئي ويندي.“ صورت حال جي ان پس منظر ۾ صدر مملڪت ١٥ مارچ تي ڪراچي کان ڍاڪا روانو ٿيو.

١٦ مارچ جي رات جو صدر مملڪت منهنجي نالي هڪ پيغام موڪليو، جنهن ۾ مونکي ١٩ مارچ تي ڍاڪا پهچڻ لاءِ چيو ويو هو. ٻئي ڏينهن مون صدر جي پيغام جو جواب ڏيندي، کيس پڪ ڏياري ته جيڪڏهن شيخ مجيب الرحمان ڳالهين ۾ حصو وٺي ته مان ڍاڪا اچڻ لاءِ تيار آهيان. جيئن ته صدر مملڪت اڳ ئي منهنجي نقطه نظر کان واقف هو، ان لاءِ اسان سمجهي رهيا هئاسين ته اسان جي ڍاڪا وڃڻ ۽ هن سان ڳالهين جو ٻيو دور شروع ڪرڻ سان ڪوبه فائدو حاصل نه ٿيندو. ضرورت انهيءَ امر جي هئي ۽ جا ڳالهه اهم ترين هئي، سا اها هئي ته عوامي ليگ ۽ پيپلز پارٽيءَ درميان ڳالهيون شروع

ٿين . اسان اهو ڄاڻڻ چاهيو ٿي ته اهي ڳالهيون ٿينديون يا نه — ان لاءِ مون ان نڪتي جي باري ۾ وضاحت طلب ڪئي هئي — جنهن جو حوالو مون ١٨ مارچ تي ڪراچي واري پريس ڪانفرنس ۾ ڏنو هو. انهيءَ وچ ۾ ١٧ مارچ تي صدر مملڪت جي پرنسپل اسٽاف آفيسر مونکي هڪ ٻيو پيغام موڪليو ۽ درخواست ڪئي ته مان ڍاڪا پهچان ۽ صدر مملڪت سان ڳالهايان. هن جي پيغام مطابق صدر يحيٰ خان ۽ شيخ مجيب الرحمان درميان ٿيندڙ ڳالهه ٻولهه جي نتيجي طور صدر مملڪت سان منهنجون ڳالهيون به ضروري هيون. جڏهن اسان کي اهو معلوم ٿيو ته اسان کي شيخ مجيب الرحمان سان نه، پر صرف صدر مملڪت سان ڳالهيون ڪرڻ لاءِ ڍاڪا وڃڻو آهي، تڏهين اسان انتهائي نرمي سان اها دعوت قبول ڪرڻ کان معذرت ظاهر ڪئي.

شيخ مجيب الرحمان طرفان صدر يحيٰ سان ڪيترا ڀيرا ملاقاتون ڪرڻ ۽ ڍاڪا ۾ اولهه پاڪستان جي ڪن ليڊرن جي سرگرمين سببان مختلف قسم جون ڳالهيون جنم وٺي رهيون هيون. اخبارون، خيال آرائين ۽ افواهن سان ڀريل هونديون هيون. ڪڏهن رپورٽ ملندي هئي ته ڳالهيون اطمينان بخش طريقي سان اڳتي نه ٿيون وڌن، ٻئي موقعي تي ٻڌايو ويندو هو ته ڳالهيون ڪاميابي سان ختم ٿي ويون. پيپلزپارٽي کي ڏار ڪري هڪ عارضي حڪومت جي قيام جو مسئلو طئي ٿي ويو. انهن ڳالهين ۾ سچائي جو ڪجهه رنگ ان وقت جهلڪڻ لڳو جڏهن صدر جا قانوني مشير ڍاڪا روانا ٿيا. ڍاڪا ۾ هنن جي موجودگي سان اندازو ٿيو ته هڪ عارضي دستور تيار ڪيو ويو آهي. غير يقيني حالتون ۽ مفاد پرست عناصر جي گهري سازش جي پيش نظر ١٨ مارچ تي مون صدر يحيٰ کي هڪ تار موڪلي. ان ٽيليگرام ۾ مون واضح طور لکيو هو ته اسان گهرين نظرن سان ڍاڪا جي ڦرندڙ گهرندڙ حالتن جو مطالعو ڪري رهيا آهيون. اولهه پاڪستان جي اڪثريتي پارٽي جي حيثيت ۾ اهو ڏسڻ اسان جي ذمي واري آهي ته عوام جي صحيح نمائندگي ٿي رهي آهي يا نه — ڪنهن به عارضي يا مستقل ناهه ۾ پاڪستان پيپلز پارٽي کي ڏار رکڻ جي ڪوشش ڪئي وئي ته اسان انجي مزاحمت ڪنداسين. اولهه پاڪستان جي عوام جي مفاد جو خيال رکڻ کانسواءِ ڪوبه ناهه پاڪستان پيپلز پارٽي لاءِ قابل قبول نه هوندو ۽ جيڪڏهن ڪو اهڙو ناهه ٿي ويو ته اهو قائم نه رهي سگهندو ۽ اسان ان کي هرگز تسليم نه ڪنداسين.

٩ مارچ جي شام جو مونکي صدر جي تار ملي، جنهن ۾ مونکي پنهنجن مشيرن سميت ڍاڪا گهرايو ويو هو. تار ۾ اهو به ٻڌايو ويو هو ته شيخ مجيب الرحمان، صدر يحيٰ ۽ مون سان ڳالهين لاءِ تيار ٿي ويو آهي.

اسان جو شرط پورو ٿي چڪو هو، جنهن ڪري صدر جي دعوت قبول ڪئي ويئي ۽ ٢٠ مارچ تي صبح جو مون ڪراچي ۾ مرڪزي ڪميٽي جي ميمبرن جي هڪ هنگامي ميٽنگ طلب ڪئي ته جيئن موجوده صورتحال جو جائزو ورتو وڃي. ٢١ مارچ تي آئون پنهنجن ساٿين ۽ چند آئيني ماهرن سان ڍاڪا روانو ٿيس. اسان جي روانگي سان گڏ و گڏ قوم جون نظرون ڍاڪا طرف منتقل ٿي ويون. هڪ عام ماڻهو به ان ڳالهه کان بخوبي باخبر هو ته فيصلي جو آخري وقت پهچي چڪو آهي. ڍاڪا جا چند ڏينهن پاڪستان جي مستقبل جي لاءِ فيصلہ ڪن ثابت ٿيندا.

ڍاڪا: عظيم اختتام

اسان ساڍي ڇئين بجي ڍاڪا پهتا سون. هي هڪ هنگامي پرواز هئو. سفر دوران بوئنگ جهاز جي چئن انجڻين مان ٻه خراب ٿي چڪيون هيون. آئون ڍاڪا مٿان پرواز ڪندي ناقابل بيان تشويش ۾ مبتلا هوس. منهنجو ذهن ان ڳالهه ڪي تسليم ڪرڻ لاءِ تيار نہ هو ته اسان جي ملڪ جي هن سرزمين سان تعلق رکندڙ اسان جا عوام، جن پاڪستان جي قيام ۽ تعمير لاءِ هڪ تاريخي ڪردار ادا ڪيو هو، علحده ٿيڻ چاهين ٿا. آئون اها ڳالهه تسليم ڪرڻ لاءِ به تيار نہ هوس ته ٧ ڪروڙ ٢ لک عوام پاڪستان کي ختم ڪرڻ چاهين ٿا. مون کي ان جو يقين نہ ٿي آيو ته گذريل چند سالن ۾ هتي ايتري بيزاري وڌي چڪي آهي، جو اسان جا پاڻ ۽ پيئرون خود پنهنجي ملڪ خلاف بغاوت جو اعلان ڪندا، جنهن لاءِ لکين ساٿين پنهنجون جانيون قربان ڪيون هيون. ورهاڱي وقت پاڪستان، اوڀر پنجاب، اولهه بنگال ۽ آسام وڃايو هو. رياست جمون ۽ ڪشمير پارت جن هٿن ۾ هلي وئي ۽ هاڻ فقط ٢ سالن بعد ٿي ملڪ جي اڪثريتي آبادي واري حصي جي قسمت ڍاوان ڊول ٿي رهي هئي.

جهاز مان لهندي ئي فوجي عملو اسان کي گهيري ويو. فوجي جوان هوائي اڏي جي نگراني ڪري رهيا هئا. انهن سان اهي مهاجرين به هئا، جيڪي اڃهو ولڻ لاءِ ڪنٽومينٽ پراچي ويا هئا. انهن بد قسمت مهاجرين جون اندوهناڪ ڪهاڻيون شايد ڪڏهن به وساري نہ سگهجن. وي - آءِ - پي روم ۾ برگيڊيئر ارباب خان اسان کي ٻڌايو ته اسانجي رهائش جو انتظام فوج جي بجاءِ عوامي ليگ

ڪندي. شيخ مجيب الرحمان انهيءَ تي زور ڀريو هو ته اسان جي رهائش ۽ سار سنڀال سندس پارٽي ڪندي. عوامي ليگ جا ڪارڪن ڪيترين ٽيڪسين سان هوائي اڏي تي موجود هئا. منهنجا چند ساٿي انهن انتظامن کان ڪجهه بد دل هئا، پر مون ان تي رضامندي ڏيکاري. بهرحال، هڪ ڪرنل تجويز پيش ڪئي ته حفظ ما تقدم طور فوجي عملو اسان جي حفاظت ڪندو. اسان جلد ئي محسوس ڪيو ته اهو مشورو ڪنهن حد تائين مفيد ثابت ٿيو. رستي ۾ هڪ مخالفانه مظاهري کي منهن ڏيڻو پيو، جيڪو يقيناً اڳ رٿيل منصوبي تحت ڪرايو ويو هو. هوٽل جي لابي ۾ عوامي ليگ جي ورڪرن غنڊه گردي جو مظاهرو ڪيو ۽ وڏي آواز سان اسان کي گاريون ڏنيون ويون. ڪجهه وقت لاءِ لفٽ کي روڪي ڇڏيو ويو. جڏهن اسان ڪمرن ۾ پهتاسين ته برگيڊيئر ارباب خان پنهنجي هيڊ ڪوارٽر کي عوامي ليگ طرفان ڏنل آجيان جو اطلاع ڏنو. مجيب الرحمان کي ٻڌايو ويو ته سندس ڪارڪن اسان جي رهائش ۽ سار سنڀال ۾ ناڪام رهيا، هئا ان لاءِ هاڻ اسان جي ڍاڪا ۾ رهائش جو انتظام فوج سنڀالي رهي آهي.

انهيءَ ڏينهن سادي ٧ بجي شام جو مون ايوان صدر ۾ صدر يحيٰ سان ملاقات ڪئي. صدر ١٦ مارچ کان ٢٠ مارچ تائين شيخ مجيب الرحمان سان ٿيل ملاقاتن جي باري ۾ ٻڌايو ته ١٨ مارچ تي شيخ مجيب الرحمان هڪ پريس ڪانفرنس کي خطاب ڪندي چيو هو ته ڳالهيون اڳتي وڌيون آهن. ان جي نتيجي ۾ عوامي ليگ جي آئيني ماهرن ۽ صدر درميان رٿيل آئيني انتظامن تي ڳالهيون ٿيون. صدر مون کي عوامي ليگ جي رهنمائن جي پيش ڪيل تجويزن کان آگاهه ڪيو.

انهن تجويزن جون خاص ڳالهيون هي هيون: مارشل لا فوري طور هٽايو ويندو ۽ مرڪز ۾ اقتدار جي منتقلي عمل ۾ آڻڻ بغير پنجن ئي صوبن ۾ اقتدار منتقل ڪيو ويندو. ان تجويز مطابق مرڪز ۾ اقتدار صدر خود سنڀاليندو رهندو، ۽ جيڪڏهن هو مناسب سمجهندو ته پنهنجي لاءِ مشير به چونڊيندو، جي عوام جي چونڊيل نمائندن مان نه هوندا. هيءَ به تجويز پيش ڪئي وئي ته قومي اسيمبلي کي ابتدائي طور ٻن ڪميٽين ۾ تقسيم ڪيو ويندو — هڪ اولهه پاڪستان لاءِ، جنهن ۾ اولهه پاڪستان جا نمائنده شامل هوندا ۽ ٻي بنگله ديش لاءِ، جنهن ۾ اوڀر پاڪستان جا نمائنده شامل هوندا. اولهه پاڪستان جي ڪميٽي اسلام آباد ۾ اجلاس منعقد ڪندي، جڏهن ته بنگله ديش جي ڪميٽي پنهنجو اجلاس

ڍاڪا ۾ منعقد ڪندي . ٻئي ڪميٽيون مقرر وقت اندر جدا جدا رپورٽون تيار ڪنديون ۽ پنهنجون تجويزون قومي اسيمبلي کي پيش ڪنديون. اهو ڪم قومي اسيمبلي جو هوندو ته اها ٻنهي ڪميٽين جي رپورٽن تي بحث مباحثو ڪري ، اهڙا ذريعا ۽ رستا ڳولهيندي ، جنهن تحت ٻئي حصا گڏجي رهي سگهن . عارضي انتظامن تحت ۱۹۶۲ع جي آئين ۾ ترميم ڪئي ويندي ۽ ڇهن نڪتن جي بنياد تي اوڀر پاڪستان کي خود مختياري ڏني ويندي . اولهه پاڪستان وارن صوبن کي ۱۹۶۲ع جي آئين مطابق صوبائي خود مختاري ڏني ويندي. اولهه پاڪستان جا صوبا صدر جي منظوري سان پنهنجي لاءِ جيڪو طريقه ڪار مناسب سمجهندا اهو اختيار ڪندا ۽ پورو منصوبو صدر جي اعلان جي شڪل ۾ ظاهر ڪيو ويندو.

صدر يحيٰ خان مذڪور تجويزون ٻڌائڻ بعد مون کي چيو ته هن مجيب الرحمان تي اهو واضح ڪيو آهي ته هي تجويزون انهيءَ صورت ۾ قبول ڪري سگهجن ٿيون، جڏهن آئون (ڀٽو) ان تي رضامندي ڏيکاريان ۽ ڪيس (صدر کي) وڌيڪ اطمينان ڏياريان ته ڀلي ته ٿيندو ، جڏهين اولهه پاڪستان جا باقي نمائنده به ان جي تائيد ڪندا - صدر وڌيڪ ٻڌايو ته سندس ارادو آهي ته هو انهن تجويزن جي حمايت ڪندڙ اڳواڻن کان تحريري طور لکائي وٺندو. سندس خيال هو ته اهي تحريرون انهن تجويزن کي عملي جامو پهرائڻ ۾ مددگار ثابت ٿينديون .

انهيءَ تجويز جا دور رس نتيجا برآمد ٿين ها، پر اوڀر پاڪستان جا حالات معمول تي آڻڻ لاءِ ذري برابر به ڪا توقع نه هئي . ڪابه تجويز، جنهن سان تعطل ختم ٿيڻ جو امڪان پيدا ٿي سگهيو ٿي ، ذهن ۾ آڻڻ لازمي هئي . مون صدر يحيٰ خان کي ابتدائي ڳالهين بعد آگاهه ڪيو ته آئون ان تجويز تي آخري راءِ سوچي سمجهي پوءِ ڏيندس. آئون پنهنجن ساٿين سان صلاح مشورو ڪرڻ به گهران ٿو - منهنجي روانگي کان اڳ صدر مون کي مطلع ڪيو ته ورندڙ صبح جو ۱۱ بجي آئون ۽ شيخ مجيب ساڻس ايوان صدر ۾ ملاقات ڪنداسين .

هن تجويز ۾ وڏا خطرا مضمر هئا. آئون اڃا تازو ڍاڪا پهتو هوس ۽ حالتن جو ابتدائي رخ ڏٺو هوم. مون کي ان جائزي لاءِ ٿوري گهڻي وقت جي ضرورت هئي . هوٽل پهچي مون پنهنجن ساٿين آڏو ' ٻن آئيني ڪميٽين متعلق تجويز ' رکي . هنن ان تي روشني وڌي . انهن جي راءِ هئي ته ان کي قبول نه ڪيو وڃي، ڇو ته ان جو مقصد به پاڪستان قائم ڪرڻ هو - اهو ٻڌي مون کي ڪجهه سڪون مليو ته منهنجن ساٿين جي راءِ به اها ئي آهي، جيڪا منهنجي هئي. اسان

جي راءِ هئي ته ايترو اهم مسئلو نجي طور طئي نه ٿيندو ۽ نه ئي ان سطح تي تحريرون ان جو حل ڪڍي سگهنديون . ان جي منظوري لاءِ نئين اسيمبلي کي عوام جو اعتماد حاصل ڪرڻو پوندو. ٻه يا ان کان وڌيڪ سياسي رهنما اسيمبلي کي نظر انداز نٿي ڪري سگهيا ، جيڪا آئيني ۽ قانوني اختيارن جي مالڪ هئي .

۲۲ تاريخ تي مان مقرر وقت کان چند منٽ اڳ ايوان صدر پهتس- مجيب الرحمان ٺيڪ ۱۱ بجي پهتو- اسان هڪ ٻئي جو خير مقدم ڪيو ۽ ٻه چار رسمي الفاظ ادا ڪيا. ان بعد صدر وٽ پهتاسين . اتي وري رسمي خير عافيت ڪئي وئي . شيخ مجيب الرحمان انهيءَ واقعي تي افسوس جو اظهار ڪيو ، جيڪو مون سان هوائي اڏي کان هوٽل تائين ۽ هوٽل اندر پيش آيو هو. هن چيو ته هن عوام کي قابو رکڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي آهي، پر جڏهن جذبات ڀڙڪن ٿا ته پوءِ هر ماڻهو کي قابو ۾ نٿو رکي سگهجي . مون جواب ڏنو ته آءٌ انهن ڳالهين کان پريشان ٿيڻ وارو نه آهيان ، جو منهن جو مقصد هڪ تسلي بخش تصفيه تي پهچڻ آهي ۽ ان کانسواءِ ڪجهه ٻه نه . ان بعد شيخ مجيب صدر کي مخاطب ٿي پڇيو ته ڇا اوهان عوامي ليگ جي تجويزن جي آخري منظوري ڏني آهي؟ صدر کيس ياد ڏياريو ته ان لاءِ منهنجو رضامند ٿيڻ ضروري هو ۽ انهيءَ تي بحث ڪرڻ لاءِ ئي آئون اتي موجود آهيان . انهيءَ تي مجيب الرحمان چيو ته هن پنهنجون تجويزون صدر جي حوالي ڪري ڇڏيون هيون . هاڻي اهو ڪم صدر جو هو ته هو مون کي قائل ڪري. هن سلسله ڪلام جاري رکندي چيو ته هڪ دفعو مسٽر ڀٽو تجويزن کي بنيادي طور تسليم ڪري ته ان تي وڌيڪ ڳالهه ٻولهه ٿي سگهندي . ان کان اڳ ڳالهه ٻولهه غير رسمي ٿيندي ۽ هو صدارتي ايوان کان ٻاهر نڪرڻ بعد اخبار نويسن کي ٻڌائيندو ته هن جي صدر يحيٰ سان ملاقات ٿي ، جتي مسٽر ڀٽو به موجود هو. صدر جواب ڏنو ته اهو ڪافي ناهي ، پر مجيب الرحمان پنهنجي ضد تي قائم رهيو. انهيءَ ملاقات دوران مجيب الرحمان جو رويو نرم پر ڪشيده رهيو. صدر ڪشيدگي ختم ڪرڻ لاءِ ڪافي ۽ ريفريشمينٽ آڻ جو حڪم ڏنو- ڪافي پيئندي ئي شيخ مجيب الرحمان چيو ته کيس جلدي آهي ، چو ته اڄ صبح جو سويل سندس هڪ ساٿي انتقال ڪري ويو آهي. ان سان گڏ ئي هو اٿي کڙو ٿيو. هن صدر کان اجازت طلبي ۽ آئون کيس ڪار تائين اماڻڻ لاءِ گڏ ويس .

جيئن ئي اسان ٻاهر نڪرڻ لاءِ ملٽري سيڪريٽري جي ڪمري ۾ پهتاسين ته شيخ مجيب الرحمان اتي ويٺل جنرل محمد عمر، جنرل اسحاق، صدر جي ملٽري سيڪريٽري ۽ صدر جي نيول اي - ڊي - سي کي چيو ته هو ڪمري کان ٻاهر هليا وڃن، ڇو ته ڪيس مون سان ڪجهه ڳالهيون ٻولهيون ڪرڻيون آهن. آئون سندس اهڙي اچانڪ تبديلي تي ڪجهه تعجب ۾ پئجي ويس. هن منهنجو هٿ مضبوطيءَ سان پڪڙيو ۽ مون کي پرسان ويهڻ لاءِ چيو. هن مون کي چيو ته حالتون تمام ابتر ٿي چڪيون آهن ۽ انهن کي سنئون ڌڻ لاءِ کيس منهنجي مدد گهرجي. انهيءَ موقعي تي اسانکي احساس ٿيو ته ستان ڪٿي ڪمري جي پٺين کي ڪن نه هجن، تنهنڪري اتان اٿياسين ۽ برآمدي مان ٿيندا هڪ جاءِ تي وڃي ويٺاسين، جيڪا صدر جي سياون جي پٺ ۾ هئي.

اتي شيخ مجيب الرحمان وري ساڳي ڳالهه ورجائي، جيڪا هن ملٽري سيڪريٽري جي ڪمري ۾ چئي هئي. هن وڌيڪ چيو ته هاڻي حالتون ايتريون ته بگڙجي چڪيون آهن، جو انهن کي معمول تي آڻي نٿو سگهجي. هن جو چوڻ هو ته آئون سندس تجويزون مڃان، تڏهن ئي حالتون سڌري سگهن ٿيون. هن انهيءَ تي زور ڏنو ته ان کانسواءِ ڪو به متبادل رستو نه آهي. هن چيو ته هن هاڻي اهو محسوس ڪيو آهي ته اولهه پاڪستان جي نمائنده جماعت پيپلز پارٽي آهي ۽ باقي اولهه پاڪستاني رهنما سندس وقت ضايع ڪري رهيا هئا. هن اهو به از خود انڪشاف ڪيو ته هن خان عبدالولي خان کان سواءِ باقي رهنمائن کي چنبڙي ڇڏيو هو، ڇاڪاڻ ته هن جي خيال موجب خان ولي خان گهوٽ ۾ گهٽ هڪ صوبي جي نمائنده جماعت جو ته رهنما هو. هن چيو ته هاڻي کيس يقين ٿي چڪو آهي ته اسان ٻنهي جو اتفاق ڪرڻ ضروري آهي. هن اڃان به چيو ته آئون اولهه پاڪستان لاءِ جيڪي ڪجهه چاهيندس، هو انجي مڪمل حمايت ڪندو. ان جي عيوض آئون اوڀر پاڪستان جي باري ۾ عوامي ليگ جي تجويزن کي عملي جامو پهرائڻ ۾ تعاون ڪريان. اهڙي طرح هن مون کي اولهه پاڪستان جو وزير اعظم بنجڻ جي رٽ ڏني ۽ اوڀر پاڪستان سندس حوالي ڪري ڇڏڻ تي زور ڏنو. هو بضد هو ته بحران جو خاتمو فقط اهڙي طرح ممڪن آهي ۽ ٻيو ڪو به رستو نه آهي. هن مون کي فوج کان خبردار ڪيو ۽ چيو ته ان تي اعتبار نه ڪريان: جيڪڏهن هنن پهريائين کيس تباهه ڪيو ته پوءِ هو مون کي به تباهه ڪندا. منهنجو جواب هو ته آئون تاريخ جي مقابلي ۾ فوج هٿان تباهه ٿيڻ وڌيڪ پسند ڪندس. ان جي باوجود هو زور ڀري رهيو هو ته آئون

ابتدائي طور ٻن آئيني ڪميٽين واري تجويز قبول ڪريان . هن وڌيڪ ائين به چيو ته هن وقت اسيمبلي جوگڏيل اجلاس ٿيڻ ناممڪن ٿي چڪو آهي. ان ڪري غيرمعين مدت لاءِ ملتوي ٿيڻو ٿي پوندو. هن جي اها به خواهش هئي ته منهنجي ۽ سندس درميان ٻي ملاقات ٿيڻ گهرجي ۽ ان خفيه ملاقات لاءِ هو پاڻ انتظام ڪندو. ان وچ ۾ آئون مسٽر مصطفيٰ کرکي هدايت ڪريان ته هو ساڻس رابطو قائم رکي. ورندڙ ڏينهن هو پنهنجو هڪ ماڻهو موڪليندو ته جيئن هو مسٽر کرکي سندس گهر تائين پهچائي .

مون شيخ مجيب الرحمان تي واضح ڪيو ته قومي اسيمبليءَ جي التوا لاءِ منهنجي گذارش نيڪ نيتي تي مبني هئي ۽ ان متعلق هن جو رد عمل خواه مخواه متشددانه رهيو. هاڻي ، ان کان فقط چند ڏينهن پوءِ ، هن جي مرضي هئي ته اسيمبليءَ جو اجلاس مرڳو منعقد ئي نه ٿئي . صدر سان ۽ مون سان هلايل ڳالهين دوران ، انهيءَ ضرورت جي تصديق ٿي وئي ته اسيمبليءَ جي اجلاس کان اڳ اسانجو صلاح مشورو ڪرڻ ڪيترو قدر نه ضروري هو. مون کيس ٻڌايو ته اهو ئي سبب هو، جنهن ڪري آئون ٻنهي اڪثريتي پارٽين جي اڳواڻ ڳالهين تي زور ڏيئي رهيو هوس ، مگر هن ، ان سلسلي ۾ اسانجي هر ڪوشش کي ڇنڊي ڇڏيو هو- انهيءَ ڪري ، جيتوڻيڪ هن اسيمبليءَ جو اجلاس ملتوي ڪرڻ متعلق منهنجي معقول مطالبي کي غلط سمجهيو ۽ غلط نموني ۾ استعمال ڪيو، تاهم بعد وارا واقعا منهنجي ڀرپور موقف جي حمايت ڪري رهيا هئا . مون کيس ٻڌايو ته آئون لازمي طور سندس تجويز تي پورو پورو ڌيان ڏيندس ۽ ڪنهن مناسب مفاهمت تي پهچڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪندس - بهر حال، ان تجويز جي جيڪا به آخري صورت بيٺي، اها قومي اسيمبليءَ کان بحال ڪرائي ويندي ۽ جيڪڏهن ضروري سمجهيو ويو ته هڪ قرار داد جي صورت ۾ صدر کي اختيار ڏنو ويندو ته هو ان باري ۾ صدارتي اعلان جاري ڪري. مون کيس انهيءَ کان به آگاهه ڪيو ته اسيمبليءَ کان ٻاهر جيڪا به تجويز طئه ٿي ، ان باري ۾ آءٌ ڪابه شيءِ لکيت ۾ ڏيڻ لاءِ تيار نه هوس. جڏهن ته اسيمبليءَ ۾عوام جا نمائنده منتخب ٿي چڪا آهن ۽ هو پنهنجي حق طور، اها جوابداري ادا ڪرڻ جا منتظر به آهن ، تڏهن انفرادي طور يا پنهنجي پارٽي پاران، آئون ڪا به اهڙي جوابداري کڻڻ لاءِ تيار نه آهيان . مجيب الرحمان اها ڳالهه جهٽ پٽ سمجهي ورتي. هن پنهنجي جواب ۾ چيو ته " توهان صحيح آهيو ، آئون به ڪا به شيءَ تحريري طور نه ڏيندس . ۾ ڀرپور توهان ائين ڪرڻ کان انڪار ڪريو ۽ پوءِ آئون توهان جي تقليد ڪندس ."

مجيب الرحمان ، اسيمبلي جي مختصر ترين اجلاس تائين وا.ي تجويز به رد ڪري ڇڏي. ڪهڙا به انتظام ڪيا وڃن پر هو فيصلو ڪري چڪو هو ته هاڻي هو قومي اسيمبلي جي اجلاس کان سواءِ سڀ ڳالهيون ميڙائيندو. اهو تاثر ڏيڻ بعد هو وڃڻ لاءِ اٿي کڙو ٿيو. مان سندس موٽر تائين آيس ۽ اسان هڪ ٻئي کي خدا حافظ چيو. عوامي ليگي رهنما سان منهنجي هيءَ آخري ملاقات هئي.

ايوان صدر مان نڪرڻ بعد شيخ مجيب الرحمان اخبار نويسن کي ٻڌايو ته هن صدر سان ملاقات ڪئي ۽ مان اتي ملاقات دوران موجود هوس. هن اسان جي الڳ ڳالهه ٻولهه جو ذڪر نه ڪيو، جيڪا سندس مرضي موجب ٿي هئي. جڏهن مان هوٽل وٺي پهتس ته اخبار نويسن مون کان سوال ڪيو ته ڇا منهنجي ۽ شيخ مجيب جي ڪا ڌار ملاقات به ٿي آهي؟ مون چيو ته شيخ مجيب الرحمان ايوان صدر مان نڪري جيڪو تاثر ڏنو آهي مان ان جي ترديد ڪرڻ نٿو چاهيان.

شيخ مجيب الرحمان کي خدا حافظ چوڻ بعد مان صدر يحيٰ طرف موٽيس، جيڪو پنهنجي سيلون مان اسانجي ملاقات جو منظر ڏسي چڪو هو. صدر جڏهن ائين چئي حيرت جو اظهار ڪيو ته ”اوهان ٻنهي هني مون سلهايو“، تڏهن مون کيس ٻڌايو ته اهو سيڪجهه سياست جو هڪ حصو آهي. مون صدر کي پنهنجين ڳالهين جي انهن حصن کان آگاهه ڪيو جيڪي بحران متعلق هئا ۽ اهي ڳالهيون نظر انداز ڪيون، جيڪي اعتماد پر وٺي ٿيون هيون. مون صدر آڏو عوامي ليگ جي ليڊر جي تجويزن متعلق پنهنجي راءِ به ظاهر ڪري ڇڏي.

مون صدر کي ٻڌائي ڇڏيو ته مان اهڙي تجويز جو فريق بنجي نه سگهندس جيڪا ٻن پاڪستانن جي صورت ۾ ظهور پذير ٿيندي هجي. ان تجويز تي منهنجو مکيه اعتراض اهو ٿي هو، حالانڪ ان ۾ ٻيون به ڪيتريون خاميون هيون. اولهه پاڪستان جي صوبن جي خود مختياري جي لاءِ عبوري عرصي دوران مختلف طريقهڪار وضع ڪيو ويو هو، جيڪو ناقابل قبول هئڻ کان علاوه قومي اسيمبليءَ جي منظوري کان سواءِ ناقابل عمل پڻ هو. ملڪ تي حڪمراني جو واحد ذريعو مارشل لا هو. ان سان ٿي صدر جا اختيار ۽ مرڪزي حڪومت جو وجود هو. مارشل لا کڻڻ بعد ٻنهي جي قانوني حيثيت ختم ٿي وڃي ها. ان بعد قومي سطح تي پڻ هڪ اهڙو خلا پيدا ٿي وڃي ها، جنهنکي پرڻ لاءِ قومي اسيمبلي مجاز هئي، جا قومي سطح تي ڪلي اختيار جو هڪ نئون ذريعو قائم ڪري ها. اهڙي ڪنهن به قومي ذريعي کانسواءِ، جيئن رٿيو ويو هو ته اختيارات صوبن کي

منتقل ڪري ڏنا ويندا ، هر صوبي جي حڪومت کي حقيقي ۽ آئيني خود مختار حيثيت حاصل ٿي وڃي ها . انهن حالتن ۾ صوبائي حڪومتن جو قيام، قانوني مشڪلاتن کان سواءِ ڪيترن بين مسئلن کي به جنم ڏئي ها . مجيب الرحمان جو مقصد به اهو هو . هو چاهي پيو ته هو اوڀر پاڪستان تي قانوني ۽ حقيقي ضابطو حاصل ڪري ۽ پوءِ اهڙي صورت ۾ اوڀر پاڪستان کي ڌار ٿيڻ کان روڪي ٿي نه سگهجي ها. ان حالت ۾الهندي حصي جا صوبا به آزادي جو اعلان ڪري سگهيا ٿي . ٻن آئيني ڪميٽين جي ابتدائي طور الڳ الڳ ميٽنگن ڪرڻ ڪري ٻنهي حصن جي علحدگي کي تقويت ملي ها . قومي اسيمبلي جي اهڙي ورهاست کانپوءِ ، واحد اسيمبلي جي صورت ۾ ان جي اجلاس جي ڪا به توقع نه هئڻ ڪري ، ملڪ کي ورهائجڻ کان بچائي نه سگهجي ها . انهن اعتراضن ۽ سببن جي روشني ۾ مون هن تجويز کي من و عن مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو .

تاهم حالتن جي تقاضا هئي ته اسان ملڪ کي بچائڻ لاءِ ڪنهن ناهه تي پهچون . مون چيو ته اسان عبوري انتظامات متعلق صدر جي رٿيل اعلان تي فقط ان وقت رضامند ٿينداسين ، جڏهن قومي اسيمبلي انجي منظوري ڏئي . اسان اهو به محسوس ڪري رهيا هئاسون ته پهرين اسيمبلي جو گڏيل اجلاس ٿيڻ ضروري آهي ، ته جيئن ان ۾ مرڪز جي حيثيت جو تعين ٿي وڃي ۽ پوءِ انجي ڪم جو دائرو مقرر ڪيو وڃي . هڪ ڀيرو مرڪزي اختيارات جو فيصلو ٿي وڃي ها ته بعد ۾ ڪميٽيون ان جي قومي ڍڪ هيٺان ٻين ڪمن لاءِ پنهنجو دائرو مقرر ڪري سگهن ها، پر ان جي هرگز گنجائش نه هئي ته شروع ۾ ئي ڪميٽيون ڌار ڌار اجلاس منعقد ڪن .

مون صدر کي مشورو ڏنو ته مجيب الرحمان کي ان قسم جي ناهه تي آماده ڪرڻ لاءِ هو پنهنجا اختيارات ۽ اثر رسوخ ڪم آڻي . اسيمبلي جو اجلاس ٿورن ڏينهن کانپوءِ منعقد ٿي سگهي ٿو ۽ اهي سڀ معاملا هڪ هفتي اندر طئه ٿي سگهن ٿا . يقيناً مجيب الرحمان کان مناسب حد تائين مفاهمت جي توقع رکي پئي وئي، ته جيئن قومي اتحاد جو تحفظ به ٿي سگهي ۽ هو پنهنجا ڪجهه مطالبا مڃائي سگهي . صدر يحيٰ مون کي درخواست ڪئي ته مان اهي سڀ ڳالهيون شام جو سادي ڇهين بجي سندس ماهرن آڏو تفصيلي طور بيان ڪريان . ان رات مون پنهنجي آئيني ۽ سياسي مشيرن سان گڏ صدر جي مشيرن سان ملاقات ڪئي . ان موقعي تي اسان عوامي ليگ جي تجويزن جو تفصيلي جائزو ورتو ۽ مفاهمت جي طريقي متعلق پنهنجو موقف دهرايو .

٢٣ مارچ تي صدر يحيٰ خان اوله پاڪستان جي ٻين رهنمائن سان مليو. هنڪي ٻڌايو ويو ته انهن مذاڪرات دوران ، صدر ٻين ڳالهين سان گڏ ڪين سنهنجي انهن خيالن کان آگاهه ڪيو ته پروڪليميشن (صدارتي اعلان) جي شرائط ۽ وفاق جي اختيارات متعلق اسيمبليءَ کان اتارني وٺڻ ضروري آهي. سونکي بعد ۾ ٻڌايو ويو ته بلوچستان جي هڪ ليڊر پڇيو هو ته جيڪڏهن ٻه ڪميٽيون ٺهي سگهن ٿيون، ته پوءِ پنج ڪميٽيون ڇو نٿيون ٺهي سگهن؟ ۾ انهن سڀني سون وارا اعتراضات قبول ڪياءِ قومي اسيمبليءَ کانسواءِ ڪنهن به قسم جي مستقل مفاهمت کي رد ڪري ڇڏيو. سون جڏهن مسٽر محمود علي قصوري ۽ ٻين ساٿين کي ٢٣ مارچ تي مجوزه اسڪيم متعلق ڪين پنهنجي فيصلي کان آگاهه ڪرڻ لاءِ وٺن سوڪليو، تڏهين وري به انهن سڀني ان جي زوردار تائيد ڪئي.

٢٣ ۽ ٢٤ مارچ تي عوامي ليگي رهنمائن ۽ صدر جي صلاحڪارن درميان لمبين چوڙين ميٽنگن جو سلسلو جاري رهيو. انهن ميٽنگن ۾ عوامي ليگ پنهنجي اصلي تجويز کان ڦري وئي. هاڻي انهن ٻن ڪميٽين بجاءِ ٻن آئيني ڪنوينشنن جي گهر ڪئي. هن چاهيو ٿي ته ٻه آئيني ڪنوينشنون ٻه آئين پيش ڪن ۽ اهي فقط ڪن تجويزن متعلق رپورٽون تيار نه ڪن. قومي اسيمبلي بعد ۾ گڏجي، ٻنهي آئينن کي گڏ ڏئي ، ”ڪانفيڊريشن آف پاڪستان“ جو آئين تيار ڪندي. اهو پهريون ڀيرو هو جو عوامي ليگ، پاڪستان لاءِ رسمي طور ڪانفيڊريشن جي تجويز پيش ڪئي هئي. ٽئين اسڪيم مطابق ، مرڪزي حڪومت کي صوبن ۾ هنگامي حالتن هئڻ وقت به مٿن ڪنهن به قسم جو ڪنٽرول ۽ اختيار نه هو. در اصل ، هنن هڪ جدا ملڪ ٿي گهريو. ٢٤ تاريخ عوامي ليگ جي جنرل سيڪريٽري مسٽر تاج الدين احمد هڪ پريس بيان جاري ڪيو ته اسان صدر يحيٰ خان کي پنهنجي پوزيشن کان آخري طور آگاهه ڪري چڪا آهيون ۽ هاڻي ڳالهه ٻولهه لاءِ باقي ڪجهه به نه رهيو آهي.

٢٣ مارچ تي ”يوم پاڪستان“ هو. ٽيويهه سال اڳ هن ئي ڏينهن تي ، ”قرار داد لاهور“ بحال ڪيو ويو هو، جنهن ۾ بر اعظم جي مسلمانن لاءِ هڪ الڳ وطن جي گهر ڪيل هئي ۽ پاڪستان جي خود مختيار مملڪت جو رسمي طور مطالبو ڪيو ويو هو. ايڪٽيهن سالن کانپوءِ اسان ان خواب ۽ انتي تعمير ڪيل عظيم الشان عمارت کي منتشر ٿيندو ڏسڻ وارا هئاسين. هن تاريخي ڏينهن تي قومي هشمت ۽ جلال جي مظاهري بجاءِ ، اسان پاڪستانين جي پاڪستانين خلاف نفرت ڏٺي ، قومي انبساط بجاءِ زبردست ڪشيدگي ڦهليل

ڏلي ۽ سيني ڪان وڌيڪ تڪليف ده ڳالهه اها ، جو هر گهر جي چوٽ تي فخر سان پاڪستاني جهنڊو جهولبو ڏسڻ بجاءِ، اسان پهريون دفعو ڏٺو ته سرڪاري عمارتن ۽ عوامي ادارن سميت، هر هنڌ تي "بنگلاديش"جو نئون جهنڊو چڙهي رهيو هو. ان ڏينهن تي مليشيا ۽ پاڪستان جي بنگالي جوانن ڪي ، پريڊ ڪري پاڪستان جي طاقت ۽ توانائي جو مظاهرو ڪرڻو هو. ان بجاءِ اسان ڏٺو ته مقامي نوجوانن ۽ نئين قائم ڪيل مليشيا ، بنگله ديش جي سولجرن جي حيثيت سان ، هٿيار کڻي پــريــڊ ڪري پنهنجي طاقت جــو مظاهرو ڪيو. شيخ مجيب الرحمان پاڻ پنهنجي گهر تي بنگله ديش جو جهنڊو چاڙهيو.

اسان سان انهن لاءِ اهو هڪ نهايت درد ناڪ نظارو هو، جن پنهنجي جوانيءَ واري وقت کان وٺي پاڪستان جي نظريہ سان محبت ڪئي هئي ۽ جن ملڪ اندر يا ٻاهرين خطن ۾ پاڪستان‌جي‌خدمت لاءِ پنهنجون زندگيون وقف ڪري ڇڏيون هيون. در حقيقت ، واقعات وقت کان وڌيڪ تيزيءَ سان تبديل ٿي رهيا هئا. ڪنهن بہ صورت ۾ فيصلا تہ بهرحال ڪرڻا ٿي هئا. اسين ڇڻ ترڪڻ چاڙهيءَ جي ڪناري تي پهچي چڪا هئاسين– يا تہ اسان کي پنهنجو قدم پوئتي هٽائڻو هو يا قدم اڳتي وڌائي ، ڪرڻ شرط نڪرا نڪرا ٿي وڃڻو هو. اهو لمحو برحق هو ۽ هو وقت يوم الحساب جو وقت هو. اهو پڻ هڪ ڏ کوئيندڙ احساس هو تہ پنهنجي عزيز هروطن جي قسمت ۽ سندن مستقبل،جن اُن هٿن جي جوڙين ۾ هو، تن مان هڪ، حڪمت خداندي سان منهنجو هو.

۲۴ تاريخ صبح جو آئون وري صدر يحيٰ خان ۽ سندس پرنسپل اسٽاف آفيسر، ليفٽيننٽ جنرل پيرزادي سان مليس. مون کين آگاهہ ڪيو تہ مفاهمت لاءِ وقت تيزيءَ سان هٿن مان نڪري رهيو آهي ، انهيءَ ڪري ضروري آهي تہ ڪنهن بہ وڌيڪ دير مدارڪانسواءِ ڪنهن نہ ڪنهن نتيجي تي پهچجي. مون پنهنجي پارٽي ليڊرن مان ڪن کي واپس موڪلي ڇڏيو آهي ، جاڪاڻ تہ مون محسوس ڪيو تہ اهڙيءَ نازڪ گهڙيءَ ۾ انهن جي مغربي پاڪستان ۾ موجودگي وڌيڪ ضروري هئي. خاص طور انهيءَ ڪري جو مجيب الرحمان جي سخت ۽ غير لچڪيدار رويہ ڪري منهنجي پارٽيءَ جي ڍاڪا۾وڌيڪ ترسڻ‌سان ڪو بہ مقصد‌حاصل نہ ٿئي ها. بهرحال ، اسان وري بہ اتي ترسڻ جو فيصلو ڪيو، جو مسٽر غلام مصطفيٰ کر ڏانهن هڪ ايلچي موڪليو ويو هو تہ ان رات کيس شيخ مجيب الرحمان سان‌ملاقات لاءِ هڪ ماڻهو هوٽل‌مان پاڻ سان گڏ وٺي ويندو.

٢٤ تاريخ جي رات جو مسٽر ڪر مجيب الرحمان سان مليو ۽ ڏنائين ته هو تمام پريشان هو. هن مسٽر ڪر کي ٻڌايو ته چٽگانگ ۾ تمام گهڻي گڙ ٻڙ ٿي پئي آهي ۽ ڪي فوجي آفيسر هٿن مان نڪري رهيا آهن. جيئن ته صورت حال آخري ڪڙيءَ تي پهچي رهي هئي ، انهيءَ ڪري هن مسٽر ڪر کي منهنجي لاءِ چيو ته ڪيس سندس تجويزون لازمي طور قبول ڪري اولهه پاڪستان جو وزير اعظم بڻجي وڃڻ کپي ۽ مشرقي پاڪستان جو معاملو سندس ۽ عوام جي حوالي ڪري ڇڏيو وڃي. مسٽر ڪر ، شيخ مجيب الرحمان کي ٻڌايو ته آئون ته ڪيس اهو پيغام پهچائيندس، پر مونکي شڪ آهي ته هو پاڪستان جي ورهاڱي متعلق ڪا به تجويز قبول نه ڪندو. مسٽر ڪر جي روانگي کان اڳ مجيب الرحمان ڪيس چيو ته اسان توهان سان رابطو قائم رکنداسين ۽ ٢٥ تاريخ جي رات جو ملڻ لاءِ وري ڪنهن ماڻهوءَ کي موڪليندا سين ته توهان کي وٺي اچي.

٢٥ تاريخ صبح جو آئون پنهنجي پارٽيءَ جي سيڪريٽري جنرل مسٽر جي. اي. رحيم ۽ مسٽر ڪر سان گڏجي صدر يحيٰ خان ۽ ليفٽيننٽ جنرل پيرزادي سان ڪن تجويزن تي بحث مباحثي ۽ آخري صورت حال تي گفتگو ڪرڻ لاءِ پهتس، جن ۾ مسٽر تاج الدين جو الٽيميٽم پڻ شامل هو. ٢٥ تاريخ منجهند مهل صدر جي مشيرن اسانجي صلاحڪارن کي عوامي ليگ جي آخري تجويزن کان آگاهه ڪيو.

شيخ مجيب الرحمان جو ايلچي شام جو ٨ بجي مسٽر ڪر کي وٺڻ لاءِ آيو. مسٽر ڪر ان ايلچيءَ کي ٻڌايو ته جيئن ته صورت حال ۾ ڪابه نئين تبديلي نه آئي هئي ، انهيءَ ڪري سندس ليڊر کي ٻڌائڻ لاءِ ڪابه نئين ڳالهه نه هئي، تنهنڪري بهتر ٿيندو ته ميٽنگ ملتوي ڪئي وڃي. ٢٦ تاريخ صبح جو ڪراچي روانه ٿيڻ کان اڳ اسان شايد وري صدر سان ملون ۽ جيڪڏهن ڪي به اهم تبديليون ٿيون ته پوءِ اسين ترسي پونداسين ۽ شام جو عوامي ليگ جي ليڊر سان ملنداسين. ايلچي ، انهيءَ وقت مسٽر ڪر کي ٻڌايو ته صدر ته شام جو ٧ بجي، اڳي ئي ڍاڪا مان روانه ٿي چڪو آهي. اسان ايوان صدر ۾ فون ڪري ، انجي تصديق ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ، پر تصديق ٿي نه سگهي.

انهيءَ شام جو شيخ مجيب الرحمان هڪ بيان جاري ڪيو ۽ ٢٧ مارچ تي جنرل اسٽرائيڪ ڪرڻ جو اعلان ڪيو ته جيئن چٽگانگ ۾ ۽ ڪن ٻين

هنن تي فوج حي ڪنيل قدم جي مذمت ڪري سگهجي. مون کي ياد آهي ته مون انهيءَ صورت حال متعلق پنهنجي سائين سان ڳالهائيندي پڇيو هو ته اهڙيءَ نازڪ گهڙيءَ ۾ اهو قدم ڪنهن ڪمزوريءَ جي نشاني آهي يا هاسيڪاري ڪنهن سوچيل سمجهيل منصوبي مطابق کنيو ويو آهي؟

رات جو انڪل ساڍي ١٠ بجي اسان رات جي ماني کائي، پنهن جن ڪمرن ڏانهن روانا ٿي وياسين. هڪ ڪلاڪ کانپوءِ بندوقن جي آوازن تي اسان سجاڳ ٿياسين. ڪيترائي دوست منهنجي ڪمري ۾ گڏ ٿي چڪا هئا ۽ اسان فوج کي حرڪت ڪندي ڏٺو. اسان پنهنجي هوٽل جي ڪمري مان ٽن ڪلاڪن تائين ملٽري آپريشن ڏسندا رهياسين. ڪيترين جاين جليون رهيون هيون ۽ اسان ”دي پيپل“ اخبار جي آفيس واري جاءِ ڊهندي ڏٺي. هيءَ مقامي انگريزي روزانه اخبار فوج ۽ اولهه پاڪستان خلاف اشتعال ڦهلائڻ ۾ تمام بي باڪ ۽ پيش پيش هوندي هئي. پنهنجي چوڌاري ماحول پرندو ڏسي منهنجا خيال ماضي ۽ مستقبل ڏانهن موٽي ويا. آئون سوچڻ لڳس ته آخر اسان جو ڇا ٿيندو. هتي آئون پنهنجي اکين آڏو منهنجي پنهنجي ماڻهن جو موت ۽ تباهي ڏسي رهيو هوس. ڪنهن به ڳالهه تي سڌيءَ طرح سوچڻ محال هو. منهنجي ذهن ۾ ڪيترا ئي خيال ايندا ۽ ويندا رهيا. ڇا اسان اهڙي نقطي تائين پهچي چڪا آهيون، جتان موٽي نٿو سگهجي— يا ڇا وقت اهي ڦٽ ڇٽائي ۽ پاڪستان جي تاريخ ۾ هڪ نئون باب کوليندو؟ مون چاهيو ٿي ته ڪاش آئون انجو جواب ڄاڻي سگهان!

٢٦ تاريخ صبح جو ڪرنل سعيد اسان کي هوائي اڏي تائين وٺي هلڻ لاءِ آيو. جيئن ئي اسين هوٽل جي لابي مان گذري رهيا هئاسين، غير ملڪي اخبار نويسن جو جٿو اسان کي گهيري ويو ۽ هو ڪيترائي سوال پڇندا رهيا، پر مون ڪين ڪو به جواب نه ڏنو. هوائي اڏي ڏانهن ايندي ڪرنل سعيد مونکي ٻڌايو ته مجيب الرحمان کي رات جو ڏيڍ بجي سندس رهائش گاهه تان گرفتار ڪيو ويو آهي ۽ هن وقت کيس ڪنٽونمينٽ جي هڪ اسڪول ۾ رکيو ويو آهي. مون ڪرنل سعيد کي چيو ته هن سان بهتر سلوڪ روا رکڻ گهرجي. انهيءَ جي باوجود ته ڇا وهي واپري رهيو آهي ۽ انهيءَ جي باوجود ته شيخ مجيب الرحمان ڇا پئي ڪرڻ چاهيو، هو هڪ عوامي ليڊر هو ۽ عزت جو مستحق هو. ٿي سگهي ٿو ته ان مان تهنيت جي بوءِ ايندي هجي، پر منهنجي نيت نيڪ هئي. ڪرنل سعيد مونکي يقين ڏياريو ته عوامي ليگ جي ليڊر جي چڱيءَ طرح سان

سار سنيال لڏي وينديء ان کي مناسب عزت پڻ ملندي ـ هوائي اڏي ڏانهن اينديء اسان رستي تان ڏٺو ته گهرن جي چوٽين تان بنگله ديش جا جهنڊا لهي رهيا هئا ۽ رستي تي رڪاوٽون ڪڙيون هيون. جيئن ئي آئون ڍاڪا ڇڏي رهيو هوس، مستقبل جا خيالات وري مونکي ويڙهي ويا. مون بارگاهه الاهي ۾ان دعا گهري ته واقعات جو هي ڦيرو ڪٿي دور رس تباهي ۽ باهمي تصادم جو پيش خيمو نه ثابت ٿئي . مون کي اميد هئي ته عام ماڻهن جي حب الوطني وارو جذبو وري هڪ دفعو زور سان اڀرندو ۽ فسطائيت تي غالب ايندو.

ڪراچي ڏانهن واپسي

اولهه پاڪستان ڏانهن اسانجي سلامتي جو سخت الڪو هو. شام جو ساڍي ڇهين بجي جڏهين اسان ڪراچي جي هوائي اڏي تي پهتاسين ته هڪ بي پناهه هجوم اسانجو استقبال ڪيو ۽ مون تي تقرير ڪرڻ لاءِ زور پريو، پر آئون ته ڪنهن به تقرير ڪرڻ جي موڊ ۾ ئي نه هوس. بهر حال آئون فقط ايترو چئي سگهيس ته : "خدا جي فضل سان پاڪستان کي آخر بچايو ويو آهي." منهنجي دل اندر مونکي اها ئي توقع هئي ۽ آئون دعا گو هوس ته ڪاش آئون صحيح هجان. مستقبل ئي ٻڌائي سگهندو ته پاڪستان کي بچايو ويو يا وڃايو ويو، پر ايترو البته چئي سگهجي ٿو، ته جيڪڏهن حڪومت ٢٥ تاريخ جي رات جو ڪارروائي نه ڪري ها ته ٻئي ڏينهن عوامي ليگ "بنگله ديش" جي آزادي جو اعلان ڪري ڇڏي ها —— ان لاءِ سڀڪجهه تيار ڪري ڇڏيو ويو هو —— انهن جي هٿيار بند تياري، انهن جي فوجن جي توجه جي مرڪزيت ۽ گهٽين ۾ ڪڙيون ڪيل رڪاوٽون، اهڙا ثبوت هئا جي اکين سان ڏسي سگهيا ٿي ويا. ٢٧ تاريخ واري جنرل اسٽرائيڪ حڪومت کي گمراهه ڪرڻ ۽ ڪنهن غلط قدم کڻائڻ لاءِ ڪئي ٿي وئي. نيت اها هئي ته ٢٦ مارچ تي جمع نماز بعد "بنگله ديش" جي آزادي جو اعلان ڪري ڇڏيو وڃي.

٢٦ تاريخ جي شام جو صدر مملڪت قوم کي خطاب ڪيو. هن اسان جي ملڪ جي منجهيل ۽ پيچيده صورتحال کي عوام کي ٻڌايو ته عوامي ليگ کي غير قانوني قرار ڏنو ويو آهي ۽ جيسين تائين ملڪي حالتون مڪمل طور ڪنٽرول ۾ نه آيون آهن، مارشل لا کي وڌيڪ سخت ڪيو ويندو. صدر ٻڌايو ته شيخ مجيب الرحمان اوپر پاڪستان ۾ جيڪو قدم کڻي رهيو هو، اهو غداري وارو قدم هو. هن عوامي ليگ جي ليڊر ۽ سندس پارٽي کي پاڪستان جو دشمن قرار ڏنو، جن

اوير پاڪستان کي ملڪ کان ٽوڙي الڳ ڪري ڇڏڻ ٿي چاهيو ۽ ڇيو ته ڪين انهن ڏوهن جي ضرور سزا ملندي ـ صدر عوام کي يقين ڏياريو ته جيئن ئي حالتن اجازت ڏني، هو جلد از جلد جمهوريت بحال ڪندو.

ان بعد، ٢٦ مارچ کان پاڪستان ۾ سياسي سرگرمين ڪافي حد تائين گهٽجي چڪيون آهن. سخت سينسر شپ لاڳو ڪئي وئي آهي ۽ عام جلسن تي پابندي آهي. چيو ويو آهي ته مشرقي پاڪستان ۾ حالتون آهستي آهستي فوج جي ڪنٽرول ۾ اچي رهيون آهن. بهر حال اهو ڪنٽرول ٻنهي عارضي ثابت ٿي سگهي ٿو، جيڪڏهن گهٽي عرصي تائين اصلاح نه، پر فقط طاقت ئي پاليسي جو مکيه عنصر رهيو.

دنيا ۽ اسانجو بحران

اسانجي بحران ۾ ڌارين طاقتن جو رويو، جيڪڏهن غير دوستانه نه ته مايوس ڪن ضرور رهيو. هڪ اهڙي ڳالهه متعلق، جنهن ۾ هڪ قوم پنهنجي وجود لاءِ جدوجهد ڪري رهي هجي، دنيا جي راءِ غير مشروط طور پاڪستان جي حق ۾ هئڻ گهربي هئي. هتي هڪ ملڪ پنهنجي قومي سالميت جي تحفظ لاءِ پنهنجو بنيادي فرض بجا آڻي رهيو هو. پاڪستان، مشرقي پاڪستان جي عوام تي ڪو مڙهي نه ڇڏيو ويو هو. مملڪت پاڪستان جن صوبن تي مشتمل آهي، انهن رضا ڪارانه طور هڪ آزاد مملڪت قائم ڪرڻ پسند ڪيو هو. درحقيقت، جيڪڏهين عوام جي مرضي اهڙي واضح نموني ۾ استعمال نه ٿئي ها ۽ ايتريون ساريون قربانيون نه ڏنيون وڃن ها، ته مملڪت پاڪستان جو وجود قائم ٿي نه سگهي ها. تنهن کان علاوه، پاڪستان ٽيويهن سالن کان قائم آهي ۽ ماضيءَ جي سنگين غلطين جي باوجود، قوم بي حساب هيناهين مٿاهين مان ڪاميابيءَ سان گذري چڪي آهي. پاڪستان پارت جي ڪيترين سازشن جو مقابلو ڪري چڪو آهي ۽ سندس خلاف ٻه دفعا ڪيل مسلح حملن کي ڪاميابي سان هٽائي چڪو آهي. هيءَ دنيا ۾ وڏي ۾ وڏي اسلامي مملڪت ۽ اقوام عالم جي پنجون نمبر وڏي ۾ وڏي قوم آهي. ڇا پاڪستان کي پنهنجي وجود برقرار رکڻ لاءِ اڃا به ڪنهن وڌيڪ سند جي ضرورت آهي؟

پارت کانسواءِ، ٻاهرين دنيا سان پاڪستان جا تعلقات گهڻو ڪري خوشگوار ٿي رهيا آهسن. پاڪستان مسلم دنيا ۽ عربن جي موقف جي تائيد

ڪري، انهن جي بيش بها خدمت ڀي ڪئي آهي . پاڪستان جا ايشيا ، افريقه ۽ لاطيني امريڪا جي ملڪن، توڙي مغربي يورپ ۽ امريڪا سان دوستانه تعلقات پئي رهيا آهن . هي ملڪ اقوام متحده جي چارٽر سان وفادار پئي رهيو آهي ۽ برطانوي دولت مشترڪه جو ميمبر پڻ آهي . ١٩٦٠ع کانپوءِ، پاڪستان سوويت يونين ۽ مشرقي يورپي قومن سان پنهنجا ناتا وڌائڻ لاءِ اڻٿڪ ڪوشش ڪندو پئي رهيو آهي ، ۽ ١٩٦٢ع واري چين — ڀارت جنگ کانپوءِ عوامي جمهوريه چين سان پڻ سندس تعلقات انتهائي خوشگوار ۽ مضبوط ٿي چڪا آهن .

بين الاقوامي معاملات ۾ پنهنجي سٺي رڪارڊ هئڻ جي باوجود ، اسان جي بحراني دور ۾ ، چين کانسواءِ اڪثر ملڪن جو رويو ، تذبذب ۽ پس پيش وارو پئي رهيو آهي . پاڪستان ڪنهن به ٻئي ملڪ خلاف انهن جي حمايت طلب نه ڪري رهيو هو. پاڪستان جي حمايت ۾، ۽ ڪنهن به ٻئي ملڪ خلاف، ڪا پوزيشن اختيار ڪرڻ جو به سوال نه هو. ڪنهن به ملڪ کي اهڙيون حالتون درپيش نه هيون جو پاڪستان جي حمايت ڪرڻ ڪري، انجا ڪنهن ٻئي ملڪ سان تعلقات بگڙي وڃن ها . انهيءَ ڪري غير ملڪي طاقتن کي ائين ڪرڻ ۾ ڪابه پس پيش ٿيڻ نه گهربي هئي ته هو بين الاقوامي قانون جي بنيادي طور قائم شده اصول مطابق، بين ملڪن تي انهيءَ لاءِ زور رکن ها ته هو هڪ ٻئي جي اندروني معاملات ۾ ڪابه مداخلت نه ڪن -

برطانوي ۽ امريڪي پريس جو رويو ، جيڪڏهين گهٽ ۾ گهٽ چئجي، ته به ائين ٿي چئبو ته نهايت افسوسناڪ رهيو آهي - عام طور مغربي پريس بنهه بي حيائي سان علحدگي پسنديءَ جي تحريڪ جي حمايت ڪئي - مشرقي پاڪستان ۾ ، بحران جي انتهائي سنگين دور ۾ ، ڪيترن غير ملڪي صحافين ، صحافتي اخلاق ۽ غير جانبداريءَ جون سموريون حدون اورانگهي ، کليو کلايو بنگله ديش جا جهنڊا تقسيم ڪيا ۽ علحدگي پسندن جي حوصله افزائي ڪئي -

ڀارت جي هشيءَ تي ، سوويت يونين حڪومت پاڪستان ڏانهن هڪ مراسلو موڪليو، جنهن ۾ مشرقي پاڪستان جي بحران جو سياسي حل ڳولڻ تي زور ڏنو ويو هو- ائين ڪندي ، سوويت يونين پنهنجي تاريخ به وساري ويٺي . ان پنهنجي سرحدن کان ٻاهر ، هنگري ۽ چيڪوسلاويڪيا ۾ پنهنجي وجود جي بقا لاءِ ڪيل فوجي مداخلت کي وساري ڇڏيو ۽ هڪ اهڙي مسئلي لاءِ، جنهن جو تعلق فقط پاڪستان جي عوام سان هو ، حڪومت پاڪستان کان مطالبو ڪيو

ته ان جو هڪ خاص نموني جو حل ڳوليو وڃي. اهڙيءَ طرح سان برطانيه پڻ برابر جــو شريڪ رهيو. انجو ثبوت ان ننڍڙي ليڪن اهــم واقعي سان ملي ٿــو ، جڏهين اسلام آباد ، لاهور ۽ ڪراچيءَ ۾ برطانوي هــاءِ ڪميشن ، اهو ڄاڻي ٻجهي ته بحران اڃان ختم نه ٿيو آهي ، اپــريل جي ۲۱ تاريخ تــي راڻيءَ جي سالگره جي تقريب ملهائڻ لاءِ اڳ جاري ڪيل دعوت ناما ، مشرقي پاڪستان جي حالات جي پيش نظر منسوخ ڪري ڇڏيا . علحدگي پسندن سان همدردي ظاهر ڪرڻ جو اهوهڪ غير معمولي برطانوي طريقو هو . جيڪڏهين پاڪستان اثر آئر لينڊ ۾ رتو ڇاڻ ٿيڻ ڪري ، لنڊن ۾ پنهنجي ڪا تقريب منسوخ ڪري ڇڏي ها ته ان متعلق برطانيه جــو رد عمل ڪهڙو هجي هــا؟ علحدگي پسنديءَ جي غير ملڪي همدرديءَ جــا اهي فقط چند مثال آهن. بين به ڪيترن ئي عيارانه ۽ مڪارانه طريقن سان مغربي ملڪن علحدگي پسندي جي حمايت ۾ ، پاڪستان جي اندروني معاملات ۾مداخلت ڪئي آهي. فقط چين ئي پاڪستان جو هڪ اهڙو عظيم ۽ دوست پاڙيسري آهي، جنهن پاڪستان جي جرات مندانه حمايت ڪئي آهي. چين هڪ قدم پاڻ اڳتي وڌي ، پاڪستان جي صدر ڏانهن هڪ خط موڪليو، جنهن ۾ چين جي وزيــر اعظم پارتي اڳرائي جي صورت ۾ ، پاڪستان جــي عوام کي چين جي مڪمل حمايت جو يقين ڏياريو .

ڀارت جو دشمنانه رويو متوقع ته هو ، ۾ هو ان ۾ به انتها کي پهچي ويو . هن علحدگي پسندن جي حمايت لاءِ کلي کلائي مداخلت ڪئي . هن پاڪستان کي تباهه ڪندڙ طاقتن جي ظاهر ظهور حمايت ڪئي . ڀارت جي وزير اعظم لوڪ سيا ۾علحدگي پسندن جيڏاڍي شد مد سان حمايت ڪئي ۽ اعلان ڪيو ته مشرقي پاڪستان جي مسئلي کي پاڪستان جو اندروني معاملو قرار ڏئي نه ٿو سگهجي . پارليامينٽ جي ٻنهي ايوانن، علحدگي پسندن جي حمايت ۾ هڪ متفقه ٺهراءُ بحال ڪيو. مغربي بنگال کي هندوستاني مداخلت ڪارن جو هڪ اهڙو اڏامــ تختو بڻايو ويو آهي ، جتان هو مشرقي پاڪستان ۾ گهسندا رهن ٿا . تخريب ڪارن لاءِ به اهو هڪ پناهه گاهه بڻائي ڇڏيو ويو آهي . ڀارت جي سرحدي سيڪيورٽي فوج ، سادن ڪپڙن ۾ مشرقي پاڪستان اندر موڪلي وئي آهي . باغين کي وڏي تعداد ۾ هٿيار ۽ گولا بارود مهيا ڪري ڏنا ويا آهن . ڀارتي فوجن ، سرحدن تي ، خاص ڪري سلهٽ ، ڪلنا ۽ جيسور ۾ باغين جي ڀرپور مدد ڪئي آهي . ڀارت جي بحري جهازن پاڪستان جي تجارتي جهازن خلاف نه رڳو هراس پيدا ڪيو، ۾ خليج بنگال واري رستي روڪي ڇڏڻ جي به ڪوشش

ڪئي . سچي ڀارت ۾ ، علحدگي پسندن لاءِ چندا ڪٺا ڪيا پيا وڃن . ماڪي قانون ساز ادارا ، ڀارتي راءِعامہ علحدگيپسندن جي حق ۾ سازگار بنائي رهيا آهن .

ڀارت جي اهڙن قدمن ڪي آزاد بنگلہ ديش جي حمايت ۾ از خود شروع ٿي ويل سڌاهرا سمجهي نظر انداز ڪري نٿو سگهجي. اها سازش ايتري ٿي قديم آهي، جيتري خود تقسيم– ۽ اگر تہ سازش ڪانپوءِ اها وڌيڪ وڌائي ڇڏي وئي آهي . ڀارت جي مشرقي پاڪستان تي هميشہ حريصانہ نگاهہ پئي رهي آهي تہ جيئن ان ڪي پاڪستان جي تباهيءَ لاءِ پيش خيمو بنائي سگهجي ـ آنجهاني وزيراعظم جواهر لعل نهرو ، بذات خود اها پاليسي مرتب ڪئي هئي تہ مشرقي بنگال سان ، باقي پاڪستان ڪان جداگانہ رخ اختيار ڪيو وڃي ـ انهيءَ جداگانہ رخ لاءِ مشرقي بنگال جي هڪ ڪروڙ هندن جي آبادي ۽ مشرقي بنگال سان مغربي بنگال جي نسلي وابستگي بہ ڪنهن حد تائين جوابدار هئي . تقسيم ڪانپوءِ جڏهن ڀارت متروڪہ جائداد جا قوانين رائج ڪيا، تڏهن اهڙي پاليسي اختيار ڪئي وئي ، تہ جيئن اهي مشرقي پاڪستان سان لاڳو نہ رهن . ڀارت، مشرقي ۽ مغربي بنگال جي سرحدي واپار کي هٿي ڏني ۽ مشرقي بنگال ۽ ڀارت درميان آمد رفت لاءِ ويزا ۽ پرمٽ جا سخت قانون لاڳو نہ ڪيا ـ شروعات ڪان ٿي ڀارت جي اها ڪوشش پئي رهي تہ مشرقي بنگال کي پاڪستان ڪان ڇني ڌار ڪري ڇڏجي ـ جيڪڏهن مغربي بنگال ۾ ڪميونسٽن جو اثر وڌي نہ وڃي ها ، نڪسل باڙي تحريڪ ۽ ناگا ۽ ميزو قبائل جون مصيبتون ڀارت کي پريشان نہ ڪن ها، تہ هو هيل تائين وڌيڪ انتهائي ۽ خطرناڪ قدم کڻي، مشرقي پاڪستان تي چڙهي اچي چڪو هجي ها ، پر هاڻي هو ڪنهن حد تائين محتاط آهي .

عام چونڊن ۾ عوامي ليگ جي ڪاميابيءَ بعد ، ڀارت جي وزير اعظم فوري طور عام چونڊون ڪرايون، تہ جيئن هوءَ مشرقي بنگال ۾ بغاوت جي حمايت لاءِ پنهنجا هٿ وڌيڪ مضبوط ڪري سگهي ـ ڀارت ۾ چونڊن دوران، مغربي بنگال ۾ پولن جي باقاعدگي برقرار رکڻ جي بهاني ، هڪ لک ويهہ هزار ڀارتي فوجي مغربي بنگال ۾ آڻي ڪٺا ڪيا ويا ـ اهو سڀڪجهہ ان بحران جي پيش خيمي طور ڪيو ويو ، جو هن وقت پاڪستان ۾ پيدا ٿي چڪو آهي ـ ٣٠ جنوري تي هڪ ڀارتي هوائي جهاز ، جو جموءَ مان اڏامئو هو ، ڦڏائي لاهور آندو ويو ـ هاڻي اها ڳالهہصاف ظاهر ٿي چڪي آهي تہ اهو سڀڪجهہ هڪ اڳواٽ

رٿيل منصوبي مطابق ڪيو ويو هو ته جيئن ملڪ جي ٻنهي حصن درميان جهازن جي آمدرفت بند ڪرڻ جو بهانو ملي - اهو انهيءَ ڪري ڪيو ويو ته جيئن مشرقي ۽ مغربي پاڪستان درميان ، ٻارتي علائقي مٿان سڌيءَ طرح آمد رفت جو سلسلو بند ٿي وڃي -

موجوده بحران ، انهن مضبوط تعلقات کي کولي ظاهر ڪري ڇڏيو آهي، جي ڀارت عوامي ليگ ۽ ان جي ليڊرن سان قائم ڪري ورتا هئا - ٻاهرين ملڪن ۾ ڀارتي سفارت خانن بنگلہ ديش جو مسئلو ائين کڻي ورتو آهي ، جيئن اهو انهن جو پنهنجو مسئلو هجي - آل انڊيا ريڊيو بنگلہ ديش جي حمايت ۾ ڪوڙن جا بنڊل نشر ڪرڻ شروع ڪري ڏنا آهن - عاحدگي پسندن جي وڏي تعداد ڪلڪتي ۾ وڃي پناهه ورتي آهي ۽ انهن کي مغربي بنگال ۽ ڀارتي حڪومتن جي مڪمل حمايت حاصل آهي- ڀارت هڪلي نديءَ تي هڪ خفيه ريڊيو اسٽيشن قائم ڪئي، جنهن تان بنگلہ ديش جي نالي ۾ اعلان نشر ڪيا ويندا هئا - جيڪڏهن چين پنهنجو واضح موقف اختيار نه ڪري ها ۽ ڀارت مغربي بنگال ۽ آسام ۾ پنهنجي مصيبتن ۾ مبتلا نه هجي ها ته هيل تائين هو مشرقي پاڪستان تي ڀرپور نموني ۾ جارحانه حملو ڪري ڏئي ها -

ايران ۽ ترڪي جهڙن دوست ملڪن ۽ ايشيا ۾ وچ مشرق ۽ افريقه جي ڪن ٻين ملڪن ڪانسواءِ ، بين الاقوامي طرز عمل ، هڪ اهڙي مسئلي متعلق جنهن جو واسطو فقط پاڪستان جي اندروني سرحدن سان هو ، نهايت مايوس ڪن رهيو آهي. هيءَ صورتحال ١٩٦٥ع واري حالت جي بلڪل بر عڪس هئي، جڏهن پاڪ - ڀارت جنگ دوران، يوگو سلاويه ۽ مليشيا کي ڇڏي، سڄي دنيا پاڪستان جي انهيءَ حد تائين حمايت ڪئي هئي جو ڀارت جي آنجهاني وزير اعظم ، لعل بهادر شاستري کي انهيءَ حقيقت جو اعتراف ڪرڻو پيو هو ته ڀارت ٻنهه بي يار و مددگار بنجي چڪو آهي -

دفتر خارجه پنهنجي فرائض جي ادائگي ۾ قطعي طور ناڪام رهيو- انجو رويو نه فقط رکو دفاعي، پر شرمناڪ حد تائين نادمانه پڻ هو. ڪو به ملڪ جڏهن پنهنجي سرگرم خارجه پاليسي ۾ ڦيرو آڻي، ان کي دفاعي خارجه پاليسي بنائيندو آهي تڏهين ان سان ائين ئي ٿيندو آهي - جنهن به ملڪ جا معاملات عام نوڪر شاهي ۽ اهڙن نا اهل فردن جي هٿن ۾ هليا ويندا آهن ، جن کي غير سياسي حڪومتون پنهنجي مرضيءَ مطابق مقرر ڪنديون آهن، ته ان سان به ائين ئي ٿيندو

آهي . دفتر خارجه نه فقط مشرقي پاڪستان جي درد ناڪ واقعن جي وضاحت ۾ ناڪام رهيو، پر ان ايتري ته ڳهل ڪري وڌي ، جو ٻارت دنيا جي راءِ عامه کي ڪشمير جي جهيڙي متعلق الجهائي وجهڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو - انهيءَ حد تائين ، جو ان ڪشمير ۽ مشرقي پاڪستان جي مسئلن کي هڪ قطار ۾ برابر برابر آڻي بيهاريو آهي ، حالانڪه اهڙي ڪا به ڳالهه ڪانهي - مشرقي پاڪستان پنهنجي مرضيءَ سان پاڪستان جو انوٽ انگ بڻيو آهي ، جڏهين ته ڪشمير جو مستقبل اڃان طئه ٿيڻو آهي ۽ اها ڳالهه ڀارت جون ڀهريون وزير اعظم ، پنڊت جواهر لعل نهرو به قبول ڪري چڪو آهي - بهر حال ، پاڪستان جي عوام کي بي ڊپو رهي، انجو ڪو به خاص فڪر نه ڪرڻ گهرجي - انهن کي هن بحران مان مستقل طور هڪ سبق پرائڻ گهرجي - پنهنجي آزادي برقرار رکڻ لاءِ کين ٻاڻ جد و جهد ڪرڻي آهي ۽ هر قسم جي غير ملڪي مداخلت کي منهن ڏيڻ لاءِ تيار رهڻو آهي - تاريخ عوام جي اهڙين ڪامياين جي داستانن سان ڀري پئي آهي ، جي پنهنجي قوم جي قسمتن جون وا ڳيون پنهنجي هٿ ۾ وٺي، هر قسم جي ٻاهرينءَ مداخلت جو مڙس ماڻهو ٿي مقابلو ڪندا آهن. جنهن وقت پاڪستان جو عوام، صحيح رهنمائي هيٺ متحد ٿي اٿي کڙو ٿيو ۽ پنهنجي گهر ٻڌڻ جو پڪو پهه ڪيو، ان وقت ڪوبه غيرملڪي اثر ۽ دٻاءُ ، کيس پنهنجو مقصد حاصل ڪرڻ کان روڪي نه سگهندو - جيڪڏهن اسان جو عوام خبردار ناهي، ته پوءِ اسان غيرملڪي اثرات کان پاڻ بچائي نه سگهنداسين . ڪا به مقبول قيادت عوام کي بطال ٿي وڃڻ نه ڏيندي ، بلڪ اها عوام ۾ اجتماعيت جو روح ڦوڪي، کين ڪنهن به بحران مان ڪاميابيءَ سان ڪڍي ايندي -

قانوني ڍانچي جون ڪوتاهيون

هن کان اڳ گذشته ۲۳سالن جي عرصي ۾ ڪيل ڪوتاهين، ۽ غلط اندازين جي ڪيٽالاگ جو مختصر طور ذڪر مٿي ٿي چڪو آهي، ته ڪيئن سنگين سياسي غلطين ۽ سرمايه داريءَ جي بي پناهه قرلت، پاڪستان کي ٻن ٽڪرن ۾ ورهائجي وڃڻ جي ويجهو آندو - صدر يحيٰ خان جي حڪومت، غلطين جي انهيءَ گڏ ٿيل ڍڳ کي درست ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر اها پاڻ هڪ گرداب ۾ ڦاسي پئي- اها پاڻ به غلطين کان پاڪ نه رهي سگهي. آئون ته انهيءَ حد تائين به چوڻ لاءِ تيار آهيان ته صدريحيٰ خان عام چونڊون ته نيڪ نيتي سان ڪرايون پر سياسي واقعات ايترو ته تڪڙا واقع ٿيا، جو اهي سمورا ان ڍانچي اندر سمائجي نه سگهيا ، جو هن پاڻ پيش ڪيو.

٢٨ مارچ ١٩٦٩ع تي قوم ڏانهن نشر ڪيل پنهنجي خطاب ۾ صدر يحيٰ خان چيو هو ته مارچ ١٩٧٠ع جي آخر ڌاري، هو هڪ اسڪيم پيش ڪندو، جا ”عارضي قانوني ڍانچي جي صورت ۾“ هوندي ۽ ان مطابق ”قومي اسيمبلي جون چونڊون“ ڪرايون وينديون. بهر حال، قانوني ڍانچي جو آرڊر، جيڪو مارچ جي آخر ۾ نافذ ٿيو، عارضي هجڻ ڪان گهڻو اڳتي وڌيل هو ۽ انجي پنهنجي لفظن ۾، ان ۾ فقط صدر ئي ترميم ڪري سگهيو ٿي. ان ڪان علاوه انجي مندرجات، انجي ساخت هڪ ”آئيني“ ڍانچي جي آرڊر جهڙي بناني جڏي هئي- انهيءَ صورت ۾ پڻ، بهر حال، آرڊر اندر ڪيترا تضاد موجود هئا. انجو مطلب هو ته مارشل لا جي فوقيت برقرار رهي ۽ ساڳئي وقت، ان ۾ ائين به چيل هو ته انجي ماڃي هيٺ هڪ قومي اسيمبليءَ ۾ عوام جا نمائندا ملڪ لاءِ آئين تيار ڪندا. تاريخ ڏيکاريو آهي ته اهڙي قسم جون ٻئيون ۽ هڪ ٻئي سان ڪڏ هلندڙ طاقتون، خوشگواري سان بقاءِ باهمي طور ڪڏ رهن، ائين ڏکيو ٿيندو آهي- آمريت ۽ جمهوريت جون ڌارائون هڪ ٻئي ڪان مختلف ۽ متضاد ٿينديون آهن، جن کي عملي طور هرگز ملائي نٿو سگهجي. اهو اڳواٽ ڏسڻ ڪهڙيو هو ته ٻه ”هڪ جهڙيون“ طاقتون، هڪ عوام جي ۽ ٻي فوجي جنتا جي، ساڳئي وقت حاڪم نٿيون رهي سگهن. آرڊر، اسيمبليءَ جي خود مختاري تي پڻ پابندي وجهندي، صدر کي اهو اختيار ڏنو هو ته هو اسيمبليءَ طرفان پاس ڪيل آئين کي بحال ڪرڻ ڪان انڪار ڪري سگهي ٿو. شايد ان وقت اهو اندازو نه لڳايو ويو ته ڪنهن به فرد واحد لاءِ، پوءِ چاهي اهو ڪيترو به طاقتور ڇو نه هجي، جمهوريت جي اجازت ڪانسواءِ قومي اسيمبليءَ جي ڪيل فيصلي کي رد ڪرڻ، ناممڪن هوندو- جمهوريت سان اهڙي قسم جي منهن زوري ڪنهن آخري بحران کي پڙڪائي سگهي ٿي-

قانوني ڍانچو انهيءَ خيال ڪان جامع ۽ وسيع هو، جو ان جي تمهيد ۾ دستور جا رهنما اصول ۽ پنج بنيادي اصول مرتب ڪيا ويا هئا، جن تي دستور جو بنياد رکڻو هو- ان ۾ ڪيترن نمونن سان قومي اسيمبليءَ جو طريقه ڪار پڻ واضح ڪيو ويو هو، جن ۾ اسيمبليءَ جي آفيسرن، طريقه ڪار جي قاعدن ۽ ڪورم بابت وضاحت ڪيل هئي، ليڪن پنهنجي جامعيت جي باوجود قانوني ڍانچو ناڪام رهيو- ان ۾ راءِ شماريءَ جي طريقه ڪار جو هڪ وڏو خال، رعايت طور اسيمبليءَ کي فيصل ڪرڻ لاءِ ڇڏي ڏنو ويو هو- قدرتي طور اسيمبلي پنهنجي خود مختاري ۽ آئين جي تياريءَ ۾ سهوليت جي خيال ڪان سادي اڪثريت جو طريقو اختيار ڪري ها، جو لازمي طور قانوني ڍانچي کي چئلينج ڪري ها ۽

اسيمبلي ۽ حڪومت درميان ٽڪر تي پهتي ها - آرڊر ۾ هڪ وفاقي ۽ پارليامينٽري سرشتي واري حڪومت جي گنجائش نه رکي وئي هئي مگر ان ۾ هڪ اهم سوال اڻ فيصل ڇڏيو ويو هو ته وفاقي اسيمبلي هڪ ايوان واري هوندي يا ٻن ايوانن واري - ان کان وڌيڪ اهم ڳالهه اها ته صوبائي خود مختاري جهڙو اهم موضوع، آخري تجزيه ۾ تشنه ۽ کليو ڇڏي ڏنو ويو هو ۽ ان تي انتخابي مهم جي هڪ لمبي مدت جي اجازت ڏني، ان کي هڪ ڌماڪي خيز موضوع بنائي ڇڏيل هو - شايد اهي غلطيون، انهن غلط اندازن ڪري درپيش آيون ته قومي اسيمبلي ننڍڙين اختلافي پارٽين جو مجموعو هوندي ۽ ڪا به ايڏي وڏي پارٽي اڀري نه ايندي، جا اسيمبليءَ تي ڇانئجي وڃي ۽ پنهنجي مرضي مٿس مسلط ڪري سگهي.

حڪومت پنهنجي جمهوريت جـي بحاليءَ جي اسڪيم مطابق صوبائي خود مختياري جي مطالبي جي اهميت سمجهڻ ۾ ناڪام رهي . اها هيءَ مطالبو پورو ڪرڻ لاءِ ڪيترا ٻيا طريقا اختيار ڪري سگهي ٿي . هڪ طريقو اهو بـــ ٿي سگهيو ٿي ته مارشل لا لاڳو ڪرڻ کان يڪدم پوءِ ، صدر يحيٰ خان صوبائي خود مختياري جي حـــدن مقرر ڪرڻ جهڙو اهـــم مسئلو طئه ڪرڻ لاءِ ، سياسي ليڊرن جي هڪ ڪانفرنس ڪوٺائي ها . حڪومت طرفان ليڊرن کي هڪ قسم جو نوٽيس ڏيڻ گهرجندو هو ۽ کين ٻڌائڻ گهرجندو ته اها ون يونٽ ۽ مساوي نمائندگي (پيئرٽي) وارو اصول ختم ڪرڻ ۽ عام چونڊون ڪرائڻ لاءِ تيار آهي ، پر شرط اهو آهي ته خود مختياري جي مسئلي تي ٺاهه ڪيو وڃي ، ورنه نه — اهو شرط سياسي رهنمائن کي خود مختياري بابت ڪو حل تلاش ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري سگهي ها . ٻيءَ صورت ۾ کين جمهوريت جي بحاليءَ جـــي راهه ۾ رڪاوٽون وجهڻ ڪري عوامي نفرت ۽ غم و غصي جو شڪار ٿيڻو پوي ها . ون يونٽ ۽ مساوي نمائندگيءَ جا اصول جيئن ته عوام ۾ نهايت نا مقبول هئا ، انهيءَ ڪري ليڊرن کي انهن کي هميشه لاءِ برقرار رکڻ جو جوابدار سمجهيو وڃي ها . سياسي ليڊرن کي ڪنهن نـــ ڪنهن ٺـــاهه تي پهچڻ لاءِ ضرور مجبور ڪيو وڃي ها. خود مختياري جي حد متعلق ٺاهه تي وڃـــڻ کانپوءِ ، آئين جي باقي اصولن تي " عام راءِ " ورتي سگهجي ها ، جنهن ۾ عوام کان هر اصول متعلق واضح طور پڇي سگهجي ها ته هو ان کي قبول ڪن ٿا يا رد ٿا ڪن . آئين جا اصول هڪ دفعو عام راءِ ذريعي طئه ٿي وڃڻ کانپوءِ آئين جو مسودو لکڻ لاءِ هڪ آئيني ڪميشن قائم ڪري سگهجي ها . آئين جو آخري مسودو هڪ دفعو وري استصواب راءِ عامه لاءِ پيش ڪري سگهجي هـــا ۽ خود مختياري جي درجي متعلق اڳـــ طئه ڪيل سمجهوتي جي بنيادن تـــي، ليڊرن کي آئين متعلق پنهنجي خيالـــن پيش

ڪرڻ جو موقعو ڏنو ويو ها . اهڙي طرح سان تيار ڪرايل آئين ڪانپوءِ عام چونڊون ڪرائي ، چونڊن بعد يڪدم اقتدار عوام جي چونڊيل نمائندن جي حوالي ڪري ڇڏيو وڃي ها . ٻيءَ صورت ۾ راهه عامه ذريعي معلوم ڪيل ، آئين جي اصولن ۽ خودمختياري متعلق ٺاهه کي آئيني صورت ڏيئي ، آئين ساز اسيمبليءَ کان بحال ڪرائي، بعد ۾ اسيمبليءَ کي قانون ساز اداري ۾ تبديل ڪري سگهجي ها ، جيئن قانوني ڍانچي ۾ تجويز ڪيو ويو هو .

خودمختياري جهڙي اهم ۽ مکيه مسئلي کي فيصل ڪرڻ کانسواءِ ڇڏي ڏيڻ، هڪ سنگين غلطي هئي . مشرقي پاڪستان ۾ اجازت ڏني وئي ته چونڊون ان اڻ فيصل شده مسئلي تي لڙيون وڃن. ماڻهن جي بنيادي جذبات کي ڇيڙڻ لاءِ، ايترو گهڻو وقت ڏئي ڇڏڻ به ايڏي ئي وڏي غلطي هئي . مغربي حصي ۾ هڪ ترقي پسند پارٽي چونڊن ۾ نمايان ڪاميابي حاصل ڪئي . جيڪڏهين ائين نه ٿئي ها ته پاڪستان اڄ ٽڪرا ٽڪرا ٿيل هجي ها. مشرقي پاڪستان ۾، بهر صورت، ترقي پسند قوتن کي انتهائي ناڪاميءَ جو منهن ڏسڻو پيو . باقي ٻيون پارٽيون ته مشرقي پاڪستان ۾ لڙهي ويون ۽ اهڙي ڪابه شئي نه رهي جا عوامي ليگ کي قابو ۾ رکي سگهي .

سڀ کان زياده قابل توجهه حقيقت اها آهي ته قانوني ڍانچي ۾ صوبائي خود مختياري متعلق جيڪو فقرو ڏنل آهي ، اهو مارچ ١٩٧١ع کان ولـي ، جڏهين اهو نافذ ڪيو ويو ، ويندي ٦ مارچ ١٩٧١ع تائين، ڇهن نڪتن کي چئلينج ڪرڻ لاءِ استعمال ئي نه ڪيو ويو. قانوني ڍانچي واري آرڊر ۾ چيو ويو هو ته صوبن کي وڌ ۾ وڌ خود مختياري حاصل هوندي ، پر ”وفاقي حڪومت وٽ پڻ قانون سازي ، انتظاميه ۽ ماليات متعلق ايترا اختيار هوندا ، جن ذريعي اها پنهنجون اندروني ۽ بيروني جوابداريون بجا آڻي ، آزاديءَ جو تحفظ ڪري ۽ ملڪ جي سرحدن جي سلامتي برقرار رکي سگهي“. ڇهه نڪتا ان فقري جي بنهه برعڪس هئا ، پر حڪومت ڇهن نڪتن متعلق ڪابه وضاحت نه ڪئي . انجي بجاءِ، ان پروگرام کي ماڙون ٻڪڙڻ جي اجازت ڏني وئي . مشرقي پاڪستان ۾ انجي گورنر کليو کلايو ڇهن نڪتن جي قبوليت جي وڪالت ڪئي . قانوني ڍانچي جي نفاذ کانپوءِ هڪ سال تائين ، جڏهين صدر ٦ مارچ تي قوم نالي خطاب نشر ڪندي خاطري ڏياري، ته قانوني ڍانچو هڪ اهڙي آئين جي ضمانت هوندو، جنهن ۾ پاڪستان جي سالميت خلاف ڪابه ڳالهه نه هوندي ، ان سلسلي

پر ڪجهه به نه ڪيو ويو . اها يقين ڏهاني دراصل ڇهن نڪتن متعلق هئي — پر ان وقت تائين سڀ ڪجهه ته تمام گهڻي دير ٿي چڪي هئي .

حڪومت ۽ اڪثريتي پارٽيون

حڪومت عوامي ليگ ۽ انجي ڇهه نڪاتي پروگرام کي ايترو ڇوٽ ڇڏڻ جي اجازت آخر ڏني ڇو؟ ان لاءِ ڪيترائي سبب آهن ، ليڪن سڀ کان مکيه سبب، انجو ڪابيڊر سان تعصب ۽ نفرت هو. اختياري وارن شيخ مجيب الرحمان طرفان صوبائي ڪمانڊ هيٺ ملٽري جهڙو هڪ فورس قائم ڪرڻ تي ته ڪنهن به ناخوشگواري جو اظهار نه ڪيو ، جاڪاڻ ته اهو فورس ڪابيڊر کي ڪچلڻ لاءِ گهربل هو، پرانجي برعڪس، پيپلز پارٽي جڏهين مغربي حصي ۾ ساڳئي قسم جو فورس قائم ڪرڻ گهريو، تڏهين حڪومت انتهائي حساسيت جو اظهار ڪيو . مجيب الرحمان پڪ ڏني هئي ته هو اوڀر پاڪستان مان ڪابيڊر کي ختم ڪري ڇڏيندو . هيءَ خاطري انهن لاءِ هئي، جي حالتون جيئن جو تيئن برقرار رکڻ جا حامي هئا . وڏن واپارين ۽ نوڪرشاهي ۾ انهن جي ايجنٽن، حڪومت کي انهيءَ تي آماده ڪيو ته عوامي ليگ کي شڪ جو فائدو ڏيڻ گهرجي . مرڪزي حڪومت جا وزير پيپلز پارٽيءَ کان خار کائيندا هئا ۽ مجيب الرحمان کي انهن مان ڪيترن جي حمايت حاصل هئي . اهي وزير فقط مشرقي پاڪستان مان ڪنيل نه هئا، پر مغربي پاڪستان مان پڻ. مغربي پاڪستان جو هڪ وزير مسٽر محمود هارون وڏي فخر سان عوامي ليگ جي ليڊرن سان پنهنجي قديمي تعلقات جو ذڪر ڪندو هو . سندس وڏي ڀاءُ مسٽر يوسف هارون ، جنهن جا غير ملڪن سان تعلقات ۽ ماضي داغدار هو ، جنهن لاءِ مجيب الرحمان انشورنس ايجنٽ طور ڪم ڪندو هو ، دعويٰ ڪئي ته هن حڪومت ۽ عوامي ليگ درميان ايلچيپڻي جو ڪم ڪيو هو ۽ هن عوامي ليگ جي ڪافي مالي امداد پڻ ڪئي هئي. عوامي ليگي ليڊر کي مغربي طاقتن جي به حمايت حاصل هئي ۽ ان حقيقت کان حڪومت پڻ چڱيءَ طرح سان آگاهه هئي .

مشرقي پاڪستان ۾ ترقي پسند طاقتن جي خاتمي لاءِ ڪيترا طاقتور اثرات، سمورو وقت عوامي ليگ جي حمايت ۾ ڪم ڪري رهيا هئا . اهو ئي سبب آهي جو عوامي ليگ ، هڪ علحدگي پسند پارٽي ، باعزت بنجي وئي اهو ئي سبب آهي جو شيخ مجيب الرحمان طاقت جو سرچشمو بنجي ويو، ورنه مشرقي پاڪستان ۾ عوامي ليگ جي اهڙي بي مثال ڪاميابيءَ جو ڪوبه امڪان

نہ ھو . چوندن ڪان فقط چند مھنا اڳ جي رپورٽ ھئي تہ عوامي ليگ پاڻ جڏھن ھڪ پول تي آزمائشي چونڊون ڪرايون، تڏھن ان ڏٺو تہ سمورن ووٽرن ۾ سندن پارٽيءَ جو تعداد ٠٤ سيڪڙي ڪان وڌيڪ نہ ھو . انھيءَ انڪشاف ڪانپوءِ عوامي ليگ مغربي پاڪستان لاءِ نفرت ۽ دشنام طرازي جي مھم تمام گھڻو تيز ڪري ڇڏي . ھن موتمار زھر کي روڪڻ لاءِ ڪا ھڪ آڱر بہ نہ کنئي وئي. عوامي ليگ جا ورڪر ۽ غنڊا پوري آزاديءَ سان ووٽرن وٽ وڃي کين دبائيندا رھيا ۽ صوبائي انتظاميہ کين ڪجھہ بہ نہ چوندي ھئي . اھو سمورو عرصو مشرقي پاڪستان جي ملٽري گورنر جون ھمدرديون مجيب الرحمان سان شامل حال رھيون ، ۽ اھڙي ماحول ۾ ، چوندن ڪانپوءِ بہ عوامي ليگ جون سرگرميون جاري رھيون .

اھو تضاد بہ ملاحظہ ٿئي تہ محمود ھارون ۽ جنرل شير علي جھڙن مرڪزي حڪومت جي وزيرن انتخابي مھم وارو سڄو سال، ان ڪان اڳ ۽ پوءِ پڻ ، پيپلز پارٽي خلاف کلم کلا ڪم ڪيو. جڏھين سانگھڙ ۾ ، مون تي ۽ منھنجي پارٽيءَ جي رفيقن تي ڏينھن ڏٺي جو ھڪ مشتعل ۽ مجنونانہ گروھہ قاتلانہ حملو ڪيو ، تڏھين ڪن ڏوھارين خلاف معمولي ۽ نالي ماتر قدم کنيا ، ان واقعي تي پردو وجھڻ جي ڪوشش ڪئي وئي . جيل ۾ بہ اسانجي ٿي ڪيترن پارٽي ورڪرن کي وڌو ويو . در حقيقت، انھي سبب ڪري ئي اسان جي پارٽيءَ جا ڪيترا اميدوار چوندن تان ھٽ کنيا ويا . قومي اسيمبليءَ جي ٻن اميدوارن کي جيل ۾ ھوندي ڪامياب ڪيو ويو . چوندن ڪان فقط ھڪ يا ٻہ ڏينھن اڳ اسان جي پارٽيءَ جي اميد وارن جا پولنگ ايجنٽ گرفتار ڪيا ويا . لاڙڪاڻي ۾ منھنجي گھر واري تڪ ۾ ، چوندن ڪان ٻہ ڏينھن اڳ غنڊن کي ڇوٽ ڇڏيو ويو تہ ھو ووٽرن ۾ ھراس ڦھلائين .

مغربي پاڪستان ۾ پيپلز پارٽي ، جنھن لاءِ حڪومت جو اندازو ھو تہ اھا ويھہ سيٽون بہ نہ کٽي سگھندي، ٨٨ سيٽون کٽي ڪامياب ٿي . اھو پنھنجي سرھڪ انقلاب ھو. پيپلز پارٽي اھڙين طاقتن کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي ، جي ناقابل شڪست سمجھيون وينديون ھيون . ھن سمورن رجعت پسند عناصر ۽ مفاد پرستن جي گڏيل طاقت کي شڪست ڏني . جيڪڏھين ڪا غيرجانبدار انتظاميہ ھجي ھا تہ پيپلز پارٽي قومي اسيمبليءَ جون ھڪ سؤ ڪان گھٽ سيٽون نہ کٽي ھا ۽ اٺين ٿي نٿي سگھيو تہ عوامي ليگ ان ڪان وڌيڪ سيٽن تي ڪامياب ٿئي ھا

چونڊن جي نتيجي طور حڪومت مغربي حصي ۾ حقيقي سياسي طاقت سان جائز رويه اختيار ڪرڻ جي ضرورت محسوس ڪئي. پيپلز پارٽي قومي مسئلي جي حل جي تلاش لاءِ ، ٻنهي ڪنهن جهجهڪ جي حڪومت سان تعاون ڪيو. چونڊن کانپوءِ ڪراچيءَ ۾ صدر يحيٰ خان سان پهرين ملاقات ۾ مون کيس ٻڌايو هو ته جيتري قدر منهنجو تعلق آهي، آئون ان رويه جو ڪوبه ذڪر ڪرڻ نٿو چاهيان جو انتخابي مهم واري سڄي سال کان اڳ ۽ بعد ۾ انتظاميه طرفان پيپلز پارٽيءَ سان روا رکيو ويو. منهنجي لاءِ ماضيءَ جي ڪا حقيقت ناهي ، منهنجي پيش نظر فقط قومي مفاد آهي ۽ انهيءَ جذبي سان آئون آئينده پيش ايندڙ صورت حال کي ڏسندس. انهيءَ جذبي تحت پيپلز پارٽي عوامي ليگ سان تعاون ڪرڻ پئي گهريو ، پر عوامي ليگ جي ليڊرن جا اراده قومي مفاد وٽان نه هئا ، جنهن ڪري ڪوبه بامقصد تعاون حاصل ٿي نه سگهيو.

اقتدار جي منتقلي جي سلسلي ۾ ، ٻنهي حصن جي اڪثريتي پارٽين جو ڪنهن ڳالهه تي پهچڻ ضروري هو ، پر در حقيقت مسلح فوجون ، جن وٽ اقتدار جون واڳون هيون ۽ جن کي اقتدار منتقل ڪرڻو هو، سي پڻ واسطيدار ڌر هيون. تنهن ڪانسواءِ قانوني ڍانچي واري آرڊر ڪري صدر پڻ هن سلسلي جي هڪ ڌر بڻجي چڪو هو. مسلح فوجن جي سربراه جي حيثيت سان صدر يحيٰ خان سياسي گفت و شنيد ۾ هڪ اهم ڪردار ادا ڪيو. هن ٣ نومبر ١٩٧٠ع تي چونڊن کان اڳ ۽ پوءِ جنوري ۽ مارچ ۾ شيخ مجيب الرحمان سان طويل مذاڪرات ڪيا. ١٨ جنوري تي، لاڙڪاڻي جي هوائي اڏي تي صدر اخبارنويسن کي ٻڌايو هو ته هو ٻهن زنجير جي هڪ ڪڙي آهي. بلڪ صدر يحيٰ خان ته هڪ ڪڙيءَ کان به وڌيڪ ڪردار ادا ڪرڻ لاءِ تيار هو. هن عوامي ليگ سان ڪنهن سمجهوتي ڪرڻ لاءِ اهو سڀڪجهه ڪيو جو سندس اختيار ۾ هو. ايتري قدر جو هن مجيب الرحمان کي "پاڪستان جو آئينده وزير اعظم" پڻ ڪري ڪوٺيو هو. هو ڪنهن به سمجهوتي لاءِ ڪاهيءَ حي ڪناري تائين وڃڻ لاءِ به تيار هو.

شيخ مجيب الرحمان

انهيءَ سڀڪجهه هوندي، شيخ مجيب الرحمان ناڪام رهيو. جنهن صورت ۾ هو اقتدار جي چانٺ تي پهچي چڪو هو ، پوءِ به هو ڇو ڪامياب نه ٿي سگهيو؟ پهرين مرحلي ۾ هو بلاشبهه پاڪستان جو وزير اعظم بڻجي سگهيو ٿي ،

۽ ٻوءِ پنهنجي پارليامينٽري اڪثريت سان ، شهري انتظاميه ۽ مسلح فوجن تي ڪنٽرول ڪري، علحدگي پسند سياستدانن ۽ مغربي پاڪستان جي سوڦي پرستن جي تعاون ۽ گڙنگ واپارين جي حمايت سان هو پنهنجي پوزيشن ٺاهي ، ٻئي مرحلي ۾ پنهنجو بنگلہ ديش وارو مقصد حاصل ڪري سگهي ها - پر شيخ مجيب الرحمان پنهنجو وجهه وڃائي ويٺو - اهو وجهه سندس هٿئوس هو ، پر هو اهو پنهنجي هٿان وڃائي ويٺو- تباهي هن جو مقدر ٿي - ملڪ کي خون ريزيءَ ۾ جهونڪي ڇڏيو ويو- هن جي ماڻهن ، اسان جي ماڻهن جون مصيبتون ، هن جي وعدي جي برعڪس، ختم ته نه ٿيون ، پاڻ تمام گهٽيون وڌي ويون - جيڪڏهن اها محض چرپائي نه هئي ، ته به انجو ڪو ته سبب هوندو ؟

پهرين مارچ کان اڳ يعني صدر طرفان قومي اسيمبلي ملتوي ڪرڻ کان اڳ، شيخ مجيب الرحمان جي حڪمت عملي اها هئي ته آئيني علحدگي ٻن ڏاڪن ۾ حاصل ڪئي وڃي - ان کانپوءِ جيڪڏهن ناممڪن ٿي، ته به مسلح فوجن لاءِ اهو ڏايو ڏکيو ٿئي ها ته پاڪستان جي هڪ قانوني طور برسر اقتدار آيل وزير اعظم کي غدار جو لقب لائي سگهن. ساڳي طرح سان صدر يحيٰ خان لاءِ به اهو ڏايو ڏکيو ٿئي ها ته ڇهه نڪاتي آئين کي ، هڪ دفعو قومي اسيمبليءَ ۾ بحال ٿي وڃڻ کانپوءِ، رد ڪري ڇڏي - شيخ مجيب الرحمان اها رٿ رٿي هئي ته پهرئين ڏاڪي ۾ هو پاڪستان جو وزير اعظم بنجي وڃي ۽ بعد ۾ پنهنجو اقتدار ڄمائڻ کانپوءِ، ٻئي ڏاڪي ۾ هن جو ارادو پنهنجو آخري مقصد حاصل ڪرڻ هو- هن اهڙو ماحول پيدا ڪرڻ چاهيو ٿي، جنهن ۾ هو آئيني ۽ قانوني ذريعن سان، پاڪستان جي ٻنهي حصن کي آسانيءَ سان الڳ الڳ ڪري سگهي- پهرين مارچ کانپوءِ اها حڪمت عملي بلڪل بدلائي ڇڏي وئي. جنهن وقت اسيمبليءَ جو اجلاس ملتوي ڪيو ويو ، مجيب الرحمان کي انديشو ٿيو ته هن جو راز ظاهر ٿي چڪو آهي، تنهنڪري هن مرڪزي حڪومت سان بغاوت جو فيصلو ڪيو .

جيڪڏهن شيخ مجيب الرحمان قومي اسيمبليءَ جي اجلاس کان اڳ مفاهمت لاءِ گفتگو ڪري ها ته هو پنهنجي مطالبن کي گهڻي حد تائين حاصل ڪري سگهي ها. پر اهو ڪافي نه هو- هن گهريو ٿي ته هن جا مطالبا حرف به حرف قبول ڪيا وڃن، ته جيئن کيس پنهنجي ٻئي مرحلي وارو مقصد حاصل ٿي سگهي. هن کي ڊپ هو ته جيڪڏهن ڇهن نڪتن جي ڪلي قبوليت کان ڪا ۾ ڳالهه گهٽ ٿي ۽ ان سان لاڳو پيا مطالبا به نه مڃيا ويا، ته پوءِ پاڪستان جي وزير اعظم هئڻ جي باوجود ، کيس قانوني طور علحدگي حاصل ڪرڻ ۾ ڏايي

ڏکيائي ٿيندي . انهيءَ ڪري هن قومي اسيمبليءَ جي اجلاس کان اڳ ڪنهن به ناهه ڪرڻ کان صاف انڪار ڪري ڇڏيو - شيخ مجيب الرحمان کي اجلاس ملتوي ٿيڻ کان پوءِ به پنهنجي مطالبن مان گهٽ حاصل ٿي سگهن ها، پر پوءِ هن قومي اسيمبلي ذريعي انهن مطالبن جي پورائي واري تجويز به ٺڪرائي ڇڏي - اها تجويز هن انهيءَ ڪري ٺڪرائي ڇڏي، جو حالات ڪيس وقت کان اڳ پنهنجن اصلي ۽ اندروني ارادن ظاهر ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري وڌو ۽ هن سڌو سنئون علحدگي جو مطالبو پيش ڪيو- صورت حال پارليامينٽري مرحلي کان گهڻو چڙهي چڪي هئي - اهو ضروري ٿي چڪو هو ته مشرقي پاڪستان جي اقتدار تي زوري قبضو ڪري ونجي ۽ قومي اسيمبليءَ کي وساري ڇڏجي .

آخر ۾ مجيب الرحمان کي ڪهڙيءَ ڳالهه غلط اندازو لڳرايو ، اها غالباً ايندڙ ڪافي عرصي تائين هڪ ڳجهارت رهندي- شايد هن پرضرورت کان وڌيڪ خود اعتمادي پيدا ٿي چڪي هئي ۽ هو پاڻ جهلي نه سگهيو- ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته مٿس انتها پسندن جي دٻاءَ هيٺ ڪري اٿين ٿيو- انهيءَ جي جواب ڳولڻ لاءِ هن جي ڪردار ۽ شخصيت جو بغور مطالعو ڪرڻو پوندو - هن جي خواهشات ۽ تعصبات جو تفصيلي جائزو وٺڻو پوندو - هن جي پس منظر ، هن جي گهريلو زندگي ، هن جي عادتن ۽ هن جي رجحانن کي جاچڻو پوندو - هن جي طبيعت ۽ هن جي تعليم جو تجزيو ڪرڻو پوندو، هڪ سياسي رهنما جي حيثيت سان هن جي صلاحيتن ، هن جي حڪمت عملي ۽ هن جي طريقه ڪار کي پوري ڌيان سان پرکڻ جي ضرورت آهي- هيءَ هڪ الجهيل شخص آهي، جنهن جو مطالعو پڻ اهڙو ئي الجهيل هوندو .

شيخ مجيب الرحمان هڪ متاثر ڪن شخصيت آهي ۽ هو آسانيءَ سان متاثر ڪري سگهي ٿو- جيتوڻيڪ بنيادي طور ، هو نه ته مفڪر آهي ۽ نه ئي موجد، جو ڪا نئين ريت ڳولهي لهي، پر سجاڳ ذهن ۽ حاضر دماغ هئڻ ڪري ڪا به ڳالهه آسانيءَ سان جهٽي وٺندو هو- هن ڪيترا جرئتمندانه ابتدائي قدم کنيا- شاگرد ليڊر جي حيثيت سان ، شيخ مجيب الرحمان تحريڪ پاڪستان سان وابسته رهيو. هندو حاڪميت ۽ استحصال جي خاتمي لاءِ، مسلمانن جي شروع ڪيل جدوجهد کان هو خاص طور متاثر هو- ويهن سالن کان پوءِ هن بنگله ديش کي پنهنجو مقصد بنائي ورتو - هن دفعي هن اهو استحصال ختم ڪرڻ ٿي چاهيو ، جنهن کي هن ”پنجابي استحصال“ ڪري ٿي ڪوٺيو- پهرين هن برطانوي محڪوميءَ کان آزادي حاصل ڪرڻ ٿي گهري، پر هاڻي وري هن ان غلاميءَ مان آزادي حاصل ڪرڻ ٿي چاهي ، جنهن کي هن ” مغربي پاڪستان جو ڳٽ “ ٿي سمجهيو- چاڪاڻ

ته هو هڪ دفعو پاڪستان جي تحريڪ سان وابسته رهيو هو، انهيءَ ڪري اهو فرض ڪري وٺڻ ضروري نه هو ته هو هميشه نظريه پاڪستان جو پابند رهندو. تاريخ اهڙن ماڻهن جي مثالن سان ڀري پئي آهي ته اول انهن هڪ نظريه لاءِ ڪم ڪيو ۽ پوءِ ان سان ئي غداري ڪئي هجي.

پاڪستان جي ابتدائي سالن ۾، مجيب الرحمان هڪ عام نوجوان هو ۽ کيس صف اول جو سياستدان نٿي ليکيو ويو. هو مهاجرين جي آباد ڪاري ۽ اهڙن ٻين ڪمن سان واسطيدار، هڪ مسلم ليگي ورڪر هو. ١٩٤٨ع ۾ لساني تنازعي دوران هن ڪُهڙو ڪم ڪيو ۽ بنگالي زبان کي قومي ٻولي تسليم ڪرائڻ ۾ هن اهم ڪردار ادا ڪيو. قائد اعظم جڏهين ڍاڪا جي ڪرزن هال ۾ قومي زبان جي مسئلي تي ڳالهايو، تڏهين هن اتي ڪيل مظاهرن ۾ حصو ورتو. انهيءَ احتجاجي تحريڪ هلائڻ ڪري کيس گرفتار ڪيو ويو. قيام پاڪستان جي پهرئين سال اندر، شيخ مجيب الرحمان جي اها پهرين پابندي ۽ گرفتاري هئي.

١٩٤٩ع ۾ مجيب الرحمان، هڪ ابرندڙ سياستدان جي حيثيت سان، مسلم ليگ ڇڏي، نئين قائم ڪيل 'عوامي مسلم ليگ' ۾ شرڪت ڪئي ۽ ان جي تنظيم ۾ حصو ورتو، جيڪو عوامي ليگ جو پهريون نالو هو. هيءَ پارٽي مسٽر حسين شهيد سهروردي، ڪلڪتي سان اچي پاڪستان ۾ آباد ٿيڻ کان چند مهينا پوءِ، ١٩٤٩ع ۾ شروع ڪئي هئي. پارٽي ٽن ٽولن يا گروهن تي مشتمل هئي: پهريون ۽ مکيه گروهه، بنهي حصن جي انهن سياستدانن جو هو، جنهن جا مسلم ليگي حڪومت سان اختلاف هئا. ٻيو گروهه مولانا ڀاشاني جي اڳواڻي هيٺ سوشلسٽن جو هو، جنهن کي مشرقي پاڪستان ۾ پارٽيءَ جو صدر بنايو ويو ۽ ٽيون گروهه ۾ اهي مسلم شاگرد هئا، جن لساني اختلاف ۾ ڀرپور حصو ورتو هو ۽ کين هندن جي حمايت حاصل هئي. جيتوڻيڪ ١٩٥٠ع ۾ مشرقي پاڪستان جي شاگرد ليڊرن جيڪو هڪ وڏو قومي ڪنوينشن ڪوٺايو هو، ان ۾ پاڪستان جي دستوري نظام متعلق ڪي اهڙا ٻه مطالبا ڪيا ويا هئا، جي ڪيترا سال پوءِ پيش ڪيل ڇهن نڪتن سان مشابهه هئا، حالانڪ ڊسمبر ١٩٥٢ع ۾، لاهور واري ڪنوينشن ۾ عوامي ليگ جيڪو منشور بحال ڪيو، ان ۾ ڪنهن به قسم جو علائقائي تصور نه هو. انهيءَ منشور جا ئي مکيه آئيني نڪتا اهي هئا ته مملڪت جي سربراهه جي چونڊ سڌي ووٽ ذريعي ٿئي، بنيادي حقوق بحال ڪيا وڃن ۽ عدليه کي آزاد رهڻ ڏنو وڃي.

عوامي ليگ ۽ ڪرشڪ سرامڪ پارٽي ۱۹۵۴ع وارين چونڊن ۾ مسلم ليگ جو مقابلو ڪرڻ لاءِ مشرقي پاڪستان ۾ متحده محاذ بنايو. فرنٽ جو ۲۱ نڪاتي پروگرام هڪ همه گير پروگرام هو، جنهن ۾ علاقائي خود مختاري وارو مطالبو به شامل هو. شيخ مجيب الرحمان نهايت سرگرميءَ سان محاذ ۾ ڪم ڪيو. متحده محاذ مشرقي پاڪستان جي چونڊن ۾ نهايت نمايان ڪاميابي حاصل ڪئي پر ان ڪاميابيءَ گهڻو جٽاءُ نه ڪيو. بهر حال، انجي نتيجي طور مجيب الرحمان پارهن پين عوامي ليگي ليڊرن سان گڏ، مسٽر سهرورديءَ جي اڳواڻيءَ ۾ ٻيءَ دستور ساز اسيمبليءَ تي چونڊجي آيو. هو حزب اختلاف جو هڪ سرگرم رڪن ۽ هڪ پرجوش مقرر هو. هن جي ان وقت جي تقريرن کي غور سان مطالع ڪرڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته هو ڪنهن وهم ۾ مبتلا ٿيندو پئي ويو. هو بنگال جي حاڪميت جي حق ۾ سختيءَ سان ڳالهائيندو هو ۽ پنهن جي عوام جي استحصال جو ذڪر نهايت تيز لهجي ۾ ڪندو هو. مغربي پاڪستان ۽ خاص طور پنجاب لاءِ نفرت هن جي دل ۾ پاڙون پڪڙ ينديون ٿي ويون.

عوامي ليگ ۱۹۵۶ع واروآئين سات سيٽ ۾ قبول ڪري ورتو ۽ سيپٽمبر ۱۹۵۶ع ۾، مشرقي پاڪستان ۾ وزير اعليٰ مسٽر عطاء الرحمان ۽ مرڪز ۾ وزير اعظم مسٽر سهرورديءَ جي اڳواڻيءَ ۾ عوامي ليگ جون حڪومتون قائم ٿيون. مجيب الرحمان صوبائي حڪومت ۾ وزير صنعت و تجارت بنيو. بعد ۾ مسٽر سهروردي هن کي وزارت مان ڪڍي ڇڏيو، جنهن جو مکيه سبب هن جي وزير اعليٰ سان ٿيل هڪ جهڙپ هئي.

انهيءَ عرصي ۾ پارٽيءَ ۾ به نمايان تبديليون رونما ٿيون. پارٽيءَ جي مشرقي پاڪستان واري ڪائونسل جي ايماءَ تي پارٽيءَ جي نالي مان لفظ "مسلم" خارج ڪري، ڊسمبر ۱۹۵۵ع ۾ ان کي "عوامي ليگ" ڪري ڇڏيو ويو. انهيءَ ڪري پارٽيءَ جي هندن ۾ مقبوليت، جا مشرقي پاڪستان اندر اڳي ئي ڪافي هئي، تهائين وڌي. انجي نتيجي طور مغربي پاڪستان جا ڪيترا اهم ميمبر پارٽيءَ کان الڳ ٿي ويا. ۱۹۵۷ع ۾ مولانا ڀاشاني ۽ انجي ڪاٻي ڌر وارن پوئلڳن هن پارٽيءَ کان الڳ ٿي، نيشنل عوامي پارٽي قائم ڪئي. انهن ٻن گروهن جي جدا ٿي وڃڻ بعد، بنگالي قوميت وارو عنصر، جنهن جي اڳواڻي نوجوان نسل ڪري رهيو هو ۽ جن کي هندن جي حمايت حاصل هئي، مضبوط ٿي ويو. نوجوان نسل کي هندن جي استحصال جو تجربو نه هو، حالانڪ تقسيم کان اڳ بنگال ئي بر صغير ۾ استحصال جو بد ترين نموني ۾ نشانو بنيل هو پر هنن

فقط مغربي پاڪستان کي استحصالي سمجهيو. هن گروهه ۾ انجي حامين اڳتي هاي، مجيب الرحمان جي اڳوائيءَ ۾ علحدگي پسندن جو هڪ نئون گروهه قائم ڪيو.

۱۹۵۸ع ۾ ايوب خان مارشل لا نافذ ڪيو ۽ ۱۹۶۲ع تائين ڪنهن به سياسي سرگرميءَ جي اجازت نه هئي. مارشل لا کان جلد ئي پوءِ، شيخ مجيب الرحمان کي گرفتار ڪري، چند سالن لاءِ جيل ۾ بند ڪري ڇڏيو ويو. انهن ٿو لڳي ته هن جي رويه ۾ فيصلہ ڪن تبديلي ان عرصي اندر آئي. جڏهين کيس آزاد ڪيو ويو، هو ملڪي معاملات کان نهايت مايوس ٿي چڪو هو. آئينده ٽن سالن ۾ هو سياست ۾ گهڻو لاءِ ڀر توربندو، پنهنجي لاءِ ڪنهن وڏي موقعي جي انتظار ۾ رهيو. ۱۹۶۳ع ۾ شيخ مجيب الرحمان جي سياسي اهميت تمام گهٽ هئي. در حقيقت، تفضل حسين، جو مانڪ ميان جي نالي سان مشهور هو، پنهنجي روزانه اخبار ”اتفاق“ جي ڪري ڪانئس وڌيڪ اثر رسوخ وارو سمجهيو ويندو هو. مانڪ ميان، جو مسٽر سهروردي کانپوءِ مجيب الرحمان جو قابل اعتبار صلاحڪار بڻيو، غالباً مشرقي پاڪستان جو واحد سياستدان هو، جو ايوب خان جي حڪومت لاءِ صحيح معنيٰ ۾ پريشانيءَ جو باعث ثابت ٿيو. صوبائي انتظاميه شيخ مجيب الرحمان جي سرگرمين ڪري خاص طور پريشان نٿي ڏٺي. ڪيترن ماڻهن جي خيال موجب هو هڪ استعمال ٿيل مهرو هو، جو مسٽر يوسف هارون جي انشورنس ايجنٽ طور بي مقصد رلندو ٿي وتيو.

مون شيخ مجيب الرحمان سان ۱۹۶۳ع ۾، سندس قيد مان رهائيءَ کان پوءِ ڍاڪا ۾ ملاقات ڪئي، ان کان اڳ ۱۹۵۵ع ۾ مان ساڻس هڪ دفعو مسٽر سهرورديءَ جي ڪراچيءَ واري رهائش گاهه تي مختصر طور ملي چڪو هوس. مون کيس شاهباغ هوٽل جي لابيءَ ۾ ڏٺو ۽ گڏجي چاهه پيڻ لاءِ چيو. اسان سياست تي سنجيدگيءَ سان ڪا به ڳالهه ٻولهه نه ڪئي، جو هو چئي چڪو هو ته هو سياست کان الڳ ٿي چڪو آهي. هن مسٽر ذاڪر حسين جي ساڻس دشمنيءَ جو پڻ ذڪر ڪيو. هن جي خيال موجب مسٽر ذاڪر حسين، جو ان وقت مشرقي پاڪستان جو گورنر هو، صدر ايوب کي چوري، کيس گرفتار ڪرايو هو. مون مجيب الرحمان کي چيو ته آئون اهو تصور به نٿو ڪري سگهان ته سندس پايه جو ماڻهو سياست ڇڏي سگهي ٿو. ان تي هن هڪ تلخ مسڪراهٽ سان جواب ڏنو ته صدر ايوب جي جيلن منجهانئس سموري گرمي ڪڍي ڇڏي آهي. جيتوڻيڪ هو اهو اعتراف ڪري رهيو هو ته هو سياست ڇڏي

چڪو آهي، پر سندس ڳالهين مان ظاهر هو ته هو، جيڪي ڪجهه ٿي رهيو هو، ان ۾ گهري دلچسپي وٺي رهيو هو. پر لڳو ائين ٿي، ته هو اڪيلائيءَ جو شڪار آهي ۽ مارشل لا جي سياسي سيج ۾ بطال ٿي چڪو آهي.

١٩٦٤ع جي آخر ڌاري، مجيب الرحمان، مشرقي پاڪستان جي انهن سياستدانن مان هڪ هو، جي مس فاطمه جناح جا حامي هئا. مس جناح طرفان ڪيس ڪا به اهميت نه ڏني وئي، بلڪ ڪن موقعن تي ته سندس غيرجوابدارانه بيانن ڏيڻ ڪري هن ڪليو ڪلايو سندس چنبڙ ڪڍي هئي. مشرقي پاڪستان جي ٻين سياستدانن سان گڏجي، هن ان مهم ۾ حصو ورتو ۽ انهن سڀني جون گڏيل ڪوششون به مس فاطمه جناح کي مشرقي پاڪستان مان ووٽن جي اڪثريت نه ڏياري سگهيون. اهو صحيح آهي ته اها چونڊ بنيادي جمهوريت جي ميمبرن ذريعي لڙي وئي هئي، پر ڊسمبر ١٩٧٠ع ۾، انتخابي حد بندين جي ڪيترن چور ـ ڪُڏن هوندي به شيخ مجيب الرحمان چونڊون کٽي وڃي ها. ١٩٦٥ع واري جنگ دوران، مشرقي پاڪستان جي گورنر مسٽر منعم خان، جنگي مقاصد ۾ تعاون لاءِ، مشرقي پاڪستان جي ليڊرن جي هڪ ميٽنگ ڪوٺائي، جنگ کان پوءِ صدر ايوب خان ڏانهن موڪليل پنهنجي رپورٽ ۾ مسٽر منعم خان ٻڌايو هو ته ان ميٽنگ ۾ مجيب الرحمان منعم خان کي مشورو ڏنو هو ته هو پنهنجي آزاد بنگال جي صدر بڻجڻ جو اعلان ڪري، مغربي پاڪستان کان الڳ ٿي وڃي. پر اها ڳالهه اتي ئي رهجي وئي.

جنوري ١٩٦٦ع ۾ جڏهين ايوب خان معاهده تاشقند تي صحيح ڪئي، تڏهين مجيب الرحمان کي هڪ وڏو موقعو ملي ويو. ١٩٦٣ع ۾، مسٽر سهرورديءَ جي انتقال ڪرڻ ڪري، جو پارٽيءَ ۾ قومي معيار جو واحد ليڊر هو، هن جي راهه مان هڪ وڏي رڪاوٽ هٽي چڪي هئي. فيبروري ١٩٦٦ع ۾ شيخ مجيب الرحمان، پاڻ کي ڇهه نڪاتي فارمولا ذريعي سياست جي اڳرين صف ۾ پهچائي ڇڏيو. هو مشرقي پاڪستان جي اسٽيج تي تيستائين قابض رهيو، جيستائين جون ١٩٦٦ع ۾ گرفتار نه ڪيو ويو. هن جي گرفتاري کان اڳ، جون جي شروعاتي ڏينهن ۾ ڍاڪا ۽ نارائڻ گنج ۾ فساد ٿيا هئا ۽ ڪي جانيون ضايع ٿيون هيون مگر تنهن هوندي به هن جي گرفتاري ڪري ڪا به خاص هلچل شروع نه ٿي. ١٩٦٧ع جي آخر ڌاري، اڃا هو جيل ۾ ئي هو ته هن کي اگرتلا سازش ڪيس ۾ منهن ڏيڻو پيو. مجيب الرحمان سندس ڪاز جي حمايت ۾ ڪنهن به شمله نشان هلچل هلڻ کانسواءِ جيل اندر بند رهيو. فيبروري

١٩٦٩ع ۾ ڪيس جيل مان ڪڍيو ويو، پر ان لاءِ هن وٽ يا سندس پارٽيءَ وٽ ڪا به تحريڪ نه هلائي هئي، بلڪ هو ان تحريڪ جي طفيل ڇٽو، جا مون سيپٽمبر ١٩٦٨ع ۾ مغربي پاڪستان ۾ ايوب خان خلاف جاري ڪئي هئي.

١٩٦٦ع ۾ جڏهن شيخ مجيب الرحمان پنهنجا ڇهه نڪتا پيش ڪيا، تڏهين مون صدر ايوب خان کي مشورو ڏنو هو، ته سياست جي نزاڪت جي تقاضا آهي ته ساڻس گفتگو ڪئي وڃي. آئون اهو ڏسي رهيو هوس ته ان اسڪيم ۾ جهنگ کي باهه لڳائڻ جهڙا جزا موجود آهن. بنگالين جو بهر حال هڪ صحيح موقف هو ۽ سندن شڪايتون بي‌بنياد ۽ بي‌سبب نه هيون. انهيءَ موقف لاءِ آخر ڪين هڪ ليڊر ملي رهيو هو. انهيءَ جي اشد ضرورت هئي ته سندن شڪايتون فوري طور رفع ڪيون وڃن. مون کي انديشو هو ته ڇهه نڪاتي نعري ۾ اپيل آهي، متان اهو تحريڪ ۾ ۽ تحريڪ هڪ وڏي برفاني ڇپ ۾ نه تبديل ٿي وڃي. سچ پچ ته صورت حال اهڙي ئي هئي. جنهن وقت ڇهه نڪتا پهرين پيش ڪيا ويا، مجيب الرحمان ائين چوندو ۽ قبول ڪندو رهيو ته انهيءَ پروگرام تي مفاهمت ٿي سگهي ٿي. ڪن موقعن تي هن چيو هو ته ڇهه نڪتا ڪو بائيبل نه آهن. ان وقت انهن ۾ غير ملڪي امداد جو ڪو ذڪر نه هو، جا ترقي پذير ملڪن لاءِ نهايت اهم ٿيندي آهي، ۽ نه ائين چيو ويو هو ته اها خالصتاً صوبن جي اختيار ۾ رهندي. مال جي بين الصوبائي چرپر تي ڪا بندش نه هئي، پنهي ملڪي حصن ۾ اندروني ۽ بيروني قرضن جي تقسيم نه هئي ۽ نه ئي ڪا اهڙي ڳالهه هئي ته صوبن کان هيترو يا هيترو سيڪڙو ٽيڪس جو حصو وصول ڪيو ويندو.

جيڪڏهن ايوب خان ان وقت منهنجي مشوري تي ڌيان ڏني ها، ته ڪنهن نه ڪنهن معقول ناهه تي پهچي، ان ڪٻس جي معقول بنيادي تقاضائن کي تسليم ڪري سگهجي ها. جيڪڏهن ايوب خان ١٩٦٦ع ۾ ائين ڪري ها، جيئن هن ١٩٦٩ع ۾ گول ميز ڪانفرنس وقت ڪرڻ پئي گهريو، ته پاڪستان جا مسئلا هن ڪڙيءَ تي نه پهچن ها. بد قسمتيءَ سان ايوب خان، سندس ئي قول مطابق، زبان جي هٿيارڪان ڪم وٺڻ بجاءِ، هٿيار جي زبان کان ڪم وٺڻ پسند ڪيو. هن شيخ مجيب الرحمان کي وٺي ڪٺي گرفتار ڪيو. ان کانپوءِ جيڪو اگر تلا سازش ڪيس شروع ٿيو، اهو به انتهائي بي ڍنگائي سان هلايو ويو ۽ انجو رد عمل اهڙو ڌماڪي خيز ثابت ٿيو، جنهن جا نتيجا اسان اڄ ڏينهن تائين پيا لوڙهيون. هن ڪيس مان فقط شيخ مجيب الرحمان کي ئي فائدو پهتو.

ايوب خان جا 'جي‌حضوري' پلي انهن پيا سمجهن ته موجوده واقعات ڪري سندس پوزيشن صاف ٿي وڃي ٿي - ليڪن جون ١٩٦٦ع کان فيبروري ١٩٦٩ع تائين مجيب الرحمان کي بند ڪري ڇڏڻ جو اهو مطلب هرگز نٿو نڪري ته مشرقي پاڪستان جي معاملات کي صحيح نموني ۾ منهن ڏنو پئي ويو - ظاهري طور خاموش سطح جي تهه هيٺان ، ٺهڪندڙ بي چيني وڌندي پئي ويئي . ديگ ته ٺهڪي پئي، رکو متانئس ڍڪ ڍڪيل هو . ايوب خان فقط بحران کي ملتوي ڪندو رهيو ، جو موجوده حڪومت جي غلط اندازن ڪري مچي مچي ١٩٧١ع ۾ نيٺ اچي ڦاٿو -

جيل مان نڪرڻ کانپوءِ شيخ مجيب الرحمان ڪيترا ابهرا بيان ڏنا ۽ ڪجهه غلطيون به ڪيون . مغربي پاڪستان جا مفاد پرست هن جي چوگرد اچي مڙيا ۽ ڪنهن وقت ته انهن ٿي معلوم ٿيو ته ايوب خان جي صدارت ۾ شايد ئي پاڪستان جو وزير اعظم ٿي ويندو - مسٽر يوسف هارون ، جنهن کي مغربي پاڪستان جو گورنر بنائڻ لاءِ امريڪا مان امپورٽ ڪيو ويو هو ، تنهن اهڙي قسم جي انتظام جي حرفت هلائي هئي - هڪ نا معقول سرڪاري ڪارندي پڻ اهڙي قسم جي سياسي ناهه ناهڻ لاءِ پرهور ڪردار ادا ڪيو هو - ان مفاهمت مطابق ١٩٦٢ع واري آئين ۾ درستين جو هڪ اهڙو سلسلو تجويز ڪيو ويو هو، جنهن ذريعي ان ۾ وزير اعظم جي عهدي جي‌گنجائش نڪري سگهي - پاڪستان پيپلز پارٽيءَ طرفان گول ميز ڪانفرنس ۾ شرڪت کان انڪار ڪرڻ ڪري، مفاد پرستن جي ان سازش شڪست کاڌي . تحريڪ جاري رهي ۽ آخرڪار ايوب خان کي منظر تان هٽي وڃڻو پيو -

مارچ ١٩٦٩ع ۾ پئي مارشل لا جي نفاذ، شيخ مجيب‌الرحمان کي‌سخت مذبذب ڪري ڇڏيو - ان کان جلد ئي پوءِ ، هڪ فرانسي صحافي سانس ملڻ بعد پنهنجي رپورٽ ۾ چيو هو ته عوامي ليگي ليڊر سخت پريشان ۽ پاڻ کي غير يقيني محسوس ڪري رهيو هو - کيس گرفتاريءَ جو ڊپ هو - بهر حال ، مجيب‌الرحمان کي جلد پتو پئجي ويو ته، مارشل لا اختياري وارن جو رويو سانس غير همدردانه نه آهي . آهستي آهستي هن انهن جو اعتماد حاصل ڪري ورتو ۽ حڪومت سان با مقصد گفتگو ڪرڻ لاءِ اڳڀي وڌڻ شروع ڪيو - شروعات ۾ هو محتاط نموني ۾ مارشل لا ريگيوليشنن جو پابند رهيو - پوءِ قدم به قدم سندس سرگرمين جي رفتار ۽ مطالبن جسي شدت وڌي تيز ٿيندي - ١٩٦٩ع جي آخر ڌاري هو سياسي

طور ڪافي مورچه بندي ڪري چڪو هو. مرڪزي وزارت جي وزيرن ۽ مشرقي پاڪستان جي انتظاميه طرفان هن کي ڪافي همٿ ڏني پئي وئي. هن کي بئنڪرن ۽ وڏن واپارين طرفان وڏي پيماني تي مالي ۽ مادي مدد به ملڻ شروع ٿي. ڪيس هشيار ٻاهران موڪليا ويا. هن پنهنجي پارٽيءَ کي صحيح طريقي سان منظم ڪرڻ شروع ڪيو. هن اڳتي ٽوڪڻ شروع ڪيو ۽ ڪيس روڪڻ وارو ڪو به نه هو. پريس هن جي طرف هئي ۽ چهه نڪاتي تحريڪ وڏيڪ ڪان وڏيڪ قوت اختيار ڪندي رهي. ماڻهن جي وقار جي ڏڪندڙ رڳ تي هٿ رکي، هو بنگالي قوميت جي نازڪ جذبات سان کيڏي رهيو هو. بي مثال احتجاجي هئڻ واري صلاحيت جو هو پورو پورو فائدو وٺي رهيو هو. مغربي پاڪستان خلاف سندس بغض پريل زهريلين تقريرن ۽ حيا سوز نفرت انگيزيءَ کي انتظاميه طرفان اليڪشن جو هڪ حصو سمجهي نظر انداز ڪيو ويو.

١٩٦٩ع جي آخر تائين شيخ مجيب الرحمان ڪافي قوت جمع ڪري ورتي هئي، جا ١٩٧٠ع ۾ اها اچا به وڌي ۽ نومبر جي ڏکڻائڪ طوفان کي پنهنجي حق ۾ استعمال ڪري، هن انکي انتهائي چوٽ چڙهي ڇڏيو. ڊسمبر ١٩٧٠ع ۾، انتخابات جي خاتمي شرط جيڪو مجيب الرحمان اڀريو، اهو ١٩٦٥ع واري ويڳاڻي ۽ ذليل، اداس ۽ مايوس مجيب الرحمان کان بلڪل ٻئي قسم جو هو. اها هڪ عظيم ڪاميابي هئي. چهه نڪتا، جن تي ١٩٦٦ع ۾ تمام گهٽ توجه ڏنو پئي ويو ۽ جن تي فيبروري ١٩٦٩ع تائين ڪنهن به سنجيدگيءَ سان سوچيو به نه هو، عوام جي عقيدي جي حيثيت حاصل ڪري چڪا هئا. بنگال ۾ تبديليءَ لاءِ حالات پچي راس ٿي چڪا هئا. بنگال کي هڪ هيرو جي تلاش هئي. حالات شيخ مجيب الرحمان کي پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻ لاءِ منتخب ڪيو. هو هڪ غير رواجي سياسي مظهر بنجي پيو. مجيب الرحمان، هڪ شعله مزاج احتجاجي ته اڳي ئي هو، پر گذشته ٻن حڪومتن جي مسلسل غلطين ۽ غلط اندازن مجيب الرحمان کي هڪ عظيم بنگالي ليڊر بنائي ڇڏيو.

ڪن مبصرن جو خيال آهي ته بحران جي ٻئي دور ۾ شيخ مجيب الرحمان انتها پسند جي چنبي ۾ ڦاسي چڪو هو. منهنجي خيال موجب، اهو صحيح ناهي. هن کي ايترو ئي اختيار حاصل هو، جيترو هڪ عوامي تحريڪ جي اڳوان کي هوندو آهي. عوام تي ايڏو ڦيمله ڪن اثر رکندڙ شخص، چند شاگرد ليڊرن ۽ پس منظر ۾ رهندڙ انتها پسند عوامي ليگين جو قيدي هرگز نٿو ٿي سگهي. پنهنجي عام حڪمت عملي جي هڪ حصي مطابق،

مجيب الرحمان ۾ اهو تاثر ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، ته هو خود ته اعتدال پسند آهي، پر مٿس انتها پسندن جو وڏو دٻاءُ آهي. ليڪن اهو فقط ٻاهريون پنو هو.

شيخ مجيب الرحمان کان بعض فاش غلطيون ۽ ڪن فيصلن ڪرڻ ۾ سخت لغزشون سرزد ٿيون. هن الهندي حصي جي اڪثريتي پارٽيءَ کي نظرانداز ڪري شڪست خورده ۽ بدنام سياستدانن سان سودي بازي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هن مسلح فوجن جي گهڻ طاقتور هئڻ جو تمام غلط اندازو لڳايو هو ۽ انهن جي رخ سمجهڻ ۾ پڻ هو غلط فهميءَ جو شڪار رهيو. پنهنجي سول نافرمانيءَ واري تحريڪ شروع ڪرڻ کانپوءِ، هن مسلح فوجن جي مات جو مطالعو ڪرڻ ۾ وڏي غلطي ڪئي. هو ان خوش فهميءَ ۾ مبتلا رهيو ته هو مٿن پنهنجي طاقت جو ڌڪو وهاري چڪو آهي، جنهن ڪري هاڻي فوج ڪن شرطن تي پيش پوڻ تي سچ پچ آماده ٿي چڪي آهي. هو اهو يقين ڪري چڪو هو ته پنهنجي زبردست انتخابي ڪاميابيءَ جي ڏڍ تي، هو سياسي دٻاءُ ذريعي پنهنجي منزل تي پهچي ويندو. پر هو پنهنجي منزل کان بس گهڻو اڳتي نڪري آيو.

آخر ۾ هن جيڪا پوزيشن اختيار ڪئي، ان لاءِ ڪنهن حد تائين غير ملڪي دٻاءُ جو پڻ اثر هو. اٿين ٿو معلوم ٿئي ته ٻاهرين حڪمرانن جي خواهش تي هن فوج سان ٽڪر کائڻ ۾ جلد بازيءَ کان ڪم ورتو. شايد ڀارت وچ مشرق ۾ حالتن جي تبديليءَ ڪري پريشان هو ۽ انهيءَ پريشاني وچان هن چاهيو ٿي ته جيسين وڏين طاقتن جو توجه مشرق وسطيٰ ۽ بين بين الاقوامي معاملات تي مبذول آهي، تيسين مجيب الرحمان سٽ ڏئي، بنگله ديش پاڪستان کان ڪسي وٺي- يا، اٿين ته نه هو ته ڀارت چين ۽ امريڪا جي نئين نيتهن تي اک ٽيڪ ڪري رهيو هو؟ سبب ڪهڙو به هجي، بهر حال سياسي گفت وشنيد جي آخري دؤر ۾ هن خطرناڪ حد تائين غلط اندازا لڳايا.

مون شيخ مجيب الرحمان کي جنوري ١٩٧١ع ۾ پنهنجي ڍاڪا واري دوري وقت، اسانجي ملاقاتن دوران، چڱيءَ صلاح سان ڄاتو ۽ سڃاتو. مون هن کي نهايت شفيق ۽ خليق ڏٺو. جن مسئلن تي ڪس چڱيءَ صلاح سان دسترس حاصل هو، انهن تي هن زوردار ۽ متاثرڪن نموني ۾ ڳالهايو ٿي، پر جن مسئلن تي ڳالهائڻ لاءِ هن جي پوري تياري ٿيل نه هوندي هئي، انهن تي دليل بازيءَ کان لنواٽي ويندو هو. دنيا جي معاملات متعلق هن جي معلومات مٿا ڇري هئي ۽ ڪن بنيادي ڳالهين کان ڪنارو ڪري ويندو هو. منهنجو اندازو غلط تي

سگهي ٿو پر مونکي مجيب الرحمان خلاف ڪو به ذاتي بغض ناهي - جڏهن هو جيل ۾ هو ، تڏهن مون ڪيترا دفعا سندس خاندان وٽ وڃي انهن سان ملاقات ڪئي هئي ۽ اگر تلا سازش ڪيس دؤران مون ڪورٽ ۾ وڃي سائس ملاقات ڪئي هئي .

١٩٦٦ع ۾ جڏهن آئون وزير خارجه هوس ، گرفتاريءَ کان اڳ سائس مليس ۽ کيس انتباهه ڪيم ته هو ڪي به اهڙا قدم نه کڻي- ان وقت مون سائس ڇهن نڪتن تي سياسي بحث ڪرڻ گهريو ته جيئن ملڪ کي خلفشار کان بچائڻ لاءِ ڪنهن مفاهمت تي پهچون . آئون پهريون پاڪستاني سياستدان هوس، جنهن مغربي حصي جي عوام کي خبردار ڪيو هو ته جيڪڏهن مناسب وقت تي ڇهن نڪتن تي بحث ڪري انهن جو حل نه ڳوليو ويو ته ٿي سگهي ٿو ته ڇهه نڪتا ، پاڪستان جي ڳچيءَ ۾ جنڊ جو پڙ بنجي پون . ان کانپوءِ به مون کي اهائي توقع هئي ۽ منهنجي دعا هئي ته مجيب الرحمان ڇهن نڪتن تي مفاهمت ڪري، هڪ متحده پاڪستان جو وزير اعظم بنجي - پر قدرت جو فيصلو ٻيءَ طرح سان ٿيو.

شيخ مجيب الرحمان سان منهنجا اختلافات اقتدار لاءِ جدوجهد جي سلسلي ۾ نه هئا. تاريخ جي طالب علم جي حيثيت سان ، مون هميشه بنگال کي پاڪستان اندر سندس مناسب مقام ڏيڻ جي ضرورت کي تسليم ڪيو آهي ۽ ۽ اسيمبليءَ ۾ شيخ مجيب الرحمان جي اڪثريت هئڻ ڪري ، قدرتي طور ائين ٿي فرض ڪيو ويو ته هو پاڪستان جو وزير اعظم ٿيندو - عام چونڊن کان فوري بعد سندس فتح عظيم تي مون کيس مبارڪ ڏني هئي ۽ ان کان جلد ٿي پوءِ مون ڪونڙي ، سنڌ ۾ ڪيل هڪ تقرير ۾ ، جمهوريت جي دشمن اشخاص کي خبردار ڪيو هو ته انهن کي اسان ٻنهي درميان اختلاف پيدا ڪرڻ کان باز رهڻ گهرجي . منهنجي ڪن مخالفن بدنيتيءَ سان انهيءَ قسم جو اظهار ڪيو هو ته جيئن ته مجيب الرحمان جي واضح اڪثريت جي پيش نظر آئون واحد پاڪستان جو وزير اعظم ٿي نٿي سگهيس، انهيءَ ڪري آئون مغربي پاڪستان جو وزير اعظم بنجڻ جي اسڪيم تيار ڪري رهيو هوس - پاڪستان جي عوام کي بخوبي خبر آهي ته پاڪستان جي سالميت لاءِ مون ڪهڙي مستقل مزاجيءَ سان جدوجهد ڪئي آهي . عام چونڊن کانپوءِ جڏهن هڪ غير ملڪي اخبار نويس مونکي انهيءَ قسم جو مشورو ڏنو ، تڏهن ان باري ۾ هن منهنجو رد عمل انهن لفظن ۾ رڪارڊ ڪيو ته " منهنجي انهيءَ مشوري تي مسٽر ڀٽو هڪدم چڙکي پيو ۽

هن چيو ته منهنجو پاڪستان جي نظريه تي اهڙو پختو يقين آهي، جو منهنجي ذهن ۾ ڪڏهن به ان قسم جو ڪو خيال نه آيو آهي.“ (١)

مجيب الرحمان ۽ منهنجي درميان اختلاف اصولن تي پيدا ٿيا. اهي متضاد حقائق جا اختلاف هئا. مجيب الرحمان جي خيال موجب آزاد بنگال ۾ حق مضمر هو ۽ منهنجي لاءِ پاڪستان جي بقاءَ ۾ - هن جي خيال موجب ، جيڪي نڪتا عوام جي ملڪيت هئا ــــ منهنجي لاءِ ، پاڪستان عوام جي ملڪيت هو. اسان جي نقطه نگاهه ۾ اختلاف بس انهن پيدا ٿيو.

آخري فيصلو

خداوند ڪريم جي نظر هر عمل تي آهي ۽ تاريخ هميشه حق بيان ڪيو آهي . تاريخ ڪي پنهنجو آخري فيصلو ڏيڻ کان اڳ، اڄ جي سمورن واقعن ڪي جانچڻو ۽ بار بار پرکيو پوندو. جيڪڏهن تاريخ انهيءَ جي تصديق ڪئي ته مشرقي پاڪستان ۾ شيخ مجيب الرحمان ۽ سندس عوامي ليگ علحدگي جي تحريڪ هلائي رهي هئي ته پوءِ هڪ ئي فيصلو ٿي سگهي ٿو. بهر حال ، جيڪڏهن مستقبل اهو فيصلو ڏنو ، ته جيڪي نڪتا علحدگي جي ڪا مخفي اسڪيم نه ، پر هڪ پاڪستان جي جوڙ جڪ اندر رهندي ، صوبائي خود مختياري جو مطالبو هئا ته پوءِ فيصلو ٻيءَ طرح سان ٿيندو. اسان صحيح آهيون يا غلط ، اسان جا اقدام درست هئا يا نا درست ، اسان جون ڪوششون وسيع قومي مفاد جي زير اثر پئي رهيون يا ذاتي مفاد ماتحت ، ان فيصلي جي روشنيءَ ۾ ئي فيصل ٿيندا .

درحقيقت وڏ ۾ وڏ خود مختياري ۽ علحدگي درميان فقط هڪ سنهي ليڪ هوندي آهي . هڪ ڍلي فيڊريشن ، ڪانفيڊريشن ۽ آزاديءَ جي وچهو نظام ۾ ڪو تورڙ وڏي فرق ٿيندو آهي ، جيئن جهڙن نڪتن جي ڪيترن مختلف معنائن ۾ ڏسي سگهجي ٿو . اهو بحث ڪنهن به خاتمي ڪانسواءِ جاري رهي سگهي ٿو . ليڪن اهو سوال فقط معني ڪيڏ ۽ جهڙن نڪتن جي ممڪن نتيجن کان گهڻو مٿي آهي . دراصل سوال اهو آهي ته جهڙن نڪتن جي نيت ۽ مراد ڪهڙي آهي .

---

(١) ١٢ ڊسمبر جي ’ دي ٽائيمس‘ ۾ شايع ٿيل ، انجي نمائندي سٽر پيٽر هيزل هرٽس طرفان ١١ ڊسمبر ١٩٧٠ع تي لاڙڪاڻي مان موڪليل رپورٽ .

قانون ۾ پڻ ڪنهن به ڪم ۽ ان ڪم جي ارادي ۾ فرق ڪيو ويندو آهي . ڪنهن به ملڪ جي آئين جي تيار ڪرڻ ۽ انکي عمل ۾ آڻڻ جي نيت کي بنيادي اهميت حاصل هوندي آهي ٠ سويت يونين جي ١٩٣٦ع واري اسٽالن آئين مطابق، جو اڃا تائين عمل ۾ اهي ، فيڊريشن جي هر يونٽ کي علحدگي جي حق هجڻ تائين مڪمل خود مختياري حاصل آهي — پر انجي پوپان واري نيت، ١٩٥٦ع ۾ هنگريءَ خلاف ۽ ١٩٦٨ع ۾ زيڪوسلاويڪيا خلاف سويت يونين طرفان کنيل قدمن مان معلوم ڪري سگهجي ٿي ، جي پنهي خود مختيار ملڪن هيون ، ۽ جن قدمن جي نتيجي طور ، بعد ۾ بريزنوف اصول جاري ڪيو ويو . انهي ڪري شيخ مجيب الرحمان ۽ عوامي ليگ جي هاءِ ڪمانڊ جي نيت کي پڻ وڏي اهميت حاصل آهي .

شيخ مجيب الرحمان جا اصلي ارادا پلي ڪهڙا به هجن، پر چونڊن ۾ زبردست فتح حاصل ٿيڻ کانپوءِ سندس نيت ڪهڙي رهي ، ان ۾ ڪو به شڪ باقي ٿي نٿو سگهي . هو پنهنجومقصد بن مرحلن ۾ حاصل ڪري ها يا هڪ ۾، هن جي حڪمت عملي ۽ تاثير ٿيل جا به هجي ، بهرحال سندس آخرين مقصد هڪ آزاد ۽ خود مختيار بنگله ديش قائم ڪرڻ هو . هن کي مغربي پاڪستان لاءِ نفرت هئي ۽ هو پاڪستان جــو خيال مڪمل طور پنهنجي دل مان ڪڍي چڪو هو . جيڪڏهين ان لاءِ ڪنهن وڌيڪ ثبوت جي ضرورت آهي ته ٢٥ مارچ کان اڳ وارا واقعات ۽ ٢٥ مارچ کانپوءِ ظاهر ٿيل پارت سان ڪيل سندس مڪمل ۽ منظم سازش ، ڪافي ثبوت آهن ، جي ڌسي سيئي پاڻ فيصلو ڪري سگهن ٿا .

جيتري قدر منهنجو تعلق آهي ، مونکي عام چونڊن کان ڪجهه مهنا اڳ، صـــدر جي پرنسپل اسٽاف آفيسر ، ليفٽيننٽ جنرل پيرزادي سان ڪيل اها گفتگو يــاد آهي ، جڏهن هن مون کان سڌون سڌو سوال ڪيو هو، ته منهنجي خيال موجب مجيب الــرحمان جا اصلي ارادا ڪهڙا آهن ، تڏهين مـــون بنان هٻڪ جي ورائيو هو تـــه " علحدگي " — تنهن هوندي به ، چونڊن کانپوءِ سون هڪ پاڪستان جي حـــد الـــدر رهندي ، ڪنهن سياسي نباهه تي پهچڻ لاءِ حتي‌الامڪان ڪوشش ڪئي ، ڇاڪاڻ ته مونکي خبر هئي ته ٻيءَ صورت ۾ رتو ڇاڻ ۽ خون ريزي ٿيندي .

٢٦ مارچ کان وٺي جيڪا رتو ڇاڻ ٿي آهي ، ان کي هر ڪنهن کي ڏڪارڻ گهرجي ، ليڪن اهو بـــه ياد رکڻ گهرجي ته جيئن رٿيو ويو هو ،

جيڪڏهين ٢٦ مارچ تي علحدگي عمل ۾ اچي ها، ته مشرقي پاڪستان ۾ غير بنگالي آبادي جو جڙ پاڙ کان ناس ڪري ڇڏيو وڃي ها ۽ لکن جي تعداد ۾ ماڻهن جي اجتماعي لڏ پلاڻ شروع ٿي وڃي ها. انهيءَ ۾ به ڪو شڪ نه هئڻ گهرجي ته انهي بدلي وٺڻ لاءِ مغربي حصي ۾ بنگالين سان به ساڳيو نمونو اختيار ڪيو وڃي ها. در حقيقت ٢ مارچ کانپوءِ مشرقي پاڪستان ۾ عوامي ليگ جڏهن جولان ۾ اچي هوش سان نڪري وئي، تڏهين اها پاڪستان پيپلز پارٽي هئي، جنهن پنهنجي قوت برداشت ذريعي مغربي پاڪستان ۾ انتقامي ڪاروائن کي پنجو ڏياري ڇڏيو.

پاڪستان پيپلز پارٽي تازن واقعن جي سلسلي ۾ جيڪو ڪردار ادا ڪيو آهي، ان خلاف ڪيترين الزام تراشيون ڪيون ويون آهن. ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن ١٩٧١ع جي هن عظيم سانحي جي دز ضرور ويهي ويندي: مغربي حصي جا سياستدان، چونڊن ۾ پيپلز پارٽيءَ هٿان ڪاذل شڪست جي ذلت سهسائي ويندا، ۽ مشرقي حصي ۾ عوامي ليگ، خاص طور فيبروري ۽ مارچ جي مهينن ۾، پيپلز پارٽي خلاف جيڪا نفرت مرڪوز ڪئي هئي، اها آهسته آهسته ختم ٿي ويندي. ان وقت، هن بحران جي رخ موڙڻ لاءِ پيپلز پارٽيءَ جيڪي ڪوششون ڪيون هيون، انهن جو قدر ڪيو ويندو. اهو تسليم ڪيو ويندو ته پيپلز پارٽي ملڪ کي پيش آيل سنگين مسئلن جي منصفانه حل لاءِ، مسلسل طور هر ممڪن ڪوشش ڪندي پئي رهي آهي.

دانشمندانه سوچ جي روشنيءَ ۾، پيپلز پارٽيءَ جي تعاون کي پارٽيءَ جي اعمال متعلق پنهنجي فيصلي جو نتين سر جائزو وٺڻو پوندو. بهرحال، اسان جي خلاف جيڪي به مکيه الزام عائد ڪيا وڃن ٿا، انهن متعلق صفائي پيش ڪرڻ جي هيئنر موزون موقعو آهي. حالانڪ هن تذڪري ۾ ان جو جواب اڳيئي پيش ٿي چڪو آهي، ته به آئون هتي ان جو تت مختصر طور بيان ڪرڻ چاهيان ٿو.

سڀ کان اول، اهو الزام لڳايو وڃي ٿو ته مجيب الرحمان قومي اسيمبليءَ اندر ڇهن نڪتن تي مفاهمت ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃي ها ۽ پيپلز پارٽي ١٥ فبروري تي ٿيندڙ اسيمبلي جي ڪارروائي ۾ حصو وٺڻ کان انڪار ڪري غلطي ڪئي هئي. خيال رهي ته پيپلز پارٽي اسيمبليءَ ۾ شرڪت کان انڪاري نه ٿي هئي. ڪن ماڻهن طرفان اسان تي اها غلط تهمت مڙهي وڃي ٿي ته اسان بائيڪاٽ ڪيو

هو. ١٥ فبروري تي ڇا ٿي ها؟ اسان فقط ڪنهن نه ڪنهن قسم جي يقين دهاني گهري هئي ته عوامي ليگ ڪو به معقول مشورو قبول ڪندي ۽ ڇهن نڪتن تي هوڏ ڪري بيهي نه ويندي - ليڪن مجيب الرحمان ڪنهن به قسم جي ، ڪا به يقين دهاني ڪرائڻ کان صاف انڪار ڪري ڇڏيو. انهيءَ ڪري ، ان کان اڳ ، جنوري ۾ ڍاڪا ۾ ، اسان عوامي ليگ جي ليڊرن کان جڏهن بار بار اهو سوال پڇيو هو ته آيا ڇهه نڪتا ، هڪ اهڙو سياسي نقطه نظر آهن ، جنهن ۾ قومي اسيمبليءَ اندر ڪا نرمي ٿي سگهي ٿي؟ تڏهن هنن اسان کي صاف صاف ٻڌايو هو ته اسان کي ڪا به اهڙي غلط اميد وابسته ڪرڻ نه گهرجي - انهيءَ ڪري ، ان الزام جو ڪو به جواز نه آهي تــه جيڪڏهن اسيمبليءَ جــو اجلاس ملتوي نه ٿئي هــا ته مجيب الرحمان ڇهن نڪتن تي مفاهمت ڪري ها- بحران کي ختم ڪرڻ لاءِ هن هر معقول تجويز رد ڪري ڇڏي ۽ هو هوڏي ۽ ڪنهن به ڳالهه تي نه ڦهندڙ ، جهڙو پهريان هو، اهڙو ئي رهيو. جيترو ئي هو اقتدار کي ويجهو ايندو ويو ، اوترو ئي هو هوڏي ۽ اڻ ڦهنــدڙ ٿيندو ويو: ڇونــڀڻ کان اڳ هــن چيو هــو ته ڇهه نڪتا ڪو بائيبل نه آهن ، ڇونڊڻ کانپوءِ هن چيو ته اهي عوام جي ملڪيت ٿي چڪا آهن ۽ هاڻي انهن ۾ ڪا به ڦير گهير نه ٿيندي. اهڙين حالتن ۾ ڪير ڪيئن اهو يقين ڪري سگهي ٿو ته اسيمبليءَ ۾ پنهنجي نهايت نمايان اڪثريت جي باوجود ، مجيب الرحمان ۾ اوچتو ڪا تبديلي اچي سگهي ها؟ ۽ وري ، اها ڳالهه به وسارڻ جوڳي نه آهي ته ٢٨ فبروري تي مون تجويز ڏني هئي ته ڪنهن به لچڪ متعلق جيڪڏهن ڪا به يقين دهاني نٿي ڪرائي وڃي ته پوءِ انجي نعم البدل طور ، ١٢٠ ڏينهن جي حد بندي ختم ڪئي وڃي ته جيئن آئيني بل تي مڪمل نموني بحث مباحثو ٿي سگهي - اهو نعم البدل به قبول نه ڪيو ويو - هر موڙ تي، ڪنهن به معقول مفاهمت لاءِ اسانجي هر ڪوشش کي بند ٻڌي ڇڏيو ويو.

ٻئي طرف، اٿين چيو وڃي ٿو ته جيڪڏهن پيپلز پارٽي ، قومي اسيمبليءَ ۾ عوامي ليگي حڪومت ۾ حزب اختلاف جو ڪردار قبول ڪري ها ته موجوده بحران کي ٽاري سگهجي ها - حزب اختلاف تي ، بهر حال ، ڪنهن آئين جي روشنيءَ ۾ ئي ويچار ڪري سگهجي ٿو- هن حالت ۾ ، انهيءَ ۾ ڪو به شڪ نٿو ٿي سگهي ته آئين ڇهه نڪاتي هجي ها ، جيئن عوامي ليگ عزم ڪري چڪي هئي ته ان کان گهٽ هوءَ ڪا به ڳالهه قبول نه ڪندي. اهڙو آئين پيپلز پارٽي قبول ئي ڪا نه ڪري ها ، جو پاڪستان جون پاڙون پٽي ڇڏي- ڇهه

نڪاتي آئين جي مفهوم مطابق پڻ ، حزب اختلاف جي ڪم جوڳو ڪو به ڪردار ته شو ئي ڪو نه - ڇهه نڪاتي انتظام مطابق مرڪز لاءِ فقط ٻه ڪاتا ، گڏيل دفاع ۽ خارجه پاليسي ڇڏيا ويا هئا، تنهن مان به غير ملڪي تجارت ۽ امداد جا محڪما ڪيبل هئا - ڪنهن به مقصدي معيار مطابق ، ظاهر هو ته اهڙي قومي اسيمبليءَ جي حيثيت محض اضافي هجي ها، جنهن ۾ ڪنهن حزب اختلاف جو هجڻ يا نه هجڻ برابر هو- اهو سوال پڇي سگهجي ٿو ته پوءِ آخر حزب اختلاف ڇا لاءِ؟ اسان پنهنجي نقادن کي جواب ڏيئي چڪا آهيون، پر ڇا هو شيخ مجيب الرحمان طرفان، ان عظيم اتحاد جي مخالفت لاءِ سندن ڪيل حمايت جو ڪو جواز پيش ڪري سگهن ٿا ، جو پيپلز پارٽي قومي مفاد لاءِ ڪرڻ چاهيو ٿي ؟

حال ۽ مستقبل

اڄ سڄي ملڪ ۾ ڪشيدگي ڦهليل آهي . پارٽ کليو کلايو پاڻ کي مجيب الرحمان جي طرفداري سان وابسته ڪري چڪو آهي . قوم پنهنجي نئين زندگي لاءِ جدوجهد ڪري رهي آهي - ملڪ کي لازمي طور متحد رکڻو آهي . مشرقي پاڪستان ۾ ملٽري آپريشن جاري آهي - مزاحمت جي آخري نڪتن جي صفائي ٿي رهي آهي . اهو نهايت ضروري آهي ته حالتن کي ضابطي هيٺ رکيو وڃي ، حالانڪ امڪان اهو آهي ته حالتن جي معمول تي اچڻ ۾ اڃا تمام وڏو عرصو لڳي ويندو- تشدد ۽ تصادم جا ايڪڙ ٻيڪڙ واقعا ٿيندا ٿي رهندا، پر انهن کي نا گزير سمجهي ، قبول ٿي ڪرڻو پوندو- بهر حال، اسان کي طويل گوريلا جنگ کي ضرور ٽارڻو آهي- مشرقي پاڪستان ، پنهنجي ڪثير آبادي، ٽاڪرو علائقي، مواصلات جي ناڪافي نظام ۽ عوام ۾ ڦهلايل بي اطميناني ڪري ،گوريلا جنگ لاءِ هڪ موزون ۽ مثالي خطو آهي . بهرحال اها خوش قسمتي چئجي جو عوامي ليگ جي علحدگيءَ واري تحريڪ جا مرڪز شهرن اندر هئا ۽ ان جا اثرات اڃا سوڌو ڳوٺن تائين نه ڦهليا هئا- ان کان علاوه، ڪنهن به ساهي ڏر جي تحريڪ لاءِ طويل عرصي تائين گوريلا ڪارروائي کي اڳتي وڌائڻ يا برداشت ڪرڻ مشڪل ٿيندو آهي . تنهن هوندي به ، جيڪڏهن ڪنهن سياسي تصفيه ۾ دير لڳي، ته ٿي سگهي ٿو ته ڪجهه عرصي جي خاموشيءَ کانپوءِ زور دار نموني ۾ گوريلا ڪارروائي وري شروع ٿي وڃي -

فوج کي پنهنجي ڪارروائي ۾ ڦڙتي ته ضرور ڏيکارڻي آهي ، پر ان ۾ وحشانيت نه هئڻ گهرجي - باغين کي انفرادي طور ڇانٽي لهڻو آهي - اجتماعي

تباهي مان مقصد حاصل نہ ٿيندو. ان سان رڳو مسئلي جي سنگيني وڌيڪ وڌندي، بي گناه ماڻهن کي فوجي ڪارروائي جو شڪار ٿيڻو پوندو، جنهن ڪري اهي بہ دشمن ٿيندا ويندا ۽ مزيد فوجي ڪارروائي جي ضرورت ٿيندي رهندي - ان لاءِ وڌيڪ فوجون گهربيون ۽ اهو چڪر ڪڏهن بہ ختم نہ ٿيندو. ٽئنڪن ۽ ڳرن هٿيارن جو استعمال بلا امتياز جاري رکي نٿو سگهجي ۽ نہ ئي هر گهربل هنڌ تي ۽ هر ماڻهو پوبان هڪ فوجي پهريدار بهاري سگهجي ٿو - ڀارت سان سرحد ٢٢٠٩ ميل ڊگهي آهي ۽ اها آسانيءَ سان ٻڌي سگهجي ٿي. اها مڪمل طور بند ڪري ئي نٿي سگهجي. جلد ئي مينهوڳي ۽ ميلاڻ وارا مهينا شروع ٿيڻ وارا آهن. انهن مهينن ۾ فوجي ڪارروائي ڍڪي ٿيندي ويندي، جنهن ڪري گوريلا سرگرمين کي وڌيڪ هٿي ايندي. حڪومت کي گشتي فوجي ڪارروائي جو ڪو طريقو ڳولي اختيار ڪرڻو پوندو. انجو دارو مدار، گهڻي حد تائين، هڪ برجستي جاسوسيءَ جي ڄار تي هوندو ۽ جاسوسن کي وري بہ مقامي آباديءَ تي ڀروسو رکڻو آهي.

سراغ رسان کاتي جي ڪارڪردگي، خاص طور مشرقي پاڪستان جي انتظاميہ ۾، نهايت مايوس ڪن رهي آهي. مشرقي پاڪستان ۾ هٿيارن جو انبار لڳندو ويو، جنهن جي يا تہ ڪنهن کي خبر ئي نہ هئي، يا انهن کي ڇوٽ ڇڏي ڏنو ويو. اٿين ڪيئن ٿيو، جو ڍاڪا جي هڪ ئي پوليس اسٽيشن تي ١٦٠٠٠ رائيفلن جو انبار لڳي ويو ۽ ٢٥ مارچ جي رات جو، گهٽين ۾ ايتريون ساريون رڪاوٽون ڪيئن ڪري ڇڏيون ويون؟ ڇا اها ڪنهن کي خبر نہ پئجي سگهي تہ ٢٣ مارچ تي چاڙهڻ لاءِ بنگلہ ديش جا هزار ها جهنڊا ٺاهي تيار ڪيا ويا آهن؟ ڇا ڪنهن کي بہ ڀارت مان ايندڙ مداخلت ڪارن جي رستن ۽ ٿيندڙ سپلاءِ جو پتو ئي نہ پئجي سگهيو؟ جيڪڏهن انتظاميہ اهو سڀ ڪجهہ ڏسڻ لاءِ پنهنجي اکين تي ٺپي ٻڌي ڇڏي هئي، تہ پوءِ اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ سراغ رساني واري سروس بہ نهايت ناڪام رهي، ۽ ان باري ۾ انتظاميہ کي ڪي بہ صحيح اطلاعات نہ رسايا ويا. اها ڳالهہ بہ ناقابل معافي آهي تہ هڪڙي شيخ مجيب الرحمان کانسواءِ، عوامي ليگ جي قيادت کي اجازت ڏني وئي تہ اها ڪلڪتي پهچي وڃي ۽ اتي وڃي نام نهاد بنگلہ ديش جي حڪومت قائم ڪري. حڪومت کي هنگامي حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ پنهنجي سراغ رساني جي سروس کي اڃا گهڻو سڌارڻو پوندو.

ليڪن ان ڳالهہ بہ خاص ڌيان لهڻو، تہ جنهن وقت هڪ دفعو امن امان بحال ٿي ويو، تنهن وقت مڪيہ مسئلا وري بہ منهن ڪڍندا - ان سلسلہ

جو آخري حل ، سياسي نوعيت جو ٿي ٿي سگهي ٿو. فوجي اقدام ، تيستائين بي معنيٰ ثابت ٿيندا ، جيستائين اهي مجموعي طور ڪنهن سياسي پاليسي جو حصو نہ هوندا - ان لاءِ گهٽي ۾ گهٽي ڪوشش هئڻ گهرجي ، تہ جيڪڏهن ڪي فوري يا ٿوري مدت لاءِ ڪارروايون ڪيون وڃن تہ اهي بہ آخري نصب العين ذهن ۾ رکي ، پوءِ ڪيون وڃن . مشرقي پاڪستان ۾ ڪهڙو نصب‌العين آهي ۽ اهو بهترين طريقي سان ڪهڙي ريت حاصل ڪري سگهجي ٿو؟

جيڪڏهن مشرقي پاڪستان کي بچائڻو آهي تہ پوءِ ان کي لازمي طور مطمئن ڪرڻو پوندو - هر قسم جي سياسي توڙي اقتصادي دٻاءُ ۽ استحصال جو خاتمو ڪرڻو پوندو. جيستائين مشرقي پاڪستان ۾ امن امان بحال نہ ٿيو آهي، تيستائين اتي مسئلي جو آخري حل نہ ٿيندو ، ليڪن ساڳئي وقت ، درمياني‌عرصي ۾ اتي ڪو بہ سياسي خلا نہ هئڻ گهرجي . جيڪڏهن ڪو بہ سياسي خلا پيدا ٿيڻ ڏنو ويو ، تہ پوءِ ڪو بہ آخري حل ڳولڻ ، ناممڪن نہ ، تہ بہ مشڪل‌ترين ضرور ٿيندو ويندو . جيڪڏهن‌صحيح وقت تي‌صحيح طريقہ‌ڪار اختيار نہ‌ڪيو ويو تہ پوءِ مشرقي پاڪستان آخر ڇو اٿين چاهيندو تہ اهو پاڪستان جو هڪ حصو ٿي رهي ـــ جيڪڏهن مشرقي پاڪستانين کي سندن جائز حقن ڏيڻ کان انڪار ڪيو ويو تہ پوءِ پاڪستان ۾ رهڻ مان کين ڪهڙو فائدو؟ کين بلا تاخير پاڪستان ۾ رهڻ جا فائدا ڏيکاري ، ان لاءِ ڪشش پيدا ڪرڻ گهرجي- مشرقي پاڪستان جي عوام جي دلين ۾ ، قوم جي هڪ لازمي حصي هئڻ متعلق‌ڪنهن بہ قسم جو شڪ شبهو نہ هئڻ گهرجي - انهن کي ڪنهن بہ قول بجاءِ عمل ذريعي اهو يقين ڏيارڻو پوندو- لفظن ذريعي انهن کي ڪافي عرصي تائين دوکو ڏنو پئي ويو آهي -

حالتن جي معمول تي موٽي اچڻ سان گڏ ، سياسي سطح تي پڻ منجهن اعتماد بحال ڪرڻو پوندو- عوامي ليگ تي بندش وجهڻ ناگريز هو : هڪ اهڙي تنظيم کي ، جا علحدگيءَ لاءِ ڪوشان هئي ، بي قاعدي ٺهرائڻو ئي هو. تنهن هوندي بہ ان تنظيم ۾ سخت قسم جي علحدگي پسندن ۽ باقي ٻين عوامي ليگ جي ليڊرن ۽ ورڪرن ۾لازمي طور امتياز ڪرڻوئي پوندو- جيڪي‌بہ ان تنظيم ۽ انجي علحدگي پسند ليڊرن سان بي تعلقي جو اظهار ڪن ۽ قبول ڪن تہ کين گمراهہ ڪيو ويو هو ، انهن کي ضرور معاف ڪرڻ گهرجي - باهرئين ٻني طور فقط چند حالتن ۾ ائين ڪرڻ بجاءِ ، ٿورڙو جو کم کٽي ، گهٽي ۾ گهٽو امتياز ڪري سگهجي ٿو- اسيمبلين ۾ انهن جي ميمبري ختم نہ ڪرڻ گهرجي ۽ کين

اها اجازت هئڻ گهرجي ته هو ڪنهن به موجود پارٽيءَ ۾ شامل ٿين يا وري آزاد رهن . موجوده حڪومت جي ڪاميابي جو وڏو دارومدار انهيءَ تي رهندو ته اها عوامي ليگ جي ڪيترن ليڊرن ۽ ورڪرن کي علحدگي پسندي واري مقصد کان الڳ ڪري سگهي ٿي . اهو مقصد وڏي حد تائين صوبن کي گهڻي ۾ گهڻي صوبائي خود مختياري ڏيڻ ۽ اقتصادي ڍانچي جو بنياد سوشلزم تي رکڻ سان ئي حاصل ٿي سگهي ٿو .

انهن سياستدانن ، جن کي چونڊن ۾ زبردست شڪست آئي آهي ۽ جن لاءِ مشرقي پاڪستان جي عوام کي سخت ڌڪار آهي ، اڳتي وڌائڻ سان مشرقي پاڪستانين جو اعتماد هرگز حاصل ڪري نه سگهبو . انهن سياستدانن کي محدود مقاصد لاءِ ۽ فوري طور ڏکين ڏينهن لاءِ ته استعمال ڪري سگهجي ٿو ، پر جيڪڏهن انهن کي گهڻي عرصي تائين اڳتي وڌائبو پيو رهبو ته انجو اثر الٽو ٿيندو . ڪوشش اها هئڻ گهرجي ته انهن عوامي ليگين سان سڌي طرح تعلق پيدا ڪيو وڃي ، جي اهو قبول ڪن ته کين هاءِ ڪمانڊ دوکو ڏنو ۽ گمراهه ڪيو هو ۽ جي پاڪستان جي استحڪام لاءِ ڪم ڪرڻ واسطي آماده ٿين .

جيئن ئي اعتماد بحال ٿيندو ويندو ، مغربي حصي لاءِ عوامي ليگ جي پيدا ڪيل مخاصمت گهٽجي ويندي . انهيءَ سلسلي ۾ مغربي حصي جي سياسي شخصيتن کي پڻ ڪجهه مدد ڪرڻ گهرجي ۽ مشرقي حصي ۾ دوباره مساوي نمائندگي بحال ڪرڻ جا نعرا هڻي ۽ مشرقي پاڪستان کي ٽن صوبن ۾ تقسيم ڪرڻ جهڙيون ڳالهيون ڪري ، مشرقي پاڪستانين جي احساسات کي مزيد مجروح نه ڪرڻ کپي — مشرقي پاڪستان جي حيثيت ۽ درجي گهٽائڻ وارن اهڙن نظرين ڪري ، ماڻهو اڳتي وڌڻ بجاءِ پاڻ پوئتي موٽندا . خاص طور مضبوط مرڪز متعلق بي جوابداراڻه بيان بازي مان مراد اها ورتي ويندي ته مٿن وڌيڪ جبر ٿيندو ۽ سندن استحصال ڪيو ويندو .

سياسي سطح تي ڪابه ڪوشش جمهوري نظام جي بحاليءَ جو نعم البدل نٿي ٿي سگهي . عوام جي شرڪت ڪانسواءِ ، پنهنجي قومي تقدير تي خود عوام جي گرفت ڪانسواءِ ۽ عوامي حڪومت ڪانسواءِ ، نه ته موجوده بحران کي حل ڪري سگهجي ٿو ۽ نه ئي ڪا ترقي ٿي سگهي ٿي . جيترو جلد فوجي حڪومت عوام جي منتخب نمائندن جو اقتدار بحال ڪندي ، اوترو جلد ملڪي مسئلن جو سياسي حل ٿيندو نظر ايندو . جيڪڏهن في الوقت سڄي پاڪستان ۾ جمهوري نظام

بحال نٿو ٿي سگهي ته گهٽ ۾ گهٽ اهو انهن حصن ۾ بحال ڪيو وڃي، جتي اهو ٿي سگهي ٿو. مفاد پرستن جا ايجنٽ ۽ اهي سياسي پارٽيون ، جن کي عام انتخابات ۾ شڪست ملي آهي ، عوام جي چونڊيل نمائندن کي اقتدار منتقل ڪري ڏيڻ جون مخالف آهن . ظاهري طور هو اهو دليل ڏين ٿيون ته جيڪڏهن مغربي حصي جي صوبن کي اقتدار منتقل ڪري ڏنو ويو ۽ مشرقي پاڪستان ۾ نه ڏنو ويو، ته ان سان صورت حال وڌيڪ سنگين ٿي ويندي ۽ انهيءَ الزام کي تقويت پهچندي ته مشرقي پاڪستان کي ڪالوني سمجهي مٿس راڄ ڪيو پيو وڃي. در اصل هن ٽولي کي، جنهن پاڻ اندروني طور ڪالوني جهڙو نظام قائم ڪيو ۽ ان کي استقلال بخشيو آهي، ڊپ اهو آهي ته اقتدار پاڪستان پيپلز پارٽيءَ کي منتقل ٿي ملڻو آهي —— جا پارٽي اهو عزم ڪري چڪي آهي ته اها انهن مفاد پرستن تي مهلڪ وار ڪري ، سڄي ملڪ اندر ماضيءَ ۾ ڪيل غلطين جو ازالو ڪندي . تنهن ڪانسواءِ ، هو نهايت بي حيائيءَ سان پيپلز پارٽيءَ تي اقتدار جي بک جو الزام مڙهيندا رهن ٿا، حالانڪ حقيقت اها آهي ته چونڊن ۾ ٺڪرايل هي اهي ساڳيا عناصر آهن، جي ڪنهن نه ڪنهن سازش ذريعي ، پوئين دروازي سان اچي، اقتدار کي چهٽڻ چاهين ٿا. پيپلز پارٽي طرفان اقتدار جي منتقليءَ جي طلب اقتدار جي بک نه پر عوام جي امنگن ۽ خواهش جو اظهار آهي ، جن هن پارٽيءَ کي ووٽ ڏنو آهي .

پاڪستان جي ڪنهن به حصي ۾ جمهوريت جو فروغ ، پوري ملڪ اندر ان کي رائج ڪرڻ ۾ سهوليت پيدا ڪندو. ائين ڪرڻ سان مشرقي پاڪستان جي انهن ماڻهن کي ، جي اجا سوڌو لڙي رهيا آهن، ترغيب ملندي ته هو هٿيار ڦٽا ڪري، لڙائي بند ڪري پنهنجا جمهوري حق حاصل ڪن ۽ جوابداريون سنڀالين . ان ڪانسواءِ هي سوال به پڇي سگهجي ٿو: مشرقي پاڪستان جي هڪ سياسي پارٽي ، پارٽي به نه ، پر انجي چند فردن جي گناهن جي سزا پورو ملڪ ۽ ان جا سمورا صوبا آخر ڇو ڀوڳين ؟ ڪيترين فيڊريشنن ۾ اها ڳالهه عام آهي ته جيڪڏهن انجي ڪنهن وفاقي يونٽ ۾ بحران يا انتشار ٿئي ٿو ته مرڪزي اختياري فقط ان هڪڙي يونٽ جي جوابداري پاڻ کڻندي آهي - پاڙيسري ملڪ ڀارت ۾ ، سڄي ڀارت جي ڪل آباديءَ جي اڌ کان وڌيڪ تي مشتمل وفاقي يونٽن تي، هڪ ئي وقت ۾ صدارتي راڄ نافذ رهي چڪو آهي .

هڪ لاڳريز اصول اهو آهي ته عوام کي لازمي طور حڪومت ۾ شريڪ ڪيو وڃي . مشرقي پاڪستان ۾ ملٽري آپريشن جاري رکي ، ڀارت جي جنگ

تي آماده هئڻ واري حالت ۾ هوندي ، مغربي پاڪستان اندر وڌندڙ مايوسي جي پيش نظر ، موجوده حڪومت ، پنهنجي فوجي ۽ نوڪرشاهي واري راڄ ذريعي، موجوده بحران جي خاتمي جي اميد رکي نٿي سگهي . فقط هڪ صحيح معنيٰ ۾ نمائنده حڪومت ئي ڪامياب ٿي سگهي ٿي،جنهن کي عوام جو اعتماد ۽ حمايت حاصل هجي - انهيءَ سبب ڪري ، پيپلز پارٽيءَ کي يقين آهي ته عوام جي نمائنده جماعت هئڻ جي حيثيت سان ، اهو فقط انجو حق ئي نه پر فرض پڻ آهي، ته اها ته اقتدار جلد از جلد عوامي نمائندن کي منتقل ڪري ڏيڻ جو مطالبو ڪري. جيڪڏهن فوج کان جمهوري دؤر جي منتقليءَ ۾ تاخير ٿي،ته ٿي سگهي ٿو ته چند مهنن ۾ ملڪ اهڙيءَ ڪڙيءَ تي پهچي وڃي ، جتان وري واپس موٽي نه سگهي -

اقتصادي استحصال هميشه سياسي تسلط سان گڏوگڏ جاري رهندو آهي. جيڪڏهن مشرقي پاڪستان کي بچائڻو آهي ته استحصال جو خاتمو ٿيڻ کپي - اقتصادي ميدان ۾ مشرقي حصي کي مغربي حصي کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ رعايت نه ملڻ گهرجي،بلڪ ماضيءَ جي غلطين جي تلافيءَ طور ان تي پاڻ وڌيڪ توجه ڏيڻ گهرجي . مشرقي پاڪستان جو، مغربي پاڪستاني سرمايه‌دارن لاءِ ذاتي استحصالي مارڪيٽ بنجڻ، بند ٿيڻ کپي.

مشرقي پاڪستان جي اقتصادي مسئلن تي خصوصي طور ڌيان ڏيڻ کپي- زياده فوري مسئلا خوراڪ ، صحت ۽ آبادڪاريءَ جا آهن. ڏڪار جو خطرو ٽارڻ گهرجي . حڪومت کي مناسب اگهن تي خوراڪ جي مناسب تقسيم جو انتظام ڪرڻ ۽ بنيادي ضرورتن جي شين جي اگهن تي سختيءَ سان ضابطو رکڻ کپي - وچڙندڙ بيمارين کي ڦهلجڻ کان روڪڻ لاءِ ڊاڪٽرن جي ٽيمن کي پهراڙين جا دؤرا ڪرڻ گهرجن . آباد ڪاريءَ جي ڪم کي پڻ سڀني ڪمن تي ترجيح ڏيڻ گهرجي ۽ غريب عوام جي مشڪلاتن ۽ مصيبتن گهٽائڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش وٺڻ گهرجي . اقتصادي اقدام ، سوشلسٽ طريقي پٽاندڙ کڻڻا پوندا . مثال طور سڀ کان اهم زرعي سيڪٽر ۾ ، جتي زمين جا ٽڪرا ننڍا ۽ پيداوارا گهٽ آهي، سڌارا اهڙيءَطرح آڻڻ گهرجن، جيئن انهن سان هاريءَ کي فائدو پهچي . مشرقي پاڪستان ۾ سڀ کان زياده حقن کان محروم ۽ استحصال زده طبقو، حصي تي هارپ ڪندڙن جو آهي ، جي ڪل آباديءَ جو پندرهن سيڪڙو آهن - حصي تي هارپ وارو سلسلو ختم ٿيڻ گهرجي ۽ اهڙن سڀني هارين کي مالڪاڻا حق ملڻ گهرجن. ساڳئي وقت ، هڪ اجتماعي تحريڪ هلائي ، زمين جي ننڍن

ٽڪرن تان ڍل معاف ڪرڻ گهرجي ۽ انهن کي ڪوآپريٽو ذريعي، هڪ اهڙي طريقي سان تحريڪ هلائي متحد ڪري سگهجي ٿو، جو انهن کي چنجي ته جڏهن ننڍن ٽڪرن جا مالڪ پاڻ ۾ گڏيا، تڏهن سندن سموري ڍل معاف ڪئي ويندي. انهيءَ قسم جا قدم فوري طور ڪڻي سگهجن ٿا، جن بعد زرعي شعبي ۾ پيا انقلابي سڌارا آڻي سگهجن ٿا. جيئن ته اسانجي عوام جي اڪثريت ڳوٺن ۾ رهي ٿي، انهيءَ ڪري انهن جي ضروريات جي پورائي هڪ لازمي امر آهي. زرعي صنعت تي پڻ خصوصي توجه ڏيڻ جي ضرورت آهي. زراعت اڪيلي سر، بهرحال، مشرقي پاڪستان جي بيروزگارن ۽ گهٽ روزگار يافتن جي وڏي تعداد کي کپائڻ لاءِ ڪافي نٿي ٿي سگهي. فوري طور انهن مان گهڻن کي ٻوڏن ۽ طوفان تي ڪنٽرول ڪرڻ لاءِ ۽ رستن جي تعمير جهڙن عوامي ڪمن ۾ کپائي سگهجي ٿو، جن جو معاوضو انهن کي بنيادي ضرورت جي شين جي صورت ۾ ڏئي سگهجي ٿو. عوامي شعبي ۾ نوان ڪارخانا قائم ڪري سگهجن ٿا، جن ۾ اضافي افرادي طاقت ۽ مشرقي حصي جي پنهنجي صلاحيتن کي مڪمل طور استعمال ڪري سگهجي ٿو.

مشرقي پاڪستان ۾ ڪاميابي صرف صحيح معنيٰ ۾ صوبائي خود مختاري ڏيڻ ۽ استحصال ختم ڪرڻ سان ئي حاصل ڪري سگهجي ٿي. جلد يا دير سان، ائين ڪرڻو ئي پوندو. ان کانسواءِ ڪوبه چارو ناهي —— گذريل وقت کي پوئتي موٽائي نٿو سگهجي. مشرقي پاڪستان مان مغربي پاڪستان ۽ غير ملڪن ڏانهن سرمايه جي منتقلي کي بند ڪرڻو پوندو. انهيءَ جي خاطري ڏياري وڃي ته مغربي پاڪستان جون مصنوعات مشرقي حصي وارن کان وڌيڪ اگهن تي نه وڪامنديون. شين جي اگهن تي سختيءَ سان ڪنٽرول ڪيو وڃي ۽ خلاف ورزي ڪندڙن کي سخت سزائون ڏنيون وڃن. اتي جي صنعتن جا انتظامي معاملا مغربي پاڪستان جي واپارين کان ڇڏائي، مشرقي پاڪستان جي سول اختياري وارن جي هٿن ۾ ڏنا وڃن. مشرقي حصي مان ڪمايل زر مبادله، دفاع سميت مرڪز جي خرچ لاءِ مناسب حصو ڪٽي، باقي مشرقي پاڪستان تي ئي خرچ ڪيو وڃي. ڪرنسي، غير ملڪي واپار ۽ امداد جا محڪما، مرڪز جي حوالي ڪري سگهجن ٿا، بشرطيڪ مشرقي پاڪستان ۽ ٻين صوبن کي سندن حقن جي حفاظت جي خاطري ڏني وڃي ۽ انهن جي حق تلفي نه ڪئي وڃي. مرڪز پڻ پنهنجي بنيادي ضروريات جي پورائي لاءِ ٽيڪس لڳائڻ جا اختيارات پاڻ وٽ رکي سگهي ٿو. انهيءَ طريقي سان، حقيقي وفاقي ڍانچي اندر رهندي، مشرقي پاڪستان جي عوام جي مطالبن جي پورائي ٿي سگهي ٿي.

ليڪن مشرقي پاڪستان مان استحصال جو مڪمل خاتمو فقط تڏهن ڪري سگهجي ٿو، جڏهن سڄي پاڪستان مان استحصال ختم ٿيندو. مثلاً هڪ ٻئي سان اهڙيءَ طرح مليل جليل آهن جو انهن کي الڳ الڳ ڪري نٿو سگهجي. اسان کي پنهنجي قومي فڪر، نقطهٔ نظر ۽ ڍانچي ۾ انقلابي تبديلي آڻڻ جي ضرورت آهي. اسانجي حڪومت جو اهو موقف قابل مذمت آهي، جنهن مطابق اها فرض ڪري ورتي ٿي، ته اقتصادي پيداوار ۽ سماجي انصاف مان ڪنهن هڪ جي چونڊ ڪري سگهجي ٿي، جڏهن اها انهن ٻنهي جي ته "عوام غيرمتوازن اقتصادي تقسيم کي پيداوار جي سست رفتاري تي ترجيح ڏيندا" (۱) ان جي برعڪس، انهن ٻنهي کي هٿ هٿ ۾ ڏٺي، گڏو گڏ هلڻو آهي ۽ يقيناً سوشلسٽ نظام ۾ ائين ٿي ٿيندو آهي، جنهن نظام جي عوام، عام چونڊن ۾ تقاضا ڪري چڪا آهن.

اسان کي ناقابل معافي غلطين جو هڪ نهايت خوفناڪ ورثو پلئه پيو آهي: گذشته نسلن جي گناهن جو جواب به اسان کي ڏيڻو پئجي رهيو آهي. سياست جي ابتدائي معلومات کان عاري سطحي ذهنن، جي تاريخ جي شعور کان به بنهه ڪورا هئا، ڪيترا اهڙا بنيادي سياسي فيصلا ڪيا آهن، جن پاڪستان کي خطرناڪ تباهي جي ڪناري تي آڻي ڪيڙيو آهي. اسان کي، جن بنگال جي بهادر عوام، انهن جي ثقافت ۽ روايتن کي پيار ڪيو ۽ قدر جي نگاهن سان پئي ڏٺو آهي، جن مشرقي پاڪستان جي حقن لاءِ ويڙهه ڪاڏي ۽ استحصال ۽ اندروني نوآبادياتي نظام کي ختم ڪرڻ جو مطالبو پئي ڪيو آهي، اڄ مشرقي پاڪستانين جي ڪاوڙ ۽ غيض و غضب کي منهن ڏيڻو پيو آهي. اها هڪ انتهائي سنگين ستم ظريفي آهي. ليڪن اسان پنهنجي جوابدارين کان سبڪدوش ٿي نٿا سگهون. اسان کي ان عظيم چئلينج جو مقابلو ڪرڻو ۽ پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻو آهي. اسان تي هڪ نهايت ئي نازڪ ذمه داري آهي. پاڪستان جو مستقبل خطري ۾ آهي. اسان کي هڪ انسان هٿان ٻئي انسان جي استحصال ۽ هڪ علائقي هٿان ٻئي علائقي جي استحصال جو خاتمو آڻڻ ۽ هڪ نئون نظام قائم ڪرڻ لاءِ هر ممڪن جدوجهد ڪرڻي آهي ــــ ته جيئن

(۱) حڪومت پاڪستان جي پلاننگ ڪميشن جي چوٿين پلان جو خاڪو (۱۹۷۰-۷۵ع) "نئين تعميري حڪمت عملي جا لوازمات" واري باب جو صفحو ۱۲.

خوشحالي ، ترقي ۽ اخوت جي هڪ نئين دور شروع ڪري سگهون . اسان اهو حقيقي پاڪستان قائم ڪرڻ گهرون ٿا ، جنهن لاءِ لکين مسلمانن پنهنجيون جانيون ڏنيون ۽ قربانيون ڪيون ـــ اسان اهو سڀڪجهه عوام مان ايرندڙ نين طاقتن ذريعي ڪري سگهون ٿا .

عوام جي هڪ ترجمان جي حيثيت سان ، منهنجي متعلق اهن چئي سگهجي ٿو ته منهنجي پاڪستان سان دلچسپي ذاتي آهي . اهو صحيح آهي . هر شهريءَ کي ائين ئي محسوس ڪرڻ گهرجي . پنهنجي نوجواني واري دور ۾ مون دنيا ۾ پاڪستان جي مقام جو مطالعو ڪيو . انهن ڏينهن کان ، مون وٽ پاڪستان جو اهم منصب پئي رهيو آهي ، ۽ مون هڪ ڊڪٽيٽر جو غيض و غضب ۽ ظلم پڻ سٺو آهي ، پر منهنجي لاءِ ، پنهنجي بنيادي عقيدن ۾ تبديليءَ جو آئون ڪوبه سبب نٿو سمجهان . پاڪستان ۾ ماضيءَ جي بي انداز غلطين ۽ موجوده بحران جي ناقابل برداشت تڪليف جي باوجود ، اسان پاڻ ۾ اهڙي اهليت ۽ صلاحيت سمجهون ٿا ، جنهن سان ملڪ جا معاملات درست ڪري سگهون .

ملڪ ۾ رهنمائي جي احساس جو فقدان آهي . سياسي افراتفري معاملات کي وڌيڪ نازڪ بنائي ڇڏيو آهي . قوم غير معين عرصي تائين تذبذب جي انهيءَ بندش ۾ رهي نٿي سگهي . بد نظمين ۽ بدعنوانيون پنهنجي نين انتهائن کي پهچي چڪيون آهن . انهن خلاف عوام ۾ بي انتها بد دلي ۽ بد گماني پيدا ٿي چڪي آهي ، ڇاڪاڻ ته انتظاميه عوام آڏو جوابده ناهي . عوام مٿان مايوسين جا ڪارا ڪڪر ڇانئجي رهيا آهن . نوجوان نسل شڪ ۽ بي مقصديت جو شڪار ٿي رهيو آهي . اسان پنهنجي نوجوانن کي نظر انداز ڪري نٿا سگهون . مشرقيپاڪستان ۾ نوجوانن کي هندو استادن ۽ پروفيسرن جي آسري تي ڇڏي ، اسان ناقابل تلافي نقصان برائي چڪا آهيون . اڄ جو نسل ته اسان هٿان وڃايو ، پر اسان سڀائي واري نسل کي ضايع ڪرڻ جو نقصان برداشت ڪري نٿا سگهون .

تازو ڪراچيءَ جي ڪن اسڪولي ڇوڪرن ” وينسيريموس “ نالي هڪ مخزن ڪڍي آهي ، جنهن جي اسپيني زبان ۾ معني آهي ” اسان ضرور ڪامياب ٿينداسون . “ ان مخزن جي پهرئين ايڊيشن ۾ ، هڪ نوجوان شاگرد ” حقيقت “ جي عنوان سان هڪ مضمون لکيو آهي . اهو ڪجهه ائين شروع ٿئي ٿو ته :

”منهنجي ذهن ۾ ڪي سوال اڀريا — اسين هڪ سچو پاڪستان آهيان. پاڪستان ۾ ڄائس، انجي سرزمين تي نپنس، انجي نظرين سان منهنجي ذهني ۽ تهذيبي تربيت ٿي، تنهن هوندي به اسين اهين ڏسو محسوس ڪريان ته اسين هڪ سرندڙ معاشري جو فرد آهيان — پاڪستان جو ٻهريون ڀار، ناخلفيءَ جو عذاب محسوس ڪري ٿو، هو اهين ٿو محسوس ڪري ته ڇڻ هو خالي‌خولي ۽ کوکلو آهي ۽ هن وٽ ڪوبه اهڙيو نظر يو ناهي، جنهن لاءِ هو جدو جهد ڪري. آخر اهين ڪيئن ٿيو؟ ڪٿي آهن اهي پرجوش شخص، جن اسان کي اسانجي قوم ڏني، اهو نسل ڪٿي آهي، ۽ ڇو انهن اسان کي اهي نظريا نه ڏنا، جن لاءِ هنن جنگ ڪئي، جن جي طفيل ملڪ اڄا تائين قائم آهي، حالانڪ دنيا انجي تباهيءَ جي پيشينگوئي ڪري چڪي هئي؟ اڄ اسانجي زندگيءَ جا اقدار نهايت عجيب آهن — ڪردار ڪان، ڪپڙن جي رنگن جي اهميت وڌيڪ آهي. اڄ هڪ انسان جو اندازو سندس ڪار، سندس مالي مضبوطيءَ مان لڳايو وڃي ٿو. اهو معيار اسان کي ڪنهن ڏنو؟ اسين هڪ سرمايه‌دار طبقي، هڪ سرندڙ طبقي سان تعلق رکان ٿو، اهو عين قدرتي آهي ته اسين ڏسان ته، مون سان گڏ ساري دنيا به منهنجي چوڌاري پکي ڀرزا ڀرزا ٿي ٻني هجي.“

هڪ نوجوان شاگرد سياڻي جي نسل جي نمائندگي ته نٿو ڪري سگهي، پر هن شاگرد جن خيالن جو اظهار ڪيو آهي، اهي انهيءَ صورت حال جي هڪ علامت ضرور آهن. اسان کي قومي معاملاتن ۾ نئين سر روح ڦوڪڻ جي هڪ جامع اسڪيم کي هٿ ۾ کڻڻو پوندو. ورنه اسان جو موت يقيني آهي. انهيءَ ڪري نه، ته پاڪستان علائقائي طور تقسيم ٿي ويندو، پر انهيءَ ڪري جو پاڪستان جو تعلق هڪ بيمار معاشري سان آهي. پنهنجي نئين زندگي ۽ ڪاميابيءَ لاءِ اسان کي معاشري ۾ لازمي طور انقلاب برپا ڪرڻو پوندو.

هڪ پاڪستان

مون شروع ۾ چيو آهي ته پاڪستان جو ابتدائي نقطو ١٩٤٠ع وارو قرار داد لاهور هو. اها تاريخ به قابل تبديل آهي. هڪ خيال ڪان پاڪستان جو ابتدائي نقطو، هڪ هزار سال اڳ، تڏهين ڪان شروع ٿئي ٿو، جڏهين محمد بن قاسم سرزمين سنڌ تي پنهنجو پهريون قدم رکيو ۽ برصغير کي اسلام جي نور سان روشناس ڪرايو. ان وقت ڪان وٺي برصغير ۾ هندن ۽ مسلمانن پنهنجي الڳ

الڳ عناصر جي صورت اختيار ڪئي . مغليه ۽ برطانوي دؤرن جي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته بر صغير ۾ پاڪستان جي ٻج ، ان وقت کان پاڙون پڪڙڻ شروع ڪيون ، جڏهين مسلمانن هندوستان ۾ پنهنجي پوزيشن مستحڪم ڪرڻ شروع ڪئي. ڀارت ۽ پاڪستان جي ٻن خود مختيار مملڪتن جي عملي قيام ته جڻ ان کان اڳ موجود تقسيم جي فقط رسم ادا ڪئي. اها حقيقت تسليم ڪري، اسان کي گڏجي گذارڻ جو سبق سکڻ گهرجي .

انهيءَ حقيقت جي باوجود ، ته پاڪستان، بر صغير جي مسلمانن جي آزادانه ووٽ سان وجود ۾ آيو ، ڪيترا غير ملڪي مبصر اڃان تائين انهي ڳالهه تي گهڻو پڌيو وٺيا آهن ته پاڪستان هڪ مصنوعي مملڪت آهي . انهن کان پڇي سگهجي ٿو: ته هڪ قدرتي مملڪت ڪهڙي ۽ ٻي مصنوعي مملڪت ڪهڙي ٿيندي آهي ؟ جيڪڏهين پاڪستان هڪ مصنوعي مملڪت آهي ته مثال طور چيڪوسلاويڪيه ۽ يوگوسلاويه، ڪهڙيءَ طرح قدرتي مملڪتون ليکيون وڃن ٿيون ؟ ملائيشيا کي ڪهڙي شئي قدرتي مملڪت بڻائي ٿي ؟ افريقه ۾ ڪيتريون مملڪتون ، تاريخي حادثن جي نتيجي طور وجود ۾ آيون آهن . انهن جي وجود جي اصليت ، يورپ جي سامراجي قوتن جي متصادم رقابتن مان ملندي: انهن جو دارو مدار انهيءَ تي هو ته انگريزن ، فرانسين ، پورچيگيزن ۽ جرمنن براعظم افريقه کي ڪٿي ۽ ڪيئن تقسيم ڪيو . انهيءَ طريقي سان افريقه جون ڪيتريون ابراضيون ڪن به نسلي ۽ قبائلي تعلقات جو لحاظ ڪرڻ کانسواءِ ، مختلف مملڪتن ۾ ورهائي ڇڏيون ويون. دنيا جي ڪن ٻين مملڪتن سان پڻ اها حقيقت لاڳو آهي. ڪيترا اهل مغرب، جن جي خيال موجب اها ڳالهه غير قدرتي آهي ته مشرقي بنگال پاڪستان ۾ هجي ۽ مغربي بنگال ڀارت جو حصو هجي ، ساڳئي قسم جون ملڪي ورهاستون افريقه ۽ مشرق وسطيٰ ۾ غير قدرتي نٿا سمجهن . جرمني ، يورپ بلڪه سڄي دنيا جي هڪ اهم مملڪت آهي . هڪ ئي نسل ، هڪ ئي زبان ، هڪ ئي تهذيب ۽ پنهنجي مقدر تي بي پناهه فخر هئڻ جي باوجود ، جرمني اڄ ٻن حصن ۾ ورهايل آهي . وري اڳين به آهي ته هڪ مملڪت ۽ هڪ قوم جي حيثيت سان ، جرمنيءَ جي اصليت ، قطعي طور قدرتي ناهي . جيڪڏهين بسمارڪ پيدا نه ٿئي ها ۽ هو ١٨٦٤ع ۾ ڊينمارڪ خلاف، ١٨٦٦ع ۾ آسٽريا خلاف ۽ ١٨٧٠ع ۾ فرانس خلاف جنگيون نه جوٽي ها ته جرمن قوم شايد وجود ۾ ئي نه اچي ها . جيڪڏهين شارليمان نه هجي ها، ته خبر ناهي يورپ جي ڪيترين مملڪتن جو ڪهڙو حشر هجي ها. ڇا جيڪڏهين ڪائونٽ ڪيور ۽ گاري بالڊي جو وجود نه هجي ها ته اٽلي هڪ قدرتي

مملڪت هجي ها ؟ ٻالقان جي رياستن ۽ وچ يورپ جي مملڪتن جي آخري شڪل ڪهڙي هجي ها، جيڪڏهن سلطنت عثمانيه ۽ آسٽرو- هنگيرين سلطنت پنهنجي پنهنجي طاقت استعمال نه ڪن ها؟ سويت يونين ڪيتري قدر هڪ قدرتي مملڪت آهي ؟ ان ڪيئن پنهنجي موجوده صورت اختيار ڪئي ؟ جمهوريه روس ۽ وچ ايشيا جي جمهوريتن درميان آخر ڪهڙو مشترڪه چيد آهي؟ انهن جا قدرتي رشتا آخر ڪٿي پنهان آهن؟

پاڪستان ايتري قدر تي قدرتي مملڪت يا ايتري قدر ٿي غير قدرتي مملڪت آهي ، جيتريون اڄڪلهه جون ٻيون جديد قومي مملڪتون . جيڪڏهن پاڪستان انهيءَ ڪري هڪ غير قدرتي مملڪت آهي جو اها مذهب جي بنياد تي وجود ۾ آئي آهي، ته پوءِ اسرائيل ڪيئن قدرتي مملڪت ٿي، جنهن جو وجود پڻ مذهب ۽ نسل تي آهي ۽ سا ڪيئن وقت اها ڪراچيءَ جي ميٽرو پوليٽن شهرڪان به ننڍڙي آهي ؟

جيڪڏهن پاڪستان پنهنجي جغرافيائي جدائيءَ ڪري، غير قدرتي مملڪت ليکي وڃي ٿي، ته ٻيون به ڪيتريون اهڙيون مملڪتون آهن، جي جغرافيائي طور هڪ ٻئي سان ڳنڍيل نه آهن ، ۽ انهن سان ڪي ته ٻيٽن جي اهڙن سلسلن تي مشتمل آهن ، جي هزار ها ميلن تي ڦهليل ۽ وڏن مفاصلن ڪري هڪ ٻئي کان بلڪل الڳ ٿلڳ آهن . چيو ته وڃي ٿو ته اسين غير قدرتي مملڪت انهيءَ ڪري آهيون، جو اسان دشمن ملڪ ڀارت ڪري ورهايل آهيون . ڇا انهيءَ جو اهو مطلب آهي ته جنهن وقت ڀارت سان تعلقات سڌري ويا ، تنهن وقت پاڪستان هڪ قدرتي مملڪت بنجي ويندي ؟ ڇاڪاڻ ته الاسڪا ، ڪئناڊا جي ڪري، باقي امريڪي رياستهاءِ متحده کان الڳ آهي، تنهنڪري جيڪڏهن ڪنهن وقت ان جا ڪئناڊا سان تعلقات بگڙي پيا، ته ڇا امريڪا هڪ غير قدرتي مملڪت بنجي ويندي؟

نه ئي ائين آهي ، ته فقط پاڪستان هڪ اهڙي مملڪت آهي جنهن ۾ مختلف ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون . سئٽزرلينڊ هڪ اهڙي مملڪت آهي جنهن ۾ ڪيتريون ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون ، ۽ ڀارت سميت ٻيون ڪيتريون ئي اهڙيون مملڪتون آهن . جيڪڏهن پاڪستان ۾ هندن جي آبادي آهي ته ڀارت ۾ به مسلم آبادي آهي ۽ ننڍڙو لبنان ، ٻن مذهبن هوندي به متوازن آهي . جيڪڏهن پاڪستان مختلف تهذيبن ۽ نسلن تي مشتمل آهي ته ڀارت ۽

رياستهائ متحده امريڪا سميت ٻيون ڪيتريون اهڙيون مملڪتون آهن ، جي پاڻ انهيءَ ڳالهه تي فخر ڪن ٿيون . جيڪڏهين پاڪستان ۾ علحدگي پسندي جا رجحانات آهن ، ته پارت ۽ ڪيترين ٻين مملڪتن ۾ پڻ آهن . الجيريا کان وٺي ويندي انڊونيشيا تائين ، ڪابه اهڙي مملڪت ناهي ، جا علاقائي ڪشيدگي کان آجي هجي . يورپ ۾ اسپين کي باسڪين جو مسئلو درپيش آهي . برطانيه اتر آئرلنڊ ۾ بغاوت کي ڪچلڻ ۾ مصروف آهي ، جنهن تي هن ڪيترا سؤ سال اڳ زبردستيءَ سان قبضو ڪيو هو . ويلس ۽ اسڪاٽ لنڊ جون پارٽيون خود مختياريءَ لاءِ دٻاءُ وجهنديون رهن ٿيون ، يا ڇا اهو به ڪو علحدگيءَ جو مسئلو آهي؟ صدر چارلس ڊيگال، برٽنيءَ جي خود مختياريءَ جي مسئلي تي پنهنجو عهدو ڇڏي ڏيڻ مناسب سمجهيو .

دنيا جا اهي معالج، جي پاڪستان جا ٽڪ ٽڪرا چاهين ٿا، بهتر آهي ته پهرين پنهنجي بيمارين جو علاج ڳولين. انهن کي پهرين پنهنجا تعصبات ختم ڪرڻ کپن ۽ اسان کي اڪيلو ڇڏي ڏيڻ کپي ته اسان پنهنجي مسئلن سان پاڻ نبرون . هينئر دنيا جي ملڪن لاءِ وقت آهي ته هو، هڪ دفعو ۽ هميشه لاءِ پاڪستان کي ناقابل تقسيم تسليم ڪن . ڪين اهو نه وسارڻ کپي تـه جيڪڏهين پاڪستان ٽڪرا ٽڪرا ٿي پيو، ته باقي بر صغير به متحده نه رهي سگهندو .

مشرقي پاڪستان ، پـاڪستان جـو هڪ اٽوٽ انگ آهي . اسان جي عـوام جي اڪثريت مشرقي حصي ۾ رهي ٿي ، جن جنگ ڪري پـاڪستان کٽيو آهي . هاڻي مشرقي پاڪستان جا عوام انصاف طلب ڪري رهيا آهن ، اهڙوئي انصاف ، جهڙو مغربي پـاڪستان جـا عـوام چاهين ٿا . عوام اهڙي پاڪستان جي قيام لاءِ جنگ نه جوٽي ۽ قربانيون ڏنيون هيون ، جنهن ۾ سٺن غير معين عرصي تائين جنرلن جي جنتا راڄ ڪري ، مٺ جيترا سرمايه دار انهن جو بي رحمانه استحصال ڪن ، نوڪر شاهي انهن کي ڪچلي ۽ ڪٺپتلي فوجي عدالتن جي حڪم تي ڦٽڪا لڳائي ، انهن کان اطاعت قبول ڪرائي وڃي . نه ئي پاڪستان جي غريب عوام ڏيڍهن سالن تائين ، انهيءَ لاءِ ڪشالا ڪڍيا ته پاڪستان کي هن لوٽ تائين پهچايو وڃي . عوام اهو پاڪستان چاهين ٿا ، جنهن لاءِ هنن جد و جهد ڪئي ، قربانيون ڏنيون ۽ ڪشالا ڪڍيا . جنهن ۾ هو پنهنجا ڌلي پاڻ هجن ، جو استحصال جي هر طريقي کان پاڪ هجي ، جنهن ۾ سندن ٻچن لاءِ گهر ، خوراڪ ، ڪپڙن ۽ تعليم جو معقول بندوبست هجي .

ڇا نيوبهن سالن کانپوءِ به اهي گهرون ڪي گهٽيون آهن، جڏهن ته انهن لاءِ، بلڪ انهن کان وڌيڪ لاءِ آئين ۽ قانون جي حڪمراني ذريعي خاطري ڏني وئي هئي ۽ جن جو پاڪستان جي باني ۽ ساڻن وعدو ڪيو هو؟ فقط هڪ نئين نظام، هڪ نئين قيادت ذريعي ئي عوام جون اهي امنگون پوريون ٿي سگهن ٿيون. هاڻي هو غير معين مدت تائين انتظار نه ڪندا، انهن سان ڪافي عرصي تائين دوکا ٿيندا پئي رهيا آهن —— هاڻي يا ته رجعت پسند طاقتون رهنديون ۽ عوام کي دوکا ڏينديون ۽ پاڪستان کي تباهه ڪنديون رهنديون، يا ته منتخب رهنما، عوام جي سڏ تي اڳتي وڌندا ۽ هن عظيم سانحي تي غالب پئي، پاڪستان کي بچائي وجهندا. انشاالله.

ضميمو — ١

ڇهه نڪاتي پروگرام جو متن ،
جيئن ڇپجڻ کان پوءِ شايع ٿيو ۽ بعد ۾ عوامي ليگ جي
منشور ۾ ترميم ڪيو ويو

نڪتو نمبر — ١

اصلي

قرار داد لاهور جي بنياد تي آئين ۾ پاڪستان لاءِ صحيح معنيٰ ۾ هڪ وفاق ۽ پارليامينٽري طريقي جي حڪومت جي ضمانت هئڻ گهرجي ، جنهن ۾ عالمي بالغ راءِدهي جي بنياد تي، سڌي ووٽ ذريعي چونڊيل قانون ساز اداري کي سڀ تي فوقيت هئڻ گهرجي .

ترميم ڪيل

حڪومت جي طـرز وفاقي ۽ پـارليامينٽري هوندي ، جنهن ۾ وفاقي قانون ساز اداري ۽ وفاق جي يونٽن جي قانون ساز ادارن جي چونڊ سڌي ووٽ ۽ عالمي بالغ راءِدهي جي بنيادن تي ڪئي ويندي . وفاقي قانون ساز اداري ۾ نمائندگي آباديءَ جي بنياد تي ڏني ويندي .

نڪتو نمبر —

اصلي

وفاقي حڪومت فقط ٻن ڪمن سان تعلق رکندي ، يعني: دفـاع ۽ خارجه معاملات ، باقي ٻيا ڪم وفاقي رياستن جي حوالي هوندا .

ترميم ڪيل

وفاقي حڪومت فقط دفــاع ۽ خــارجه معاملات لاءِ جوابدار هــوندي ۽ هيٺ ڄاڻايل نڪتي (٣) ۾ ڄاڻايل شرطن مطابق ، ڪرنسي .

نڪتو نمبر — ٣

اصلي

(الف) ٻنهي حصن ۾ ٻه الڳ پر آسانيءَ سان تبديل ٿيندڙ ڪرنسيون رائج ڪيون وڃن ، يا

(ب) سڄي ملڪ لاءِ ٻــلي هڪ ڪرنسي هجي . اهــڙي حالت ۾ آئين ۾ اهڙا اثرائتا فقرا رکيا وڃن، جيئن مشرقي ڪان مغربي پاڪستان ڏانهن سرمايه جي منتقلي بند ڪري سگهجي . مشرقي پاڪستان لاءِ الڳــ رزرو بئنڪ قائم ڪئي وڃي ۽ ان لاءِ الڳ مالي پاليسي اختيار ڪئي وڃي .

ترميم ڪيل

هر حصي ۾ هر علائقي لاءِ ٻه الڳ الڳ ، هڪ ٻئي سان تبديل ٿيندڙ يا آزادي سان تبديل ٿيندڙ ڪرنسيون يا ٻيءَ صورت ۾ هڪ واحد ڪرنسي، انهي شرط سان هوندي ته هڪ وفاقي رزور سرشتو قائم ڪيو ويندو ، جنهن مطابق ريجنل فيڊرل رزور بئنڪون هونديون ، جي هڪ ريجن مان ٻئي ريجن ۾ سرمايه جي منتقلي يا اڏام کي روڪڻ جا طريقا ڳوليندو .

نڪتو نمبر — ٤

اصلي

ٽئڪس ۽ روينيو جمع ڪرڻ جو اختيار وفاقي يونٽن وٽ رهندو ۽ وفاقي مرڪز کي اهڙو ڪوبه اختيار نه هوندو . فيڊريشن کي پنهنجي گهربل خرچ جي پوراڻي لاءِ ملڪي ٽئڪسن مان هڪ حصو ڏنو ويندو . گڏيل فيڊرل فنڊ، اسٽيٽ جي سمورن ٽئڪسن مان ڪنهن مقرر سيڪڙي مطابق ڪڍيو ويندو .

ترميم ڪيل

مالي پاليسي وفاقي يونٽن جي جوابداري رهندي . وفاقي حڪومت کي دفاع ۽ خارجه معاملات لاءِ ، گهربل روينيو لاءِ ڪي ذريعا مقرر ڪري ڏنا ويندا ، جي روينيو ذريعا ، آئين ۾ طئه ڪيل طريقه ڪار مطابق ، ان نموني سان ۽ ان شرح مطابق وفاقي حڪومت خود بخود استعمال ڪري سگهندي . انهن آئيني فقرن ذريعي ، اها يقين دهاني ڪرائي ويندي ته وفاقي حڪومت جون روينيو ضرورتون ، وفاقي يونٽن طرفان مالي پاليسيءَ تي ڪنٽرول هئڻ واري مقصد جي خاطري ڏيارڻ سان ، مستقل طور پوريون ٿينديون رهنديون .

نڪتو نمبر — ٥

اصلي

(١) ٻنهي حصن جي زرمبادله جي ڪمائيءَ جا ٻه الڳ الڳ اڪائونٽ هوندا .

(٢) مشرقي پاڪستان جي ڪمائي مشرقي پاڪستان حڪومت ۽ مغربي پاڪستان جي ڪمائي مغربي پاڪستان حڪومت جي ڪنٽرول هيٺ رهندي .

(٣) وفاقي حڪومت جي زرمبادله جون ضرورتون ، ٻنهي حصن طرفان هڪ جيتري يا مقرر شرح مطابق پوريون ڪيون وينديون .

(٤) ڪجهي مال جي چرپر تي ٻنهي حصن ۾ ڪابه ڊيوٽي نه لڳائي ويندي .

(٥) يونٽن جي حڪومتن کي آئين ذريعي اهڙو اختيار حاصل هوندو ته جيئن اهي ڪنهن ٻه ڌارين ملڪ سان واپاري ۽ تجارتي تعلقات رکن ، واپاري مشن قائم ڪن ۽ انهن سان معاهدا ڪن.

ترسيم ڪيل

آئين ۾ اهڙا فقرا رکيا ويندا تہ جيئن هر وفاقي يونٽ طرفان ڪمايل زرمبادلہ جا جدا جدا اڪائونٽ رکيا وڃن ، جي واسطيدار وفاقي يونٽن جي حڪومتن جي ڪنٽرول هيٺ رهندا . وفاقي حڪومت جي زرمبادلہ جون ضرورتون آئين ۾ ڄاڻايل طريقہ ڪار مطابق مقرر ڪيل شرح جي بنياد تي وفاقي يونٽن جون حڪومتون پوريون ڪنديون . علائقائي حڪومتن کي آئين مطابق اهڙا اختيار حاصل هوندا، جيئن اهي خارجہ پاليسي جي ڍانچي اندر رهندي ، جنهن جي جوابداري وفاقي حڪومت تي هوندي ، غير ملڪن سان تجارتي ڳالهيون هلائي سگهندا .

نڪتو نمبر — ٩

اصلي

مشرقي پاڪستان لاءِ مليشيا يا ملٽري جهڙي هڪ فوج قائم ڪئي ويندي .

ترميم ڪيل

وفاقي يونٽن کي مليشيا يا ملٽري جهڙي فوج قائم ڪرڻ جا اختيار ڏنا ويندا تہ جيئن هو قومي سلامتي ۾ موثر نموني ۾ حصو وٺي سگهن.

ضميمو — ۲

۱۹۷۰ع واري قانوني ڍانچي جي آرڊر
مان اهم اقتباسات
صدر جو ۱۹۷۰ع وارو آرڊر نمبر — ۲
۱۹۷۰ع وارو قانوني ڍانچي جو آرڊر

(گزيٽ آف پاڪستان، ايڪسٽرا آرڊنري، ۳۰ مارچ ۱۹۷۰ع)

نمبر ايف - ۲۴ (۱) ۷۰ پي يو بي - صدر جو هيٺيون آرڊر، عام اطلاع لاءِ شايع ڪيو وڃي ٿو :-

جيئن ته صدر ۽ چيف مارشل لا ايڊمنسٽريٽر ۲۶ مارچ ۱۹۶۹ع تي قوم کي ڪيل خطاب ۾ پنهنجي طرفان اهو وعدو ڪيو هو ته هو ملڪ ۾ جمهوريت جي بحاليءَ لاءِ انتهائي ڪوشش ڪندو،

۽ جيئن ته هن ۲۸ نومبر ۱۹۶۹ع تي قوم کي ڪيل خطاب ۾ انهيءَ عهد کي دهرايو ۽ اعلان ڪيو ته پاڪستان لاءِ قومي اسيمبليءَ جي عام چونڊ لاءِ پولنگ ۵- آڪٽوبر ۱۹۷۰ع کان شروع ٿيندي،

۽ جيئن ته هو فيصلو ڪري چڪو آهي ته صوبائي اسيمبليءَ جي چونڊن لاءِ پولنگ دير ۾ دير ۲۲- آڪٽوبر ۱۹۷۰ع کان شروع ٿيندي،

۽ جيئن ته اليڪٽورل رولس آرڊر، ۱۹۶۹ع ۾ اڳيئي اهڙي گنجائش رکي وئي آهي، ته بالغ راءِ دهيءَ جي بنياد تي عوام جي نمائندن جي چونڊ لاءِ، اليڪٽورل رول تيار ڪيا ويندا،

۽ جيئن ته اهو ضروري آهي ته پاڪستان لاءِ هڪ قومي اسيمبلي، جا هن آرڊر مطابق پاڪستان جو آئين تيار ڪندي ۽ هر صوبي لاءِ هڪ صوبائي اسيمبلي قائم ڪئي وڃي ،

هاڻي ، تنهنڪري ، ٢٥ مارچ ١٩٦٩ع واري اعلان مطابق ۽ ان سلسلي ۾ ڪيس جيڪي به اختيارات آهن ، اهي استعمال ڪندي ، صدر ۽ چيف مارشل لا ايڊمنسٽريٽر بخوشي هيٺيون آرڊر جاري ڪري ٿو :-

....

٤. قومي اسيمبليءَ جي ترڪيب - (١) ٽي سؤ تيرهن ميمبرن تي مشتمل هڪ قومي اسيمبلي هوندي، جنهن مان ٽي سؤ عام جايون چونڊڻ ذريعي پريون وينديون ۽ تيرهن جايون زالن لاءِ مخصوص هونديون .

(٢) ١٩٦١ع واري آدم شماري ۾ ڏيکاريل انگن اکرن جي مطابقت سان، قومي اسيمبليءَ جي جاين جو تعداد ، صوبن ۽ مرڪزي انتظام هيٺ قبائلي ايراضين ۾، جيئن شيڊيول -١ ۾ ظاهر ڪيل آهي ، ورهايون وينديون .

(٣) فقري (١) جو اهڙو مطلب نه ڪيو ويندو، ته جيئن زالن کي عام جاين تي چونڊجڻ کان محروم ڪيو وڃي.

....

٥- صوبائي اسيمبلين جي ترڪيب :- (١) هر صوبي لاءِ صوبائي اسيمبلي هوندي ، جنهن ۾ عام جاين ۽ زالن لاءِ جاين جو تعداد ، هر واسطيدار صوبي لاءِ جاٿايل شيڊيول -٢ مطابق هوندو -

(٢) فقري (١) جو اهڙو مطلب نه ڪيو ويندو ته جيئن زالن کي عام جاين تي چونڊجڻ کان محروم ڪيو وڃي .

٦- چونڊ جا اصول — (١) جيئن فقري (٢) ۾ جاٿايو ويو آهي ، ان کي ڇڏي ، باقي هر مقرر تڪ جي عام جاءِ تي ميمبر ، قانون مطابق بالغ راءِدهي جي بنياد تي چونڊيا ويندا .

(٢) صدر ، ريگيوليشن ذريعي مرڪزي انتظام هيٺ قبائلي ايراضين مان ميمبرن جي چونڊ لاءِ الڳ ضابطو جاري ڪري سگهي ٿو.

(٣) قومي اسيمبليءَ جي ميمبرن جي عام چونڊ ڪانپوءِ جيترو جلد ممڪن العمل ٿي سگهيس، هڪ صوبي جي اسيمبليءَ ۾ زالن جي مخصوص ڪيل جاين تي ميمبرن جي، قاعدي مطابق اهي شخص چونڊ ڪندا، جي ان صوبي مان عام جاين تي چونڊجي آيا هوندا.

(٤) ڪنهن به صوبائي اسيمبليءَ ۾ زالن لاءِ مخصوص ڪيل جاين تي ميمبرن جي، قاعدي مطابق اهي شخص چونڊ ڪندا، جي عام جاين تي ان اسيمبليءَ ۾ چونڊجي آيا هوندا.

. . . .

١٢- اسيمبليءَ جي ميمبرن جو حلف — ميمبر جي حيثيت سان اسيمبليءَ تي چونڊجي آيل شخص، پنهنجي جوابداري سنڀالڻ کان اڳ، ان شخص آڏو، جو اسيمبليءَ جي ميٽنگ جي صدارت ڪندو هوندو، هيٺئين نموني ۾ حلف کڻندو ۽ ساک تي چوندو، اٿين ته:-

"آئون ـــــ سنجيدگيءَ سان قسم کڻي (يا ساک تي) چوان ٿو ته پاڪستان تي مڪمل يقين رکانٿو ۽ آئون پنهنجا فرائض، جي عنقريب ادا ڪرڻ وارو آهيان، ايمانداري سان، پنهنجي بهترين صلاحيتن مطابق ۽ ١٩٧٠ع واري قانوني ڍانچي جي آرڊر ۽ ان آرڊر ۾ اسيمبليءَ لاءِ مرتب ڪيل قانون ۽ قاعدن موجب ۽ هميشه پاڪستان جي سالميت، اتحاد، ترقي ۽ خوشحاليءَ لاءِ وفاداريءَ سان ادا ڪندس."

. . . .

١٤- قومي اسيمبلي سڏائڻ وغيره — (١) قومي اسيمبليءَ تي ميمبرن جي چونڊ ختم ٿيڻ ڪانپوءِ، صدر، پاڪستان لاءِ هڪ آئين جي تياري جي مقصد واسطي، ان ڏينهن، ان وقت ۽ جاءِ تي قومي اسيمبليءَ جي ميٽنگ ڪوٺائيندو، جڏهن هو مناسب سمجهندو، ۽ اهڙيءَ طرح سان قومي اسيمبلي، ڪوٺ ڪانپوءِ، انجي پهرئين ميٽنگ واري ڏينهن تي قائم ٿي ويندي.

بشرطيڪ انهيءَ فقري جو اهڙو مطلب نه ڪڍيو ويندو ته ميمبرن جي سيٽن جاين جي نه ڀرجڻ جي بنياد تي، صدر قومي اسيمبليءَ کي سڏائي نٿو سگهي.

(۲) فقري (۱) مطابق ميٽنگ سڏائڻ کانپوءِ، قومي اسيمبلي انهن وقتن ۽ هنڌن تي اجلاس ڪندي رهندي، جيئن اسپيڪر فيصلو ڪندو.

(۳) قومي اسيمبلي، التوا جي معقول سبب کانسواءِ، پنهنجو ڪم ڪار هلائڻ لاءِ روزانه ملندي رهندي.

۱۵- <u>صدر جي خطاب وغيره جو استحقاق</u> — صدر قومي اسيمبليءَ کي خطاب ڪري ۽ پيغام يا پيغامات موڪلي سگهي ٿو.

۱۶- <u>اسپيڪر ۽ ڊپٽي اسپيڪر</u> — (۱) قومي اسيمبلي، جيترو جلد ٿي سگهيو، پنهنجي ٻن ميمبرن کي انجو علي‌الترتيب اسپيڪر ۽ ڊپٽي اسپيڪر ڪري چونڊيندي ۽ ڪنهن به وقت اسپيڪر يا ڊپٽي اسپيڪر جي عهدي خالي ٿيڻ جي حالت ۾، ڪنهن ٻئي ميمبر کي اسپيڪر، يا جيئن هوندو، ڊپٽي اسپيڪر منتخب ڪندي.

(۲) جيستائين اسپيڪر ۽ ڊپٽي اسپيڪر چونڊيا وڃن، ڪمشنر قومي اسيمبليءَ جي اجلاس جي صدارت ڪندو ۽ اسپيڪر جا فرائض سر انجام ڏيندو.

....

۱۷- <u>ڪورم ۽ ڪارروائي جا قاعدا</u> — (۱) جيڪڏهن ڪنهن به وقت قومي اسيمبليءَ جي ميٽنگ دوران، ميٽنگ جي صدارت ڪندڙ شخص جو ڌيان ان حقيقت ڏانهن ڇڪايو وڃي ٿو ته حاضر ميمبرن جو تعداد هڪ سؤ کان گهٽ آهي، ته صدارت ڪندڙ شخص يا ته تيستائين ميٽنگ معطل رکندو، جيستائين ميمبرن جو تعداد هڪ سؤ کان گهٽ هوندو يا ميٽنگ ملتوي ڪري ڇڏيندو.

(۲) قومي اسيمبليءَ جي ڪارروائي شيڊيول ۳ ۾ ڄاڻايل ڪارروائي جي قاعدن مطابق هلائي ويندي، خاص طور قومي اسيمبلي اهو فيصلو ڪندي ته آئيني بل جي باري ۾ فيصلي لاءِ ڪهڙو طريقه ڪار اختيار ڪيو وڃي.

٢٠- آئين جا بنيادي اصول — آئين اهڙيءَ ريت تيار ڪيو ويندو، جيئن ان ۾ هيٺيان بنيادي اصول سمائجي سگهن .

(١) پاڪستان هڪ فيڊرل ريپبلڪ هوندو، جنهن کي اسلامي جمهوريه پاڪستان سڏيو ويندو، جنهن ۾ شامل صوبا ۽ ٻيون ايراضيون ۽ جي بعد شامل ڪيون وينديون، هڪ فيڊريشن ۾ اهڙيءَ طرح سان متحد ڪيون وينديون ته جيئن پاڪستان جي آزادي، علائقائي سالميت ۽ اتحاد جي ضمانت ملي سگهي ۽ فيڊريشن جي اتحاد کي ڪنهن به نموني ۾ ڇيهو نه رسي .

(٢) (الف) اسلامي نظريه جي، جو پاڪستان جي قيام جو بنياد آهي، حفاظت ڪئي ويندي، ۽

(ب) ملڪ جو سربراهه هڪ مسلمان هوندو .

(٣) (الف) آبادي ۽ بالغراءِدهي جي بنيادن تي، وفاقي ۽ صوبائي قانون‌ساز ادارن تي، سڌيون ۽ آزاد سيماري چونڊون ٿينديون رهنديون ته جيئن جمهوريت جي بنيادي اصولن جي استقامت جي يقين دهاني ٿيندي رهي .

(ب) شهرين جا بنيادي حق واضح ڪيا ويندا ۽ انهن جي گرنٽي ڏني ويندي .

(ج) عدليه جي آزاديءَ جو، انصاف جي تقاضائن جي پورائي ۽ بنيادي حق ڏيارڻ وارن معاملن ۾ تحفظ ڪيو ويندو.

(٤) قانون‌سازي، انتظامي ۽ ماليات سميت سمورا اختيارات وفاقي حڪومت ۽ صوبن ۾ اهڙي ريت تقسيم ڪيا ويندا ته جيئن صوبن کي وڌ ۾ وڌ صوبائي خود مختياري حاصل ٿي سگهي، جنهن جو مطلب ته کين قانون سازي، انتظامي ۽ ماليات متعلق وڌ ۾ وڌ اختيار حاصل هوندا، پر وفاقي حڪومت کي پڻ قانون سازي، انتظامي ۽ ماليات سميت ايترا مناسب اختيار حاصل هوندا، جيئن اها اندروني ۽ بيروني معاملات متعلق ۽ ملڪ جي آزادي ۽ علائقائي سلامتي جي حفاظت جي سلسلي ۾ پنهنجيون جوابداريون بجا آڻي سگهي .

(٥) انهيءَ جي يقين دهاني ڪرائي ويندي ته :-

(الف) پاڪستان جي سمورين ايراضين جا باشندا، ملڪي سرگرمين ۾ هر نموني ۾ ڀرپور حصو وٺڻ جا اهل هوندا، ۽

(ب) هڪ مقرر معياد اندر، پاڪستان جي صوبن ۽ صوبن جي مختلف ايراضين درميان، اقتصادي ۽ ٻيا هر قسم جا فرق، ڪو قانون بحال ڪرڻ ذريعي يا ٻين طريقن اختيار ڪرڻ سان ختم ڪري ڇڏيا ويندا.

۲۱- قانون جو مهاڳ - آئين جي مهاڳ ۾ انجي ساک ڏنل هوندي ته:-

(۱) پاڪستان جا مسلمان، انفرادي ۽ اجتماعي طور انهيءَ لائق بنايا ويندا ته پنهنجيون زندگيون اسلامي تعليمات مطابق گذارين، جن جي وضاحت قرآن پاڪ ۽ حديث شريف ۾ ڪيل آهي.

(۲) اقليتن کي آزادي سان پنهنجي مذهب قبول ڪرڻ ۽ ان مطابق زندگي گذارڻ جي اجازت هوندي ۽ پاڪستان جي شهرين جي حيثيت سان کين هر قسم جا حق، رعايتون ۽ تحفظ حاصل هوندو.

۲۲- رهنما اصول - آئين ۾ ان سرڪاري پاليسي جا رهنما اصول طئه ڪيا ويندا، جن مطابق مملڪت جي هيٺين معاملن ۾ رهنمائي ٿيندي رهندي ته جيئن

(۱) اسلامي طرز زندگي جي ترويج ٿئي،

(۲) اسلامي اخلاقي معيار جو تحفظ ٿئي،

(۳) پاڪستان جي مسلمانن کي قرآن پاڪ ۽ اسلاميات جي تعليم جون سهولتون مهيا ٿين.

(۴) قرآن ۽ سنت ۾ واضح ڪيل اسلام جي تعليمات ۽ ضروريات اسلام خلاف ڪو به قانون نه بنايو ويندو.

۲۳- قومي ۽ صوبائي اسيمبليون، پهريائين قانون ساز ادارا هوندا - آئين ۾ جاءِ ايل هوندو ته:-

(۱) هن آرڊر ماتحت تيار ٿيل قومي اسيمبلي،

(الف) جيڪڏهن فيڊريشن هڪ ايوان تي مشتمل هوندي، ته اها پوري مدت لاءِ فيڊريشن جو پهريون قانون ساز ادارو ٿي رهندي، ۽

(ب) جيڪڏهن فيڊريشن ٻن ايوانن تي مشتمل هوندي، ته اها پوري مدت لاءِ فيڊريشن جي قانون ساز اداري جو ٻهريون هيٺيون ايوان ٿي رهندي.

(۲) هن آرڊر مطابق چونڊيل صوبائي اسيمبليون، پوري مدت لاءِ واسطيدار صوبن جا قانون ساز ادارا ٿي رهنديون .

۲۴- آئين تيار ڪرڻ جي مدت — قومي اسيمبلي ، هڪ بل جي صورت ۾ آئين تيار ڪندي ، جنهن کي آئيني بل سڏيو ويندو ۽ اهو انجي پهرئين ڏينهن واري ميٽنگ کان هڪ سؤ ويهن ڏينهن اندر تيار ڪيو ويندو ۽ ائين نه ڪرڻ جي صورت ۾ اسيمبلي ختم ٿي ويندي .

۲۵- آئين جي توثيق — قومي اسيمبلي طرفان پاس ڪيل آئيني بل توثيق لاءِ صدر آڏو پيش ڪيو ويندو. جيڪڏهن اهڙي توثيق ڏيڻ کان انڪار ڪيو ويو ته اسيمبلي ختم ٿي ويندي .

۲۶- اسيمبلي جي اجلاس جو مقصد — (۱) جيئن مٿي هن آرڊر ۾ ڄاڻايو ويو آهي ، پاڪستان واسطي آئين تيار ڪرڻ جي مقصد لاءِ گڏ ٿيڻ کان سواءِ، قومي اسيمبلي، تيستائين ان حيثيت سان ڪابه ميٽنگ نه ڪري سگهندي، جيستائين قومي اسيمبليءَ جو پاس ڪيل ۽ صدر جو توثيق ڪيل آئيني بل، عمل ۾ نه آيو آهي .

۲۷- آرڊر جي توضيح ۽ ترميم — (۱) هن آرڊر جي ڪنهن به فقري جي توضيح متعلق ڪنهن به مسئلي يا شڪ جو تصفيو ، صدر جي فيصلي ذريعي ڪيو ويندو ۽ اهو فيصلو آخري هوندو ۽ ان کي ڪنهن به ڪورٽ ۾ چئلينج نه ڪيو ويندو .

(۲) هن آرڊر ۾ ڪنهن به ترميم ڪرڻ جو اختيار قومي اسيمبليءَ کي نه پر صدر کي حاصل هوندو .

شيڊيول — ١

آرٽيڪل ٤ - (٢)

پاڪستان جي قومي اسيمبلي

	عام	زالون
مشرقي پاڪستان	١٦٢	٧
پنجاب	٨٢	٣
سنڌ	٢٧	١
بلوچستان	٤	١
صوبه سرحد	١٨	١
مرڪزي انتظام هيٺ قبائلي ايراضيون	٧	
ڪل	٣٠٠	١٣

شيڊيول — ٢

آرٽيڪل ٥ - (١)

صوبائي اسيمبليون

	عام	زالون
مشرقي پاڪستان	٣٠٠	١٠
پنجاب	١٨٠	٦
سنڌ	٦٠	٢
بلوچستان	٢٠	١
صوبه سرحد	٤٠	٢

ضميمو — ۳

صدر جنرل اي. ايم. يحيٰ خان طرفان
۲٦ مارچ ۱۹۷۰ع تي قدم لاءِ نشر ڪيل
خطاب جو متن

منهنجا عزيز هم وطنو،

السلام عليڪم!

هن مهيني جي ٦ تاريخ، مون قومي اسيمبليءَ جي افتتاح لاءِ ۲۵ مارچ جي نئين تاريخ مقرر ڪئي هئي، انهيءَ اميد تي ته حالتون انهيءَ مقرر تاريخ تي اجلاس جي اجازت ڏينديون. واقعات، بهرحال، انهيءَ اميد کي پورو نه ڪيو. قوم شديد بحران ۾ مبتلا رهي.

مشرقي پاڪستان ۾ عوامي ليگ عدم تعاون ۽ نافرماني جي تحريڪ شروع ڪئي، جنهن ڪري معاملا پيچيده تر ٿي ويا. واقعات تمام تيزيءَ سان ٿيندا رهيا ۽ اهو تمام ضروري ٿي پيو ته حالتن کي جيترو جلد ٿي سگهي، ضابطي هيٺ آندو وڃي. انهيءَ مقصد کي آڏو رکندي، مون مغربي پاڪستان جي سياسي ليڊرن سان گفت و شنيد جو سلسلو شروع ڪيو ۽ آخر ۾ ۱۵ مارچ تي آئون ڍاڪا روانه ٿيس.

جيئن توهان سڀني کي خبر آهي، مون شيخ مجيب الرحمان سان سياسي بحران حل ڪرڻ لاءِ ڪيترئي ميٽنگون ڪيون. مغربي پاڪستاني ليڊرن سان صلاح مشورا ڪرڻ کانپوءِ منهنجي لاءِ ضروري هو ته اتي به اُئين ڪريان، ته جيئن ڪنهن باهمي تصفيه تي پهچڻ لاءِ، ناهه جو امڪان پيدا ٿي سگهي.

جيئن اخبارن ۾ پين اشاعتي ذريعن سان توهان کي معلوم ٿيندو پئي رهيو آهي، منهنجيون مجيب الرحمان سان ڳالهيون اڳتي وڌنديون نظر آيون. شيخ مجيب الرحمان سان ڳالهين جي ڪنهن ڏاڪي تي پهچڻ کانپوءِ، مون مناسب سمجهيو ته مغربي پاڪستاني ليڊرن سان ڍاڪا ۾، ڳالهين جو هڪ پيو دور هلايان.

مسٽر زيڊ-اي-ڀٽو اتي ۲۱ مارچ تي پهتو ۽ مون ان سان متعدد ميٽنگون ڪيون.

جيئن توهان کي خبر آهي، عوامي ليگ جي ليڊر، قومي اسيمبليءَ جي اجلاس کان اڳ مارشل لا هٽائڻ ۽ اقتدار جي منتقليءَ جي طلب ڪئي. اسان جي ڳالهين دوران هن تجويز پيش ڪئي ته اهو درمياني عارضي عرصو منهنجي اعلان ذريعي ڍڪ هيٺ آندو وڃي، جنهن مطابق مارشل لا هٽايو ويندو، صوبائي حڪومتون قائم ڪيون وينديون ۽ ابتدائي طور، قومي اسيمبلي ٻن ڪميٽين جي صورت ۾ ونڊي — جن مان هڪ مشرقي پاڪستان جي ميمبرن تي مشتمل ۽ ٻي مغربي پاڪستان جي ميمبرن تي مشتمل هوندي.

انهيءَ اسڪيم جي قانوني ۽ ٻين پهلوئن ۾، ڪيترين سنگين خامين جي باوجود، آئون اقتدار جي ۾ امن منتقليءَ لاءِ، اها تجويز به اصولي طور قبول ڪرڻ لاءِ تيار هوس، پر هڪ شرط سان. اهو شرط مون واضح طور شيخ مجيب الرحمان کي ٻڌائي ڇڏيو ته انهيءَ اسڪيم متعلق سڀني سياسي ليڊرن جي متفق منظوري اڳواٽ هئڻ گهرجي.

ان بعد مون انهيءَ تجويز تي ٻين سياسي ليڊرن سان گفتگو ڪئي. مون ڏٺو ته انهن جي متفق راءِ اها هئي ته منهنجي انهيءَ مجوزه اعلان کي ڪا به قانوني حيثيت حاصل نه هوندي. ان کي نه ته مارشل لا جو ڍڪ هوندو، نه ته ان بابت اها دعوا ڪري سگهبي ته اهو عوام جي مرضيءَ تي مبني آهي. انهيءَ ڪري هڪ خلاءُ پيدا ٿي پوندو ۽ افراتفري واريون حالتون پيدا ٿي پونديون. انهن جو اهو به خيال هو ته جيڪڏهن قومي اسيمبلي منهنجي اعلان ذريعي ، ٻن حصن ۾ ورهائجي وڃي ته ان سان انهن علحدگي پسند رجحانن کي هٿي ايندي، جي ڪٿي به موجود هوندا. انهن، تنهنڪري، انهيءَ خيال جو اظهار ڪيو ته جيڪڏهن درمياني مدت لاءِ مارشل لا هٽائڻ ۽ اقتدار منتقل ڪرڻو ئي آهي ته پوءِ قومي اسيمبلي گڏجي، درمياني عرصي لاءِ ڪو مناسب عارضي آئيني بل

پاس ڪري ، سونکي منظوريءَ لاءِ پيش ڪري . انهيءَ خيال سان مون مڪمل طور اتفاق ڪيو ۽ کين گذارش ڪئي ته هو شيخ مجيب الرحمان کي ڀڏائين ته هو هن مسئلي متعلق معقول رويو اختيار ڪري .

مون ليڊرن کي چيو ته هو کيس پنهنجي خيالن کان آگاهه ڪن ته ان اسڪيم موجب، جنهن ذريعي هو هڪ طرف مارشل لا سميت، اختيار جا سمورا ذريعا اجنبي ڇڏڻ گهري ٿو ۽ ٻئي طرف انهن به نٿو چاهي ته ان جي جاءِ تي ، قومي اسيمبليءَ جي معقول اجلاس ذريعي عوام جي مرضي قائم ڪئي وڃي، ان جو نتيجو ته محض افراتفري ٿيندو . هنن اها ڳالهه قبول ڪئي ته هو شيخ مجيب الرحمان سان ملي ، کيس اها پوزيشن سمجهائيندا ۽ ڪوشش ڪندا ته جيئن قومي اسيمبليءَ ذريعي ، اقتدار جي منتقليءَ لاءِ ، عارضي انتظامن جي باري ۾ ڦن جي منظوري حاصل ڪري سگهن .

سياسي ليڊر خود شيخ مجيب الرحمان جي انهيءَ تجويز تي تمام پريشان هئا ته قومي اسيمبلي بنهه ابتدا کان ئي ٻن حصن ۾ ورهائجي وڃي . هنن محسوس ڪيو ٿي ته اهڙي قسم جي تحريڪ مڪمل طور پاڪستان جي سالميت خلاف ٿيندي .

پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي چيئرمن ، منهنجي ، شيخ مجيب الرحمان ۽ سندس درميان ٿيل ملاقات دوران پڻ مجيب آڏو اهڙن ساڳين خيالن جو اظهار ڪيو هو .

٢٣ مارچ جي شام جو ، سياسي ليڊر ، جي هن مسئلي تي مجيب سان ڳالهائڻ لاءِ ويل هئا ، مون سان مليا ۽ ٻڌايائون ته هو پنهنجي اسڪيم ۾ ڪابه تبديلي قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي . در حقيقت هن فقط مون کان ايترو ٿي چاهيو ته آئون اعلان جاري ڪري ، مارشل لا هٽايان ۽ اقتدار منتقل ڪري ڏئي ڇڏيان .

شيخ مجيب‌الرحمان طرفان سندس عدم تعاون واري تحريڪ شروع ڪرڻ وارو عمل، هڪ غداريءَ وارو قدم هو . هن ۽ هن جي پارٽيءَ ، ٽن هفتن کان وڌيڪ وقت تائين قانوني اختياريءَ جي ڀڃڪڙي ڪئي آهي. هنن پاڪستان جي جهنڊي جي بي حرمتي ڪئي ۽ قوم جي بانيءَ جي تصوير کي بگاڙيو . هنن هڪ

متوازي حڪومت هلائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. هنن انتشار، تشدد ۽ عدم تحفظ پيدا ڪيو آهي.

هن تحريڪ جي نالي ۾ ڪيترا قتل ٿي چڪا آهن. اسانجا لکين بنگالي پائر ۽ بيا اهي جي مشرقي پاڪستان ۾ اچي آباد ٿيا آهن، دهشت واري ماحول ۾ رهي رهيا آهن ۽ انهن جي هڪ تمام وڏي تعداد ڪي، جان جي خوف کان هن حصي مان نڪري وڃڻو پيو آهي.

مشرقي پاڪستان ۾ مقرر مسلح فوجن کي، هر قسم جي ذلت ۽ بيعزتي برداشت ڪرڻي پئي آهي. سخت اشتعال انگيزيءَ جي باوجود، هنن جنهن نموني جي قوت برداشت جو زبردست مظاهرو ڪيو آهي، ان لاءِ آئون کين داد ڏيان ٿو. هنن جو انتظامي احساس بيشڪ ساراهڻ جوڳو آهي. مون کي انهن تي فخر آهي.

مونکي شيخ مجيب الرحمان ۽ سندس حوارين خلاف هفتا اڳي قدم کڻڻ کپندو هو، پر مونکي صورت حال کي اهڙيءَ طرح سان منهن ڏيڻو هو ته جيئن اقتدار جي پرامن منتقلي جي باري ۾ منهنجي پلان کي نقصان نہ پهچي. پنهنجي انهيءَ مقصد جي حصول لاءِ آئون هڪ بي قاعدگي پويان ٻي برداشت ڪندو رهيس ۽ ساڳئي وقت ڪنهن معقول نتيجي تي پهچڻ لاءِ پڻ هر ممڪن طريقو ۽ ذريعو آزمائيندو رهيس. آئون اهو اڳيئي ٻڌائي چڪو آهيان ته شيخ مجيب الرحمان کي معقوليت جي راهہ ڏيکارڻ لاءِ، مون ۽ ٻين سياسي ليڊرن ڪهڙيون ڪوششون ڪيون.

اسان ڪا بہ ڪسر باقي نہ ڇڏي آهي، پر هو اسان جي ڪنهن بہ ڳالهہ جي تعميري اثر قبول ڪرڻ ۾ ناڪام رهيو. ٻئي طرف هو ۽ هن جا پوئلڳ، منهنجي ڊاڪا ۾ موجودگيءَ جي باوجود، حڪومت جي اختياريءَ جو مذاق اڏائيندا رهيا. پنهنجي تجويز مطابق هن جيڪو اعلان ڪرائڻ تي گهريو، اهو دراصل هڪ ڄار هو. هن کي خبر هئي تہ ان اعلان جي، انهيءَ ڪاغذ جيتري بہ قيمت نہ رهي ها، جنهن تي اهو لکيو وڃي ها ۽ مارشل لا لهي وڃڻ ڪانپوءِ، پيدا ٿيل خلاءَ ۾ هو ڪجهہ بہ، ڪنهن بہ محاسبي جي ڊپ ڊاءِ کان سواءِ ڪري سگهي ها. هنجي هٺيلي پڻ، هوڏ ۽ ڪنهن بہ معقول ڳالهہ ٻڌڻ کان انڪار مان فقط هڪ ئي نتيجو نڪري ٿو ـــ هي شخص ۽ سندس پارٽي پاڪستان جا دشمن آهن ۽ هو مشرقي پاڪستان کي ملڪ کان بالڪل الڳ ڪرڻ چاهين

تا . هن پاڪستان جي استحڪام ۽ سالميت تي حملو ڪيو آهي- هن ڪي انهيءَ ڏوهه لاءِ سزاياب ڪرڻ ڪانسواءِ نه ڇڏيو ويندو .

اسان ڪن به اقتدار جي بکين ۽ غير محب وطن ماڻهن ڪي اها اجازت نٿا ڏئي سگهون ته هو هن ملڪ کي تباهه ڪن ۽ ٻارهن ڪروڙ ماڻهن جي قسمت سان کيڏين .

٦ مارچ تي ، منهنجي قوم کي ڪيل خطاب ۾ ، مون توهان کي ٻڌايو هو ته پاڪستان جي مسلح افواج جو فرض آهي ته هو پاڪستان جي سالميت ، استحڪام ۽ سلامتي جو تحفظ ڪن . مون هنن کي حڪم ڏنو آهي ته هو پنهنجا فرائض بجا آڻين ۽ حڪومت جي اختيار کي مڪمل طور بحال ڪن.

ملڪ ۾ موجود سنگين صورت حال جي پيش نظر ، مون اڄ فيصلو ڪيو آهي ته سڄي ملڪ ۾ سياسي سرگرمين تي بندش وجهان . جيتري قدر عوامي ليگ جو تعلق آهي ، ان تي هڪ سياسي پارٽيءَ جي حيثيت سان مڪمل طور بندش وڌي وئي آهي. مون پريس سان پڻ مڪمل طور سينسرشپ لاڳو ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي . انهن فيصلن متعلق عنقريب مارشل لا ريگيوليشن جاري ڪيا ويندا.

آخر ۾ آئون اوهان کي يقين ڏيارڻ چاهيان ٿو ته منهنجو مکيه مقصد اجا ساڳيو آهي ، يعني اقتدار جي عوام جي منتخب نمائندن کي منتقلي . جيئن ئي صورت حال اجازت ڏني ، پنهنجي ان مقصد جي حصول لاءِ آئون وري نئين سر اقدام ڪندس .

مونکي اميد آهي ته مشرقي پاڪستان اندر امن امان جي صورت حال معمول تي موٽي ايندي ۽ اسان پنهنجي منزل مقصود ڏانهن وري وڌي سگهنداسين.

آئون پنهنجي هر وطن کي اپيل ٿو ڪريان ته هو صورت حال جي نزاڪت جو اندازو لڳائين ، جنهن جي سموري جوابداري پاڪستان دشمن ۽ علحدگي پسند عناصر تي عائد ٿئي ٿي ۽ هو معقول شهرين وارو ڪردار ادا ڪن ، ڇاڪاڻ ته ان ۾ ئي پاڪستان جي سلامتي ۽ بهتري آهي.

خدا توهانکي سلامت رکي . پاڪستان پائنده باد